

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ISBN 978-617-7475-73-5
ISSN 2226-4388
DOI: 10.31651.2226-4388-2019-27**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 27

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році

ЧЕРКАСИ 2019

**Засновник, редакція – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 12092-963Р від 14.12.2006.

У збірнику наукових праць з'ясовано актуальні проблеми граматики, словотвору, історії мови, лексикології, термінології, діалектології, когнітивної й комунікативної лінгвістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

Рішенням Атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України (від 21.12.2015 р. № 1328) збірник включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Філологічні науки».

Випуск 27 збірника наукових праць «Мовознавчий вісник» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 8 від 25 червня 2019 року).

Журнал реферований Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), індексований Google Scholar, Index Copernicus.

Відповідальний редактор: Л. В. Шитик, доктор філологічних наук, професор.

Відповідальний секретар: Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

Склад редакційної колегії:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор; М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор; О. О. Селіванова, доктор філологічних наук, професор; П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор; А. Золтан, доктор філологічних наук, професор (Угорщина); М. Вашичек, доктор філософії (Чеська Республіка); Є. Сиротюк, доктор філологічних наук, професор (Польща); Т. А. Космеда, доктор філологічних наук, професор (Польща); О. Тімко-Дітко, доктор філологічних наук, професор (Хорватія); Є. Барань, доктор філософії, доцент; М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор; О. Ю. Зелінська, доктор філологічних наук, доцент; С. Є. Ігнат'єва, кандидат філологічних наук, доцент; В. В. Денисюк, кандидат філологічних наук, доцент; В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент; А. А. Таран, кандидат філологічних наук, доцент; І. В. Гороф'янюк, кандидат філологічних наук, доцент.

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики. Тел. (0472) 355396
web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/movoznavchi-visnyky.html>
e-mail: movoznavchyi_visnyk_chnu@ukr.net

© Авторські тексти, 2019

ЗМІСТ

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

Шитик Л. В., Маслюк Н. В. ГНІЗДОВИЙ ПРИНЦИП КЛАСИФІКАЦІЇ АХРОМАТИЧНИХ КОЛІРНИХ ДЕРИВАТИВ (НА МАТЕРІАЛІ ПСИХОБІОГРАФІЧНИХ РОМАНІВ СТЕПАНА ПРОЦЮКА)	5
Аксьонова І. О. СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ КОНКРЕТИЗАТОРІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ	14
Новікова О. О. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПОЯСНЮВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ В ЛІНГВОУКРАЇНІСТИЦІ	20
Руденко Н. П. ПОНЯТТЯ МОДАЛЬНОСТІ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ	30

ІСТОРІЯ МОВИ. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ТЕРМІНОЛОГІЯ

Гриценко С. П. ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ДИНАМІКИ ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.	35
Зелінська О. Ю. МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПЕРСВАЗІЇ В ПАСТИРСЬКИХ ПОСЛАННЯХ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО	50
Таран А. А. КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ДОБИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛЕКСИКОНІ	56
Гашибаязова О. В. ПОНЯТТЯ КОНОТАЦІЇ В ЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИМІРІ	62
Чайка О. І., Бамбура А. І. СТРУКТУРА БІЗНЕС-МОНОМІАЛІВ В АНГЛІЙСЬКОМУ ТЕРМІНОЛОГІЧНОМУ КОРПУСІ МОВИ	69

ДАЛЕКТОЛОГІЯ

Мартинова Г. І. СЛОВНИК СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК: ГЕОГРАФІЯ РЕЄСТРОВИХ СЛІВ	77
Жуган Н. А. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ НАЗВ ЗНАРЯДЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПРЯДІННЯМ, У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ	85
Поліщук С. С. НАЙМЕНУВАННЯ САДОВИНИ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО НАДБУЖЖЯ	92
Щербина Т. В. МОВНА ОСОБИСТІСТЬ НОСІЯ ГОВІРКИ С. ЖУРАВКА ШПОЛЯНСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.	101
Бобер Т. Б. ЛЕКСИКА ОДЯГУ, ВЗУТТЯ ТА ПРИКРАС ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ	109

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Калько В. В. ЛІНГВОСЕМІОЗИС УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ: СЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР	117
Ярмоленко Г. А. ВІДДІЄСЛІВНІ <i>NOMENA AGENTIS</i> ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ: КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	124
Алексєєва Н. М. АНГЛОМОВНІ ГІПОНІМИ В МОВЛЕННІ	129

CONTENT

GRAMMAR. DERIVATOLOGY

Shytyk L. V., Masliuk N. V. THE NESTING PRINCIPLE OF CLASSIFICATION OF ACHROMATIC COLOR DERIVATIVES (ON THE MATERIAL OF STEPAN PROTSIUK'S PSYCHOLOGICALLY BIOGRAPHICAL NOVELS)	5
Aksonova I. O. SEMANTIC TYPOLOGY OF SYNTACTIC SPECIFIERS IN UKRAINIAN MASS MEDIA	14
Novikova O. O. HISTORY OF THE STUDY OF EXPLANATORY CONSTRUCTIONS IN UKRAINIAN LINGUISTICS	20
Rudenko N. P. THE CONCEPT OF MODALITY AND ITS MEANS OF EXPRESSION	30

HISTORY OF LANGUAGE. LEXICOLOGY. TERMINOLOGY

Hrytsenko S. P. BORROWINGS AS DETERMINANT OF DYNAMICS OF LEXICON UKRAINIAN LANGUAGE OF XVI–XVII CENTURIES	35
Zelinska O. Y. MORPHOLOGICAL MEANS OF PERSUASION IN A PASTORAL MESSAGE OF ANDREY SHEPTYTSKYI	50
Taran A. A. KEY CONCEPTS OF THE ERA IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL LEXICON	56
Gashybayazova O. V. CONNOTATION CONCEPT IN THE LINGUISTIC DIMENSION	62
Chaika O. I., Bambura A. I. STRUCTURE OF ENGLISH BUSINESS MONOMIALS	69

DIALECTOLOGY

Martynova H. I. MID-UPPER DNIEPER PATOIS LEXICON: THE REGISTERED LEXEMES MAPPING	77
Zhugan N. A. LEXICAL-SEMANTIC GROUP OF NAMES RELATED TO SPINNING IN THE MIDDLE DNIEPER DIALECTS	85
Polishchuk S. S. NAMES OF FRUITS IN THE MIDDLE BUG AREA DIALECTS	92
Shcherbyna T. V. LANGUAGE IDENTITY OF DIALECT CARRIERS USED BY PEOPLE IN ZHURAVKA VILLAGE, SHPOLA DISTRICT, CHERKASY REGION	101
Bober T. V. VOCABULARY OF CLOTHES, FOOTWEAR AND ACCESSORIES AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC STUDY	109

COGNITIVE LINGUISTICS. COMMUNICATIVE LINGUISTICS

Kalko V. V. LINGUISTIC SEMIOSIS OF UKRAINIAN PAREMIA: SEMANTIC ASPECTS	117
Yarmolenko G. A. THE VERBAL NOMINA AGENTIS OF THE OLD RUS LANGUAGE: COGNITIVE-ONOMASSIOLOGICAL ASPECT	124
Alekseeva N. M. ENGLISH HYPONYMS IN SPEECH	129

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

УДК 811.161. 2'367

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-27-5-13

ГНІЗДОВИЙ ПРИНЦИП КЛАСИФІКАЦІЇ АХРОМАТИЧНИХ КОЛІРНИХ ДЕРИВАТИВ (НА МАТЕРІАЛІ ПСИХОБІОГРАФІЧНИХ РОМАНІВ СТЕПАНА ПРОЦЮКА)

*Л. В. Шитик, доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства
і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені
Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)*

e-mail: l_shytyk@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5941-672X

*Н. В. Маслюк, учитель вищої кваліфікаційної категорії, учитель-методист
Смілянського НВК «ЗОШ I ступеня – гімназія імені В. Т. Сенатора»
(Сміла, Україна)*

e-mail: masluk.natalka@gmail.com

Статтю присвячено дослідженню ахроматичних колірних дериватів на матеріалі психобіографічних романів Степана Процюка «Троянда ритуального болю» та «Чорне яблуко». Репрезентований у роботі гніздовий принцип класифікації дав змогу схарактеризувати не лише дериваційні, а й семантичні особливості похідних слів, забезпечив з'ясування словотвірного потенціалу базових кольоролексем. Виокремлено вісім словотвірних гнізд на позначення ахроматичних кольорів із такими непохідними ядрами: білий, чорний, блідий, сірий, темний, рябий, сивий – і похідним ядром (світ)лий. Усі словотвірні гнізда схарактеризовані за кількісним і якісним складом номенклатури, ступенем похідності (тактами) і продуктивністю способів творення, що представлено у вигляді таблиць. Похідні слова розташовані відповідно до частиномовної належності в такій послідовності: прикметники, іменники, дієслова, прислівники, складні слова, компонентом яких є ахроматичний кольоратив. Для кожного колірного деривата марковано словотвірні засоби. Визначено продуктивність способів словотворення: суфіксальний (53 %), складання (29 %), префіксальний (15 %), постфіксальний (1,5 %), безафіксний (1,5 %).

***Ключові слова:** ахроматичні колірні деривати, психобіографічні романи Степана Процюка, гніздовий принцип, словотвірне гніздо, ступінь похідності (такт), спосіб творення.*

Актуальність. В українському мовознавстві впродовж останніх десятиліть активно розробляють основоцентричний аспект вивчення словотвору. Відтак сучасна дериватологія прагне системно проаналізувати процес словотворення, ураховуючи роль твірної основи й дериваційного форманта, що неможливо без використання гніздового підходу.

Завдяки студіюванню словотвірних гнізд можна глибинно простежити не лише дериваційні (ієрархію, мотивацію похідності), а й семантичні особливості похідних слів [9, с. 213]. База досліджень стає активно поповнюваною завдяки творам пост-модерністського дискурсу, де потужно представлені кольороніми та їхні деривати. У мові художнього твору такі лексеми мають розмаїття семантичної та граматичної

наповненості, здатні створювати різноманітні сполуки в межах контексту, розширювати традиційну символічність, що й умотивовує доцільність вивчення колірних дериватів за гніздовим принципом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Українські мовознавці активно студіюють лексику на позначення кольору у функційно-стилістичній та семантичній проєкціях. Дериваційний потенціал кольоративів на рівні словотвірних пар, ланцюгів, парадигм досліджено лише в кількох аспектах: як дериваційну спроможність прикметників на позначення кольору (В. В. Грещук [3]), як продуктивну основу дериватів (Т. Ф. Семашко [12–13]). Проаналізовано теоретичну базу основоцентричного підходу до вивчення прикметникового словотвору (В. В. Грещук [2], Н. В. Папідзе [10], М. П. Лесюк [9]), словотвірні гнізда параметричних прикметників (Н. І. Дзеньдзюра [5]). Систематизовано реєстр слів української мови в кореневому гніздовому словнику української мови (Є. А. Карпіловська [6]) та в словотвірному словнику (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк [8]).

Мета статті – комплексно проаналізувати ахроматичні колірні деривати в психобіографічних романах Степана Процюка за гніздовим принципом.

Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- 1) визначити дериваційні можливості слів із колірною семантикою, описати систему кольороназв романів С. Процюка з опертям на гніздовий принцип;
- 2) виокремити словотвірні гнізда на позначення ахроматичних кольорів, схарактеризувати їх за кількісним і якісним складом номенклатури;
- 3) диференціювати лексико-граматичні класи колірних дериватів;
- 4) проаналізувати словотвірні гнізда за ступенем похідності (тактами) та продуктивністю способів творення, представивши результати у вигляді таблиць.

Матеріали і методи дослідження. Джерелами фактичного матеріалу слугували психобіографічні романи українського письменника-постмодерніста Степана Процюка «Троянда ритуального болю» і «Чорне яблуко». У процесі дослідження використано як основний метод лінгвістичного опису – для інвентаризації й систематизації колірних дериватів; метод компонентного та контекстуального аналізу – для характеристики дериваційних можливостей кольороназв і їхніх похідних у мові романів; лінійні й нелінійні методи деривації – для укладання словотвірних гнізд.

Результати дослідження та їх обговорення. Гніздовий принцип вивчення словотвору забезпечує з’ясування внеску кожного лексико-граматичного класу твірних слів, а в їхніх межах – дрібніших формально-семантичних груп у формування й структурування словотвірної системи [4, с. 8]. Словотвірне гніздо – це сукупність спільнокорневих слів, для яких характерне відношення похідності [7, с. 573]. Аналіз словотвірних гнізд допомагає з’ясувати словотвірний потенціал базових слів. В. В. Грещук зауважує, що основоцентричний підхід дає вичерпну характеристику словотвірних парадигм твірних слів, з’ясовує причини їхньої дериваційної поведінки й забезпечує всебічну характеристику системи словотвору в усій її складності [2, с. 101–102].

Кольороназви утворюють своєрідну лексико-семантичну групу, до якої входять назви основних кольорів і їхніх відтінків, що вказують на різні ступені вияву колірної ознаки, інтенсивність колірного тону, змішування кольорів тощо. Ці мовні одиниці поповнюють категорію назв кольорів української мови [13, с. 10].

У романах С. Процюка до класу базових кольоративів, що мотивують утворення похідних лексем і є семантичними домінантами окремих синонімічних рядів, належать прикметники *білий* / *чорний*. Словотвірна парадигма аналізованих твірних слів розгалужена і сформована на основі різних словотвірних значень: емоційна ознака, неповний вияв ознаки, сильний і надмірний вияв ознаки, носій ознаки, абстрагована ознака, вияв ознаки, становлення ознаки, ознака дії або ознаки.

Кольоративи в їхніх різноманітних виявах у текстах романів диференційовано на такі лексико-граматичні класи: непохідні прикметникові кольоративи – 8, похідні

прикметники (прості будови) – 10, складні прикметникові назви, один компонент яких має семантику кольору, – 16, відприкметникові іменники – 18, відприкметникові дієслова – 18, відмінювані форми дієслова дієприкметники – 3, відприкметникові прислівники – 6, незмінна форма дієслова дієприслівник – 1.

Нам імпонує дослідницький підхід Т. Ф. Семашко, за яким виокремлено методи деривації: лінійні (експліцитні) і нелінійні (імпліцитні). До лінійних зараховано афіксацію й складання, до нелінійних – семантичну деривацію та конверсію [12, с. 120]. З огляду на обраний гніздовий принцип класифікації корпусу колірних дериватів, уважаємо за доцільне диференціювати такі способи деривації: лінійний (морфологічний), у межах якого виокремлюємо афіксацію, складання та складання з афіксацією, і нелінійний (неморфологічний), репрезентований морфолого-синтаксичним різновидом.

Для визначення ролі твірних основ у досліджуваних дериваційних процесах необхідна, але недостатня класифікація за частиномовною належністю [3, с. 9], адже прикметник-кольоратив слугує продукувальною основою для дериватів, що розширюють структуру концепту кольору за рахунок залучення додаткових значень, репрезентованих словотвірними афіксами. Якісні прикметники-кольоративи виконують роль ядра, навколо якого групуються похідні новотвори – інші частини мови (прикметники, дієслова та їхні відмінювані форми дієприкметники, прислівники, іменники) [12, с. 120]. Вони набувають необхідного ступеня вияву ознаки завдяки використанню різних словотвірних засобів. З огляду на це систему кольороназв романів С. Процюка подаємо з опертям на гніздовий принцип, репрезентований Є. А. Карпіловською [6].

Проаналізувавши кольороніми романів Степана Процюка, ми виокремили вісім словотвірних гнізд на позначення ахроматичних кольорів із такими непохідними ядрами: *білий, чорний, блідий, сірий, темний, рябий, сивий* – і похідним ядром (*світ*)лий. Усі словотвірні гнізда схарактеризовані за кількісним і якісним складом номенклатури.

Кожне словотвірне гніздо проаналізоване за ступенем похідності (тактами – далі Т₁, Т₂, Т₃, Т₄, Т₅) та продуктивністю способів творення, що представлене у вигляді таблиці. Похідні слова розташовані відповідно до частиномовної належності в такій послідовності: прикметники, іменники, дієслова, прислівники, складні слова, компонентом яких слугує ахроматичний кольоратив. Для кожного колірною деривата марковано словотвірні засоби.

У межах кожного такту визначено кількість дериватів та з'ясовано їхню морфологічну належність. Окремо схарактеризовано словотвірні ланцюжки і пари, описано словотвірні та семантичні зміни кожного деривата (чи групи слів, якщо їм притаманні подібні зміни) та наведено приклади вживання нових кольороназв у тексті творів. Семантика кольороназв співвіднесена зі Словником української мови в 11-ти томах [11] та Великим тлумачним словником сучасної української мови [1].

Для всіх словотвірних гнізд використано уніфіковану систему умовних позначень (див. табл. 1).

Таблиця 1

Умовні позначення

Т ₁ # біло	– номер такту; – решітка – твірна основа, використана в інших композитах; – підкреслення – твірна основа наступних композитів;
[біл-іш(ий)]	– квадратні дужки – твірне слово (основа) наступного деривата, наявне в дериваційному ланцюгу, проте відсутнє в тексті роману;
біл-изн(а)	– дефіс – позначення словотворчого форманта, жирним виділено словотвірний засіб;
(авт.)	– індивідуально-авторський кольоратив;
Ф	– приклади формотворення.

Найбільш продуктивним є словотвірне гніздо з кольоративною вершиною *білий*: чотиритактне з 19-ма похідними, містить 4 словотвірні ланцюги, 9 словотвірних пар. Т₁ – 12 дериватів (2 прикметники, 2 іменники, 2 дієслова, 1 прислівник, 5 прикметникових композитів). Т₂ – 4 деривати (утворено 1 прикметник, 1 іменник, 1 дієслово, 1 прислівник). Т₃ – 1 дієслівний дериват. Т₄ – 2 деривати (1 дієслово, 1 незмінювана дієслівна форма дієприслівник). Продуктивність способів творення в гнізді з ядром *білий* така: суфіксальний – 10, префіксальний – 2, постфіксальний – 1, складання – 6 (див. табл. 2).

Таблиця 2

Словотвірне гніздо з ядром *білий*

Ядро	Т ₁	Т ₂	Т ₃	Т ₄
Білий	біл-еньк(ий)			
	[біл-іш(ий)] Ф	най-біліш(ий) Ф		
	біл-яв(ий)	біляв-к(а)		
	біл-изн(а)			
	біл-ість			
	біл-ити	ви-білити [від-білити]	вібіл-ювати Ф [відбіл-ювати] Ф	вібілю-ючи Ф відбілювати-ся
	біл-іти			
	біл-о	біл-о-біл-о		
	#-о-бород^(ий)			
	#-о-волос^(ий)			
	#-о-сніж-н(ий)			
	#-о-бруднуват(ий)			
	#-о-чорний			
Способи словотворення				
	<i>Суфіксальний:</i> – прикметник, – іменник, – дієслово, – прислівник. <i>Складання:</i> – прикметник. <i>Складання з суфіксацією:</i> – прикметник.	<i>Префіксальний:</i> – прикметник, – дієслово. <i>Суфіксальний:</i> – іменник. <i>Складання:</i> – прислівник.	<i>Суфіксальний:</i> – дієслово.	<i>Постфіксальний</i> – дієслово. <i>Суфіксальний:</i> – дієприслівник.

З огляду на те, що словотвірне гніздо з кольоративною вершиною *білий* є найбільшим, схарактеризуємо словотвірні пари й ланцюги та проілюструємо прикладами:

– *білий* – *біл-енький* (суфікс *-еньк-* надає здрібніло-пестливого значення), напр.: *Я не люблю цього квіту – він такий біленький, що чоловік мусить його сплямити* (1, с. 79);

– *білий* – [біл-іший] – *най-біліший* (у формально-граматичному плані є простою формою вищого ступеня порівняння прикметника, утвореного за допомогою формотворчого префікса *най-*), напр.: *Він ще не знав <...> про те, як тінь може закопати в землю навіть найбілішу хмаринку <...>* (1, с. 13);

– *білий* – *біл-явий* (суфікс *-яв-* зі значенням неповної міри вияву ознаки) – *білявка* (суфікс *-к-* на позначення особи жіночої статі зі світлим волоссям), напр.: *Хлопці чаклували над багаттям і заглядалися на повногрудих чорнявок і тонкостанних білявок* (2, с. 30);

– *білий* – *біл-изн(а)* (суфікс *-изн-* – на позначення абстрактного поняття, що мотивоване прикметником зі значенням «колір крейди, молока, снігу»), напр.: *...і сліпуча білизна її тіла поволі заморожувала тривоги* (1, с. 103);

– *білий* – *біл-ість* (суфікс *-ість-* позначає абстрактне поняття з колірною семантикою), напр.: *Це була білисть страху, а не білий натяк на свободу* (2, с. 134);

– *білий* – *біл-ити* (суфікс *-и-* зі значенням «робити білим, доводити до білого») – *ви-білити* – *вибіл-ювати* (граматичні форми дієслова *білити*: префікс *ви-*, суфікс *-юва-* зі значенням дії – «робити білим усе навколо») – *вибілю-ючи* (незмінна форма дієслова дієприслівник, суфікс *-ючи* зі значенням «додаткова дія з приховування, закривання чогось від очей, покривання білою полудою»), напр.: *Перша дитяча віра вибілювала і світ, і Русів* (1, с. 10);

– *білий* – *біл-ити* – [від-білити] – [відбіл-ювати] – *відбілювати-ся* (постфікс *-ся*) «покриватися чим-небудь білим, ставати білим», напр.: *Милий мій, і як я могла це почувствовать? – одна половина його лиця відбілювалася словом «милій», інша – чорніла до грозової синяви* (2, с. 37);

– *білий* – *біл-іти* (суфікс *-і-* зі значенням «ставати, робитися білим, світлим, ясним»), напр.: *Вона перебирала пальці, затискувала руки, аж білили зап'ястя* (1, с. 73);

– *білий* – *біл-о* (суфікс *-о-* вказує на сталу ознаку від прикметника *білий*) – *біл-о-біл-о* (словоскладання зі значенням «дуже біло»), напр.: *Так біло-біло стало в хаті, немовби у передпришестну годину* (2, с. 155);

– *білий* – #*бород-(ий)*, #*волос-(ий)*, #*сніж-н(ий)*, утворені способом основоскладання із суфіксацією від підрядного сполучення зі словом *білий*, напр.: *Може, колись складав їх сам... коли був древнім жрецем у довгій лляній сорочці, то складав пісні... коли був білобородим пророком...* (1, с. 11);

– *білий* – #*бруднуват(ий)*, *чорн-о-#*, складні слова, утворені від сурядного словосполучення, напр.: *Так Архип щось говорить із високим худим чоловіком у сорочці біло-бруднуватого кольору* (2, с. 59).

Словотвірне гніздо зі значенням «неяскравий, слабо забарвлений» (ядро – кольоратив *блідий*) тритактне з 5-ма похідними, 1-им словотвірним ланцюгом, 3-ма словотвірними парами. Т₁ – 4 деривати (1 прикметник, 1 дієслово, 1 іменник, 1 прикметниковий композит *блідокровий* є авторським новотвором, у тексті набуває значення «слабкий, астеничний, знесилений»). Т₂ – 1 дериват (дієслово). Визначено такі способи творення: суфіксація – 3, префіксація – 1, складання – 1 (див. табл. 3).

Таблиця 3

Словотвірне гніздо з ядром *блідий*

Блідий	блід-еньк(ий)	
	блід-ну-ти	з-бліднути
	блід-ість	
	блід-о-кров(ий) (авт.)	

Кольоратив *рябий* («неоднорідний, плямистий») є похідним у словотвірній парі для дієслова *за-рябіти* (префікс *за-*) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Словотвірний ланцюг з ядром *рябий*

Рябий	[ряб-іти]	за-рябіти
-------	-----------	-----------

Кольороназва *світлий* та спільнокореневі слова асоціюються в романах із білим кольором. Згідно з «Кореневим гніздовим словником української мови» Є. А. Карпіловської вершиною словотвірного гнізда з кольоративним ядром *світлий* є іменник *світ* [15, с. 746–749]. Гніздо чотиритактне з 13 дериватами, має 9 словотвірних ланцюжків. Т₁ – 1 дериват (1 дієслово *світ-ити* (випромінювати колір, суфікс *-и-*). Т₂ – 4 деривати

(2 дієслова, 1 іменник, 1 прикметник). Т₃ – 6 дериватів (2 дієприкметники, 1 прикметник, 3 іменники). Т₄ – 2 деривати (1 прислівник, 1 іменник). Продуктивним для цього ядра є суфіксальний спосіб (8 випадків), зафіксовано також безафіксний (1 випадок) та префіксальний (2 випадки) способи словотвору (див. табл. 5).

Таблиця 5

Словотвірне гніздо з ядром *світлий*

Світ	світ-ити	[від-світити] о-світити	відсвіт^	
		про-світ-ити	просвітл-ен(ий) Ф просвіч-ений Ф	
		світ-л(о)	світл-ян(ий)	
		світ-л(ий)	[світл-іш(ий)] Ф	світліш-е
			світл-иц(я)	
			світл-ість	
			[світл-як]	світляч-ок

У словотвірному одноклаптовому гнізді з ядром *сивий* відзначаємо лише 2 словотвірні пари (2 деривати) – композити *сив-о-бород(ий)*, *сив-о-голов(ий)*, утворені способом основоскладання з нульовою суфіксацією. До розряду субстантивованих прикметників ці слова переходять унаслідок морфолого-синтаксичної транспозиції (див. табл. 6).

Таблиця 6

Словотвірне гніздо з ядром *сивий*

Сивий	#-бород(ий) #-голов(ий)
-------	----------------------------

Ядром словотвірного одноклаптового гнізда зі значенням «змішання чорного і білого кольорів, попелястий» є прикметник *сірий*, що містить 3 словотвірні пари (3 деривати), представлені 1 іменником, 1 дієсловом, 1 прислівником. Усі деривати утворені суфіксальним способом (див. табл. 7).

Таблиця 7

Словотвірне гніздо з ядром *сірий*

Сірий	сір-ість
	сір-іти
	сір-о

Кольоратив *темний* зі значенням «близький до чорного, неясний» є ядром двоклаптового словотвірного гнізда, у якому 2 словотвірні ланцюги, 3 словотвірні пари. Кількість дериватів – 6. Т₁ – 4 деривати (1 дієслово, 2 іменники, 1 прислівник). Т₂ – 2 дієслова. Продуктивними способами творення є суфіксальний (4 одиниці) та префіксальний (2 одиниці). Іменник *темрява* тотожний прикметниковому ядру за походженням (похідне від *тьма*) (див. табл. 8).

Таблиця 8

Словотвірне гніздо з ядром *темний*

Темний	темн-іти	по-темніти Ф
		при-темніти
	тем-інь	
	темн-иц-я	
	темн-о	

Словотвірне гніздо, ядром якого є прикметник *чорний*, найбільш продуктивне серед кольороназв ахроматичної групи. Наявні три такти з 21 деривативом, 5 словотвірних ланцюгів, 14 словотвірних пар. Т₁ – 16 дериватів (2 прикметники, 1 дієслово, 1 прислівник, 2 іменники, 8 прикметникових та 2 іменникових композити). Т₂ – 4 деривати: 1 іменник, 1 прикметник, 2 дієслова. Т₃ – 1 дериват (1 дієприкметник). Найпродуктивніші способи словотвору для гнізда такі: префіксальний – 4, суфіксальний – 8, складання – 10. Варто відзначити авторські новотвори – композити *чорномагічний* та *чорнояблучний* (див. табл. 9).

Таблиця 9

Словотвірне гніздо з ядром *чорний*

Чорний	пре-чорн(ий)		
	чорн- яв(ий)	чорняв- к(а)	
	[чорн- іш(ий)] Ф	най-чорніш(ий) Ф	
	чорн- іти	[з-чорніти] по-чорніти	зчорні- л(ий) Ф
	[чорн- ити]	за-чорнити	
	чорн- от-а		
	чорн- о		
	біло- #		
	криваво- #		
	<u>чорн-о-зем</u>		
	#-о-гуз		
	#-о-бород(ий) #-о-брив(ий)/ #-о-бров(ий) #-о-сотенн(ий)		
	#-о-яблуч-н(ий) (авт.)		
	#-о-біл(ий)		
	#-о-маг-ічн(ий) (авт.)		
	черн- ець		

У романі «Троянда ритуального болю» зафіксовано одиначне використання прикметника *смоляний* на позначення інтенсивності чорного кольору. Зазначений кольоратив не утворює похідних дериватів.

Отже, залежно від стилістичної мети, набуття словом конкретного відтінку значення та частини мовної належності дериватів продуктивними є такі способи словотворення: суфіксальний (53 %), складання (29 %), префіксальний (15 %), постфіксальний (1,5 %), безафіксний (1,5 %). Найбільш продуктивними є перші ступені похідності в усіх кольоративах, окрім гнізда з ядром *світлий*, у якому продуктивність творення зростає в третьому такті.

Висновки і перспективи. Унаслідок дослідження формально-граматичної структури назв кольорів з опертям на принцип гніздування новостворених дериватів з'ясовано, що лексико-семантична група назв ахроматизмів у романах С.Процюка має різноманітну структуру. Деривати утворені лінійно основними морфологічними способами – префіксальним, суфіксальним, постфіксальним, безафіксним із різним ступенем продуктивності творення нових слів. Найбільше дериватів утворено з додаванням суфікса, що переважно не змінює основного лексичного значення слова, а тільки модифікує його. Колірна ознака виражена також складними словами, які здатні характеризувати широкий спектр реалій життя героїв. Деривати утворені основоскладанням, словоскладанням, основословоскладанням та складанням із суфіксацією.

За морфологічним принципом у творах письменника виокремлено чотири типи колірних дериватів: похідні прикметники, різні форми дієслова (дієвідмінювані дієслова,

дієприкметники, дієприслівник), іменники, прислівники. Дери́ваційні колірні лексеми мають більше змістове наповнення, уможливають розширення структури концепту кольору.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні дериватів хроматичних кольорів за гніздовим принципом.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / автор, кер. проекту, гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. 1428 с.
2. Грещук В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи. *Студії з українського мовознавства* : вибрані праці / упор. Р. Бачкур. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 520 с.
3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір : монографія. Івано-Франківськ : Плай, 1995. 206 с.
4. Грещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М. Нариси з основоцентричної дериватології / за ред. Василя Грещука. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. 348 с.
5. Дзеньдзюра Н. І. Словотвірні гнізда параметричних прикметників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка Львів, 2010. 17 с. Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
6. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами-омографічними коренями. Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 912 с.
7. Клименко Н. Ф. Словотвірне гніздо. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 573.
8. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови : 15 600 слів у складі 127 гнізд. Київ : Наукова думка, 2005. 264 с.
9. Лесюк М. П. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд. *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія*. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. Вип. XV–XVIII. С. 212–216.
10. Папідзе Н. В. Сутність дослідження дериваційного потенціалу слів у межах словотвірних парадигм та словотвірних гнізд: теоретичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог, 2014. Вип. 49. С. 95–98. Режим доступу : <https://naub.ua.edu.ua/2014>.
11. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
12. Семашко Т. Ф. Засоби вербалізації концепту «білий колір» з позиції словотворчої деривації. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16. Т. 1. С. 119–125. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2013_16_1_20.
13. Семашко Т. Ф. Особливості семантики та функціонування слів-кологоративів в українській фразеології : дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2008. Режим доступу : www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/501/3/Semashko.pdf.

Список використаних джерел

1. Процюк С. Троянда ритуального болю : роман про Василя Стефаника. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 184 с.
2. Процюк С. Чорне яблуко : роман про Архипа Тесленка. Київ : Академвидав, 2013. 193 с.

References

1. Busel V. T. (Ed.). (2002). Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A great explanatory dictionary of modern Ukrainian]. Kyiv ; Irpin : Perun, 1428 (in Ukr.).
2. Greshchuk V. V. (2009). Osnovotsentrychna deryvatolohiia: istoriia, stan, perspektyvy [Basic-centric derivatology: history, status, perspectives]. In : Studii z ukrainskoho movoznavstva : vybrani pratsi [Studies in Ukrainian Linguistics: selected works]. Ivano-Frankivsk : Misto NV, 520 (in Ukr.).
3. Greshchuk V. V. (1995). Ukrainskyi vidprykmetykovyi slovotvir : monohrafiia [Ukrainian adjective word formation : monograph]. Ivano-Frankivsk : Plai, 206 (in Ukr.).
4. Greshchuk V. V., Bachkur R. O., Dzhochka I. F., Poslavska N. M. (2007). Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii [Essays on basic-centric derivatology]. Ivano-Frankivsk : Misto NV, 348 (in Ukr.).
5. Dzendziura N. I. (2010). Slovotvirni hnizda parametrychnykh prykmetykiv [Word forming nests of parametric adjectives]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Lviv, 17. Available at : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe. (in Ukr.).
6. Karpilovska Ye. A. (2002). Korenevyyi hnizdovyyi slovnyk ukrainskoi movy: Hnizda sliv z vershynamy-omohrafichnyimi koreniami [Root Nesting Dictionary of the Ukrainian Language: Nests of words with vertices-homographic roots]. Kyiv : «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 912 (in Ukr.).
7. Klymenko N. F. (2004). Slovotvirne hnizdo [Word-forming nest]. In : Ukrainska mova. Entsyklopediia [Ukrainian language. Encyclopedia]. Kyiv : «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 573 (in Ukr.).
8. Klymenko N. F., Karpilovska Ye. A., Kysliuk L. P. (2005). Shkilnyi slovotvirnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy : 15 600 sliv u sklady 127 hnizd [School word formation dictionary of modern Ukrainian : 15 600 words with 127 nests]. Kyiv : Naukova dumka, 264 (in Ukr.).

9. Lesiuk M. P. (2007). Doslidzhennia slovtvoru na rivni slovtvirnykh hnizd [Study of word formation at the level of word-forming nests]. In : Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasyla Stefanyka. Filolohiia [Bulletin of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Philology]. Ivano-Frankivsk : VDV TsIT. Vyp. XV–XVIII, 212–216 (in Ukr.).
10. Papidze N. V. (2014). Sutnist doslidzhennia deryvatsiinoho potentsialu sliv u mezhakh slovtvirnykh paradyhm ta slovtvirnykh hnizd: teoretychnyi aspekt [The essence of the study of derivative potential of words within word-formative paradigms and word-forming nests: theoretical aspect]. In : Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Filolohichna» [Scientific notes of National University «Ostroh Academy». Philological series]. Ostroh. Vyp. 49, 95–98. Available at : <https://naub.oa.edu.ua/2014>.
11. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. (1970–1980). Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
12. Semashko T. F. (2013). Zasoby verbalizatsii kontseptu «bilyi kolir» z pozytsii slovtvorchoi deryvatsii [Means of verbalization of the concept of «white color» from the standpoint of word-formative derivation]. In : Mova i kultura [Language and culture]. Vyp. 16. T. 1, 119–125. Available at : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2013_16_1_20 (in Ukr.).
13. Semashko T. F. (2008). Osoblyvosti semantyky ta funktsionuvannia sliv-koloratyviv v ukrainskii frazeolohii [Peculiarities of semantics and functioning of names of color in Ukrainian phraseology]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 2008. Available at : www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/501/3/Semashko.pdf.

L. V. SHYTYK, N. V. MASLIUK. THE NESTING PRINCIPLE OF CLASSIFICATION OF ACHROMATIC COLOR DERIVATIVES (ON THE MATERIAL OF STEPAN PROTSYUK'S PSYCHOLOGICALLY BIOGRAPHICAL NOVELS)

Summary. Introduction. *Modern derivatology seeks to systematically analyze the processes of word formation, taking into account the role of the forming basis and derivative formant, which involves the application of the nesting approach. The research base is actively supplemented by the works of postmodern discourse, which are sufficiently represented by the name of colors and their derivatives.*

Purpose. *The purpose of the article is to comprehensively analyze achromatic color derivatives in Stepan Protsyuk's psychologically biographical novels according to the nesting principle.*

Methods. *To achieve this goal involved the following methods: linguistic description, method of component and contextual analysis, linear and nonlinear methods of derivation.*

Results. *The nesting principle of classification represented in the work made it possible to characterize not only derivative but also semantic features of derivative words, ensured clarification of the word-forming potential of basic colors. Eight word forming nests denoting achromatic colors with non-derivative nucleus such as білий, чорний, білий, сірий, темний, рябий, сивий and the derivative nuclei (світ)лий are differentiated. All word-forming nests are characterized by the quantitative and qualitative composition of the nomenclature, the degree of derivation (tacts) and the productivity of the ways of word-building. The derivative words are arranged according to the part of speech in the following order: adjectives, nouns, verbs, adverbs, compound words, where the component is achromatic color. Word-formative means are defined for each color derivative. The results of the research are presented in tables.*

Originality. *The originality of the scientific research lies in the complex analysis of word-forming nests of achromatic colors in Stepan Protsyuk's psychologically biographical novels about Ukrainian writers – Vasyl Stefanyk («The rose of ritual pain») and Arkhyp Teslenko («Black Apple»).*

Conclusion. *It is concluded that the lexical-semantic group of achromatic colors in S. Protsyuk's novels has a diverse structure. Each word-forming nest is analyzed according to the degree of derivation (tact) and productivity of the word-building way, presented in the form of a table. The productivity of the word-building ways was determined: suffixation (53%), compounding (29%), prefixation (15%), postfixation (1,5%), non-affixation (1,5%). By morphological principle, four types of color derivatives are distinguished: derivative adjectives, different forms of verbs, nouns, adverbs. The word-formative chains and pairs are characterized, the word-forming and semantic changes of the color derivatives are described. Examples of the use of new colors in the novels are given. We see the prospect of further scientific research in the study of chromatic color derivatives by the nesting principle.*

Key words: *achromatic color derivatives, Stepan Protsyuk's psychologically biographical novels, the nesting principle, word-forming nest, degree of derivation (tact), ways of word-building.*

Надійшла до редакції 05.04.19

Прийнято до друку 06.05.19

СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ КОНКРЕТИЗАТОРІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

*І. О. Аксьонова, аспірантка кафедри української мови
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(Вінниця, Україна)*

e-mail: i.aksonova@donnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4150-2029

У статті визначено ознаки категорії уточнення та з'ясовано закономірності вираження її семантики в структурі синтаксичних конкретизаторів української мови на основі їхнього вживання в засобах масової комунікації. Проаналізовано структурно-семантичні особливості функціонування категорії уточнення в текстах публіцистичного стилю; виявлено взаємозв'язок компонентів категорії уточнення в досліджуваних текстах; визначено закономірності семантики синтаксичних конкретизаторів у засобах масової комунікації. З'ясовано, що функціонування синтаксичного конкретизатора, як і будь-якої синтаксичної структури, побудованої за допомогою одного з типів зв'язку, можливе лише за наявності відповідних семантичних відношень. Наголошено, що семантичні уточнювальні відношення можливі лише в контексті або в мовній ситуації, коли уточнюваним є більш актуальне за змістом слово. За результатами дослідження виокремлено типологію синтаксичних конкретизаторів, визначено референційні основи реалізації родо-видових зв'язків, зв'язків між загальним та індивідуальним у структурі конструкції. Доведено, що конкретизувальний зворот у текстах засобів масової комунікації використовують для передавання екстралінгвальної інформації згідно з комунікативними настановами.

***Ключові слова:** семантика, просте ускладнене речення, уточнення, синтаксичний конкретизатор.*

Актуальність теми дослідження. В останні роки в лінгвістиці розробляють різні аспекти простого ускладненого речення, яке в роботах провідних синтаксистів (Н. Арутюнової [2], В. Бабайцевої [5], А. Загнітка [7], Ю. Леденьова [9], А. Прияткіної [12] та ін.) отримало самостійний статус поряд із традиційним виокремленням простого та складного речення. Зі структурним і семантичним ускладненням речення пов'язане явище відокремлення. Серед відокремлених компонентів особливо вирізняють, а нерідко й протиставляють їм другорядні члени речення зі значенням уточнення.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в сучасній українській мові є значний пласт синтаксичних конкретизаторів, які слугують однією з характеристик високого рівня розвитку мовної системи, результатом її багатовікового становлення. Варто звернути увагу на тенденцію збільшення кількості конкретизаторів серед відокремлених конструкцій сучасної української літературної мови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У традиційних граматиках і низці вишівських підручників конкретизатори зазвичай трактують як ті чи ті другорядні члени речення, що виконують уточнювальну функцію або ж мають додаткове значення, причому уточнювальний характер члена речення визначають як одну із загальних умов відокремлення (В. Бабайцева [5], Є. Галкіна-Федорук [14]). Однак із середини ХХ століття в лінгвістиці виникає тенденція до виокремлення уточнення в самостійну синтаксичну категорію (роботи Ф. Бондаренка [6], О. Руднева [13] та ін.). Це стає можливим завдяки визнанню особливого типу синтаксичного зв'язку між уточнюваним та уточнювальним компонентами. На початку ХХІ століття Н. Фоміна ввела до наукового обігу й обґрунтувала самостійний статус поняття «синтаксичний конкретизатор». На думку дослідниці, це «пояснювальні конструкції, уточнювальні члени речення, субстантивні звороти, однорідні члени речення з препозитивним узагальнювальним словом та інші суміжні семантико-синтаксичні явища» [15, с. 6]. Це конструкція, у якій перший компонент потребує пояснення або обмеження обсягу свого значення, а другий виражає

або тотожне, або більш вузьке, конкретне значення першого. Необхідно з'ясувати, які семантичні відношення поєднують ці складники.

Мета дослідження – визначити семантичну типологію синтаксичних конкретизаторів в українських засобах масової комунікації.

Визначена мета передбачає виконання таких **завдань**:

1) з'ясувати структурно-семантичні особливості синтаксичних конкретизаторів у текстах публіцистичного стилю;

2) виявити взаємозв'язок компонентів конкретизувальних зворотів у досліджуваних текстах;

3) описати типологію семантики синтаксичних конкретизаторів у засобах масової комунікації.

Матеріали і методи дослідження. Фактичний матеріал дослідження взято з онлайн-версій українських засобів масової комунікації – газет «Дзеркало тижня», «День», «Високий замок», «Орієн» – та інформаційно-розважальних порталів. Для характеристики семантичних можливостей засобів вираження синтаксичних конкретизаторів використано переважно *описовий метод*. Особливості мовного вживання конкретизувальних одиниць у текстах ЗМК встановлено за допомогою *контекстно-ситуативного методу*, застосовано також *прийом компонентного аналізу*.

Результати дослідження та їх обговорення. Функціонування синтаксичного конкретизатора, як і будь-якої синтаксичної структури, побудованої за допомогою одного з типів зв'язку, можливе лиш за наявності відповідних семантичних відношень. «Синтаксичні та семантичні відношення, з одного боку, і синтаксичні зв'язки, з іншого боку, існують спільно як форма і зміст у їхній діалогічній єдності» [9, с. 28]. Слабкість формалізації зв'язку в уточнювальних конструкціях можна компенсувати за рахунок посилення плану змісту, що визначає взаємозв'язок членів речення в межах цієї структури.

Синтаксичні відношення виникають на основі семантичних і є більш абстрактними порівняно з ними. Тому поєднання слів у межах однієї конструкції зумовлено не лише їхньою граматичною, а й семантичною здатністю сполучатися з іншими словами.

Синтаксичний конкретизатор реалізує відношення уточнення між членами речення, що мають однотипні синтаксичні функції (додаток, означення або обставина). Зазначений тип семантичних відношень полягає в співвідношенні семантики слів (словосполучень), що входять до складу конкретизованого і конкретизувального компонентів, та формує значення уточнення в постпозитивного члена речення з двох (або більше) однофункційних.

Уточнювальні семантичні відношення мовознавці визначають як відношення конкретизації, партикуляризації, екземпліфікації, еквівалентності, ідентифікації тощо [4, с. 23]. Інші дослідники уточнення кваліфікують його як додаткову інформацію, уведена для роз'яснення попереднього однойменного члена речення, його конкретизації, деталізації, унесення чогось нового, певної додаткової характеристики [3, с. 490].

Семантична основа синтаксичної конструкції співвідносна з екстралінгвальними чинниками й водночас створює інформаційний простір із характерною позамовною сутністю. Тому в процесі мовлення (усного або писемного) для досягнення поставленої комунікативної мети лексичні засоби використовують разом із граматичними одиницями, які опосередковано через семантику співвідносні з екстралінгвальними відношеннями: «Без сумніву, деякі найбільш важливі, систематично повторювані й необхідні відношення об'єктивної дійсності (ураховуючи й соціальну практику, і духовне життя людини) мають тенденцію до закріплення в мові не тільки лексично, а й у формі синтаксичних структур» [1, с. 3].

Синтаксичні та семантичні відношення уточнення відображають наявні в об'єктивній і суб'єктивній реальності співвідношення предметів, явищ, якостей та ін., що не є однорідними, але зіставлявані на будь-якій основі, представляючи зазвичай ієрархічну залежність.

Конкретизувальний зворот прагне передати екстралінгвальну інформацію згідно з комунікативними настановами, для чого використовує закріплені в мові лексичні засоби. Необхідність уточнення спричинена тим, що позначуване внаслідок своєї багатогранності неможливо розкрити за допомогою одного слова – виникає потреба одночасного вживання декількох лексичних одиниць, які конкретизують обставини події, об'єкти дійсності, їхні властивості та якості.

У лінгвістиці, що ґрунтована на принципі актуалізму, згідно з яким предметом науки про мову повинна бути система правил створення та використання мовних засобів у мовленнєвій діяльності, те, що позначають лексичною одиницею, постає референтом. Цей термін був запозичений із логіко-філософських досліджень і застосований спочатку в теорії природної мови, потім у теорії текстотворення. Референт у мовознавстві тлумачать як «предмет думки, із яким співвідносний наведений мовний вислів» [3, с. 384]. Процес комунікації відбувається в основному з опорою на уявлюваний у свідомості людей референт.

Загальне значення уточнювальної конструкції актуалізоване щодо світу в рамках референтів повідомлення, щонайменше двох, «<...> об'єкти референції, референти, перебувають як у тій дійсності, якої стосується повідомлення, так і в дійсності комунікативної ситуації, тобто утворюють певний референтний комплекс» [11, с. 14]. Кожен конкретний референтний комплекс є лише фрагментом більш широкої дійсності, що являє собою базу референції [11, с. 13] – складник загального фонду знань, своєрідну картину світу. Референти, із якими співвіднесені уточнювана й відокремлена уточнювальна конструкція, можуть належати до одного або до різних референтних комплексів і залучати знання конкретної ситуації або всієї картини світу відповідно.

Різний ступінь ситуативної близькості позначених конкретизувальними зворотами референтів відображено у відношеннях уточнення. Л. Захарова за специфікою референтної основи уточнювальних відношень пропонує розрізняти такі типи конструкцій:

- комплексно-референтні;
- базово-референтні;
- конкретно-референтні [8, с. 89].

Комплексно-референтні конкретизатори – це конструкції, у яких уточнюваний та уточнювальний компоненти співвідносні з різними референтами, що перебувають у межах ситуації повідомлення, тобто утворюють один референтний комплекс, напр.: *Керував блокувальниками мій дядько по маминій лінії, Василь, колишній фельдфебель австрійської армії, тоді – вийт села Уріж* (Високий замок, 9 жовтня 2018).

У наведеному прикладі синтаксичний конкретизатор актуалізує один із важливих референтів ситуації, що допомагає найбільш повно й чітко відтворити зазначений фрагмент дійсності.

Базово-референтними, або референтно-фоновими, є конструкції, у яких один із компонентів, що вступають у відношення уточнення, належить до ситуації повідомлення, натомість другий належить до іншого фрагмента дійсності: *Треба, передусім, пояснити, що в мене, у зв'язку з цим, якась давня, це дитяча, травма* (Opinion, 4 лютого 2019).

Конкретизований і конкретизувальний складники співвідносні з різними референтними комплексами, один із яких домінує в конкретній мовній ситуації і є основою всього речення, що містить окремий член зі значенням уточнення. Це стає можливим зазвичай завдяки метафоризації одного з компонентів уточнювальної конструкції. Лексичне наповнення уточнюваного й уточнювального складника в базово-референтних конструкціях значно залежить від суб'єктивного чинника, від складних асоціацій суб'єкта референції.

Конкретно-референтні уточнювальні конструкції репрезентують окремий референтний комплекс. Лексичний склад конкретизованого компонента або конкретизувального в цьому випадку набуває співвіднесеності з елементом дійсності лише в умовах ситуації, про яку повідомляється. У різних же комунікативних ситуаціях референтна співвіднесеність таких лексем змінювана, тобто зазначені лексичні одиниці є вказівними

словами. Саме вони, за зауваженням Н. Арутюнової, «можуть бути застосовані до будь-якого об'єкта», а їхній зміст «цілком зумовлений ознаками денотата, вибір якого залежить від конкретного комунікативного акту» [2, с. 189]. Зазначена властивість дейктичних одиниць не лише визначає їхню універсальність в актуалізації широкого кола референтів у процесі мовлення, а й викликає труднощі в співвіднесенні їх із конкретними елементами референтного комплексу під час сприйняття.

До цього типу насамперед належать конструкції, у яких один із членів речення, що вступає у відношення уточнення, виражений займенником. Конкретним змістом займенники наповнюються лише в процесі референції, тому їх визнають тим класом слів, який «несе на собі головне навантаження конкретної референції» [10, с. 7]. Однак нерідко для адекватного співвіднесення займенникового компонента з відповідним фрагментом дійсності необхідне уточнення, і тоді зміст відокремленої уточнювальної конструкції стає тим елементом контексту, який допомагає встановити конкретний референт, позначений в уточнюваній конструкції: *Це він, узбек, викликав охорону* (Opinion, 19 лютого, 2019); *І от він, міністр, зібрав зараз робочі групи, які займаються всіма напрямками* (Вежа, 22 жовтня 2019).

Хоч у подібних випадках мовець, використовуючи займенник, завжди співвідносить його з певним референтом, для реципієнта таке співвіднесення не є очевидним. Суб'єктивність референційних відношень зумовлює неоднозначне розуміння змісту, який передають за допомогою вказівного слова, що є передумовою виникнення уточнювальних відношень. Іншими словами, для мовця конкретизований і конкретизувальний компоненти співвідносяться з тим самим референтом, але семантично вони не є тотожними ані в мові, ані в мовленні. Категорійне значення займенників, яке тлумачать як вказівку без назви, дає змогу говорити про початково різну референтну співвіднесеність лексичних одиниць у складі уточнюваної та відокремленої уточнювальної конструкції для реципієнта: один із компонентів актуалізує конкретний референт, інший – займенниковий – співвідносний з абстрактним референтом, що становить узагальнене уявлення носіїв мови про предмет, якість або кількість.

Конкретно-референтна основа властива й уточнюваним конструкціям, один із компонентів яких виражений прислівником, головню займенниковим, із гранично абстрактною семантикою місця, часу, способу дії (*тут, звідти, там, тоді, так* і т. ін.). Таке узагальнене значення обставини пов'язане з конкретним змістом тільки для мовця, а для адресата репрезентує широкий референтний простір обставин подій, уточнюваних за допомогою актуалізації конкретного референта. Наприклад: *Я вірю, що він ні про які такі дурниці не думав, а просто тішився: от він, напівсирота з Ірландії, отут, на палубі, в білому вовняному светрі, серед цих зманіжених німф у шовках та вісонах, маркізетах і гласе, під ці мелодії, що розганяють серце між октавами, серед цих смарагдових хвиль з шумовинням шампанського...* (Opinion, 5 березня 2018); *Там, «на морі», за великим бажанням можна було заробити вдосталь грошей, аби протягом року не напружуватися на підробітках та додаткових змінах* (Opinion, 1 вересня 2018).

Семантика наведених синтаксичних конкретизаторів *отут, там* має узагальнений характер і виражає наявність тих чи тих обставин, які отримують конкретне найменування у відокремленій уточнювальній конструкції.

Як видно з наведених прикладів, референційний аспект є основою класифікації, що охоплює всі уточнювальні конструкції незалежно від синтаксичної функції уточнюваного та уточнювального складників.

Висновки й перспективи дослідження. Семантика уточнення, що є основою синтаксичних конкретизаторів, виникає на ґрунті семантики слів, що виконують однакову синтаксичну функцію, та їхньої різної референтної співвіднесеності. Семантичні уточнювальні відношення можливі лише в контексті або в мовній ситуації, коли уточнюваним є більш актуальне за змістом слово.

Актуалізація будь-якого сенсу відбувається в процесі референції, який визначають як мовну операцію, що встановлює особливе відношення між лінгвальними та позалінгвальними сутностями та проваджене суб'єктом (мовцем або реципієнтом). Залежно від специфіки відношень між референтами, конкретизувальні звороти в засобах масової комунікації можна поділити на комплексно-референтні, базово-референтні й конкретно-референтні.

Вивчення з власне лінгвістичних позицій референційних основ уточнювальних конструкцій дає змогу подолати обмеженість логічного підходу до них як до реалізації родо-видових зв'язків, зв'язків між загальним та індивідуальним. Тому реальні зв'язки між референтами, що є основою конкретизувального звороту, їхнє усвідомлення слугує важливим чинником формування, ідентифікації та диференціації семантики уточнення в членів речення.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в ґрунтовному аналізі семантики синтаксичних конкретизаторів в усіх функційних стилях сучасної української мови.

Список використаних джерел

1. Адмони В. Г. Синтаксическая семантика – это семантика синтаксических структур. *Проблемы синтаксической семантики. Материалы научной конференции*. Москва, 1976. С. 3–8.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл (локально-семантические проблемы). Москва : Едиториал УРСС, 2002. 384 с.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 608 с.
4. Ашмарина И. Л. Уточнение как член предложения в современном английском языке : дис. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.04. Санкт-Петербург, 1999. 203 с.
5. Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке. Москва : Просвещение, 1989. 159 с.
6. Бондаренко Ф. Н. О некоторых вопросах синтаксиса. *Русский язык в школе*. 1952. № 2. С. 18–25.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
8. Захарова Л. В. Обособленные второстепенные члены предложения со значением уточнения в современном русском литературном языке : дис. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.01. Армавир, 2008. 220 с.
9. Леденев Ю. И. Трудные вопросы синтаксиса. Ставрополь : СГПИ, 1984. 63 с.
10. Падучева Е. В. Референциальные аспекты высказывания (семантика и синтаксис местоименных слов) : дис. ...доктора филол. наук : спец. 10.02.01. Москва, 1982. 421 с.
11. Попов Ю. В. Лингвистические аспекты референции. *Лексические единицы в синтаксических структурах : сб. науч. тр.* Краснодар : КубГУ, 1990. С. 4–15.
12. Прияткина А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. Москва : Высшая школа, 1990. 176 с.
13. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. Москва : Высшая школа, 1968. 320 с.
14. Современный русский язык. Морфология. Синтаксис / под. ред. Е. М. Галкиной-Федорук. Москва : Изд-во Московского университета, 1957. 515 с.
15. Фомина Н. С. Синтаксические конкретизаторы как стилообразующее средство в прозе Н. С. Лескова : дис. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.01. Петрозаводск, 2009. 219 с.

References

1. Admoni, V. G. (1976). Sintaksicheskaia semantika – jeto semantika sintaksicheskikh struktur [Syntactic Semantics are the Semantics of Syntactic Structures.]. *Problemy sintaksicheskoi semantiki. Materialy nauchnoj konferencii*. Moskva, 3–8 (in Russ.).
2. Arutjunova, N. D. (2002). Predlozhenie i ego smysl (lokal'no-semanticheskie problemy) [Sentence and its Meaning (local-semantic problems)]. Moskva : Editorial URSS, 384 (in Russ.).
3. Ahmanova, O. S. (1966). Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of Linguistic Terms]. Moskva : Sovetskaja jenciklopedija, 608 (in Russ.).
4. Ashmarina, I. L. (1999). Utochnenie kak chlen predlozhenija v sovremennom anglijskom jazyke [Refinement as a Parts of Sentence in Modern English]. PhD dissertation. Sankt-Peterburg, 203 (in Russ.).
5. Babajceva, V. V. (1989). Sistema chlenov predlozhenija v sovremennom russkom jazyke [The System of Part of Sentence in Modern Russian]. Moskva : Prosveshhenie, 159 (in Russ.).
6. Bondarenko, F. N. (1952). O nekotorykh voprosakh sintaksisa [About Some Syntax Issues]. *Russkij yazyk v shkole*. № 2, 18–25 (in Russ.).
7. Zahnitko, A. P. (2001). Teoretychna hramatyka ukrainiskoi movy: Syntaksys [Theoretical Grammar of the Ukrainian Language: Syntax]. Donetsk : DonNU, 662 (in Ukr.).

8. Zaharova, L. V. (2008). Obosoblennyye vtorostepennyye chleny predlozheniya so znacheniem utocneniya v sovremennom russkom literaturnom jazyke [Separated Secondary Parts of Sentence with the Value of Refinement in the Modern Russian Literary Language]. PhD dissertation. Armavir, 220 (in Russ.).
9. Ledenev, Ju. I. (1984). Trudnye voprosy sintaksisa [Difficult Syntax Issues]. Stavropol' : SGPI, 63 (in Russ.).
10. Paducheva, E. V. (1982). Referencial'nye aspekty vyskazyvaniya (semantika i sintaksis mestoimennykh slov) [Referential Aspects of Utterance (semantics and syntax of pronouns)]. PhD dissertation. Moskva, 421 (in Russ.).
11. Popov, Ju. V. (1990). Lingvisticheskie aspekty referencii [Linguistic aspects of reference]. *Leksicheskie edinicy v sintaksicheskikh strukturah: sbornik nauchnykh trudov*. Krasnodar : KubGU, 4–15 (in Russ.).
12. Prijatkina, A. F. (1990). Russkij jazyk: Sintaksis oslozhnennogo predlozheniya [Russian Language: Syntax of Complex Sentence]. Moskva : Vysshaya shkola, 176 (in Russ.).
13. Rudnev, A. G. (1968). Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka [Syntax of the Modern Russian Language]. Moskva : Vysshaya shkola, 320 (in Russ.).
14. Sovremennyy russkiy yazyk. Morflogiya. Sintaksis (1957). [Modern Russian language. Morphology. Syntax] / pod. red. E. M. Galkinoy-Fedoruk. Moskva : Izd-vo Moskovskogo universiteta, 515 (in Russ.).
15. Fomina, N. S. (2009). Sintaksicheskie konkretizatory kak stileobrazujushhee sredstvo v proze N. S. Leskova [Syntactic Specifiers as a Style-forming Means in Prose N. S. Leskov]. PhD dissertation. Petrozavodsk, 219 (in Russ.).

I. O. AKSONOVA. SEMANTIC TYPOLOGY OF SYNTACTIC SPECIFIERS IN UKRAINIAN MASS MEDIA.

Summary. Introduction. *In modern linguistics, a simple complicated sentence needs a comprehensive study. In particular, the question of the structures of concretization is considered in the works of M. Akhmedkhanova, L. Zakharova, A. Prijatkina, M. Olenyak, N. Fomina, T. Funtova and others. The semantic relations in the construction of concretization require a thorough study.*

The purpose of the article is to determine the semantic typology of syntactic specifiers in Ukrainian mass media.

Methods. A descriptive method was used to characterize the semantic capabilities of the syntactic expression expressions. The peculiarities of the linguistic use of the concrete units in the texts of the mass communication were determined using the contextual-situational method, using the method of component analysis.

Results. Syntactic specifiers, as N. Fomina notes, are explanatory constructions, refinement members of a sentence, substantive turns, homogeneous members of the sentence with a prepositional generalization word, and other adjacent semantic-syntactic phenomena.

The article defines the features of the category of refinement and clarifies the regularities of expression of its semantics in the structure of syntactic specifiers of the Ukrainian language based on their use in mass media. The analysis of structural-semantic features of functioning of the category of refinement in the texts of journalistic style is made.

Originality. The correlation of the components of the refinement category in the studied texts is revealed, regularities of the semantics of syntactic specifiers in mass communication are determined. The functioning of a syntax specifier, as well as any syntactic structure constructed by one of the types of communication, is possible only in the presence of corresponding semantic relations. Semantic refinement is only possible in a context or linguistic situation where the refinement is a more relevant word.

Conclusion. According to the results of the research, the typology of syntactic specifiers was singled out, reference bases of realization of generic relationships, connections between general and individual in the structure of structure were determined. Depending on the specifics of the relations between the referents, the specific references in the mass media can be divided into complex-referential, base-referential and concrete-referential. It is proved that the concreteness of the texts in the texts of the mass media is used to transmit extra-linguistic information according to the communicative guidelines.

Key words: semantics, simply complicated sentence, syntactic specifier, specification.

Надійшла до редакції 29.03.19

Прийнято до друку 26.04.19

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПОЯСНЮВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ В ЛІНГВОУКРАЇНІСТИЦІ

*О. О. Новікова, кандидат філологічних наук, доцент
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України
(Кривий Ріг, Україна)*

e-mail: 08novikovaolga76@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8498-1736

У статті розглянуто еволюцію становлення категорії пояснення, актуалізовано спробу визначення статусу цієї категорії, засоби реалізації якої співмірні із засобами реалізації категорій уточнення, відокремлення, напівпредикації, опосередкованого синтаксичного зв'язку, що значною мірою ускладнює аналіз і вимагає послідовного розмежування зазначених синтаксичних одиниць. Дослідження пояснювальних конструкцій у простому ускладненому реченні виконано з урахуванням досягнень як лінгвоукраїністики, так і лінгвістики загалом. З'ясовано, що в роботах першої половини XIX ст. відсутня цілісна теорія пояснювальних членів. У наукових студіях того часу поняття «пояснювальні члени» не вживають загалом, а послуговуються терміном «відокремлені члени речення», ототожнюючи його з прикладкою. У працях 70–80 рр. XIX ст. погляди вчених щодо визначення прикладки змінюються. Основною її ознакою вважають не атрибутивну, а пояснювальну, уточнювальну функції. Учені розмежовують поняття прикладки й відокремлення як окремі синтаксичні категорії. Установлено, що в другій половині XX ст. поняття «прикладка» й «відокремлення» остаточно входять у лінгвістичну науку як окремі синтаксичні категорії. Надалі мовознавці активізують увагу на відокремленні другорядних членів речення, зокрема, поглиблено досліджують пояснювальну й уточнювальну функції відокремлення, наголошують на необхідності виокремлення уточнювальних конструкцій як самостійної категорії, установлюють відмінності між пояснювальними й уточнювальними одиницями. Наведено докладне роз'яснення щодо диференціації пояснювальних, напівпредикативних конструкцій та конструкцій з опосередкованим синтаксичним зв'язком у наукових студіях кінця XX ст. – початку XXI ст.

Ключові слова: речення, просте ускладнене речення, пояснювальні члени, уточнювальні члени, відокремлені члени, напівпредикація, опосередкований зв'язок.

Актуальність. Відсутність у лінгвістичній літературі чіткої дефініції поняття пояснення та його співвіднесеність із поняттями відокремлення, уточнення, напівпредикація, опосередкований синтаксичний зв'язок зумовлює звернення до еволюції становлення поглядів щодо цих категорій, актуалізує спробу визначення статусу категорії пояснення, засоби реалізації якої співмірні із засобами реалізації категорії уточнення, що значною мірою ускладнює аналіз і потребує послідовного розмежування зазначених синтаксичних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Структура простого ускладненого речення є предметом розвідки багатьох мовознавців. Дослідники по-різному підходять до теорії відокремлених другорядних членів речення, пояснення, уточнення, вставних і вставлених конструкцій, однорідних членів тощо. Питання пояснювальних конструкцій порушують у своїх працях І. О. Аксьонова [1], Т. А. Александрова [2], І. М. Арібжанова [3], Н. С. Валгіна [6], І. Р. Вихованець [7], М. О. Вінтонів [8], С. М. Глазова [11], К. Г. Городенська [12], Л. В. Захарова [15], О. П. Кадочнікова [16], Є. В. Кротевич [18], М. Я. Плющ [22], А. Ф. Прияткіна [25], О. Г. Руднев [27], І. І. Слинько [30], М. М. Шанський [33] та ін.

Мета статті – комплексно проаналізувати динаміку становлення пояснювальних конструкцій у лінгвоукраїністиці, визначити їхні диференційні та класифікаційні ознаки.

Методи дослідження. Досягнення мети статті передбачає використання *описового методу*, який полягає в цілісному описі пояснювальних синтаксичних конструкцій, щоб

виявити багатоаспектні особливості, типологічні вияви цих одиниць. *Аналіз і порівняння* застосовано під час критичного опрацювання різних теорій дослідження пояснювальних конструкцій.

Результати дослідження та їх обговорення. Наукове обґрунтування категорії *пояснення* в різні часи пропонували філософи, логіки, психологи, лінгвісти, укладуючи її зміст, з'ясовуючи статус у процесі пізнання дійсності, роль у різних сферах людської діяльності тощо. Зокрема, у філософії потрактування категорії *пояснення* стосується насамперед використання його в мові науки як функції ідентифікації предмета або поняття. Наукове пояснення розкриває сутність предметів і явищ, з'ясовує причини їхнього виникнення, розвитку, функціонування тощо. У логіці категорію *пояснення* ототожнюють передусім із дедукцією (логічним умовиводом) – процесом міркування й дотримання основного закону тотожності, який вимагає збереження синтаксичного й семантичного вираження думки в процесі міркування в контексті, щоб за відповідними правилами забезпечити виведення істинності тези, істинності аргументів або пояснення, установлення тотожності предмета, явища, що зберігає мислення від мимовільних чи навмисних перекирвань [29, с. 179–202].

Визначення поняття *пояснення* в логіці й філософії взаємопов'язані та взаємодоповнювальні, хоч із погляду змісту логічне трактування ґрунтоване, крім власне тотожності, на встановленні причин виникнення чи змін у пояснюваному.

У лінгвістичному аспекті категорію *пояснення* тлумачать як відображення семантичної категорії в засобах мови. Словникова дефініція *пояснення* відображає широкий поняттєвий зміст цієї категорії (*пояснення; пояснювати; поясняти; пояснити*): розповідати; робити його ясным, зрозумілим; витлумачувати; розкривати особливості, причини; ідентифікувати; визначати; роз'ясняти; з'ясовувати; уточнювати сказане; вносити ясність, зрозумілість тощо [31, с. 496]. Таке визначення дає підставу лінгвістам кваліфікувати пояснювальні відношення досить широко й розмежовувати їх на функціонально різнорідні конструкції.

Історія вчення *пояснювальних (уточнювальних)* конструкцій у простому ускладненому реченні тісно перетинається, з одного боку, з *ученням про прикладку*, з іншого – з *теорією відокремлення другорядних членів речення*.

У роботах першої половини XIX століття відсутня цілісна теорія пояснювальних (уточнювальних) членів. Спочатку поняття *пояснення* й *уточнення* ототожнюють і не виокремлюють як самостійну категорію. Замість них послуговуються терміном *відокремлення*, прирівнюючи його до поняття *прикладка*. І. Нечуй-Левицький згадує про відокремлені прикладки з функцією пояснення [20, с. 6–28]. Ф. І. Буслаєв прикладкою називає іменник, узгоджуваний з іншим іменником, який приєднаний до нього з метою визначення ознаки [5]. О. О. Потебня термінові *прикладка* надає дещо нового сенсу, розрізняючи в ньому два види визначення: власне означення й *прикладку*. Прикладці, на думку дослідника, властива «відносна самостійність», під якою «варто розуміти її більшу предикативність порівняно з власне означенням» [23, с. 129]. Автор вважає, що прикладкою може бути не тільки іменник із пояснювальними словами, апозитивно можуть також уживатися й дієприкметники (відокремлена дієприкметникова конструкція, пор.: *Лист, написаний учора, досі лежав на столі*), і прикметники (відокремлений прикметниковий зворот, пор.: *Іван Петрович, жадібний до грошей, відмовився від подальших перемовин*). Отже, О. О. Потебня під назвою *прикладка* встановлює нову синтаксичну категорію – *відокремлені члени речення*, що відмінна від категорії другорядних членів речення і підрядних речень, хоч, як вважає О. Г. Руднев, термін «не розкриває досить повно специфіку нової синтаксичної конструкції, установлені ним, обмежившись лише поверховими зауваженнями щодо цього питання» [27; 23].

Для позначення пояснювальних (уточнювальних) членів дослідники тривалий час використовують термін *прикладка*, проте в ширшому, порівняно із сучасними поглядами, розумінні (субстантивний узгоджений з іменником член) і в іншому, ніж у О. О. Потебні,

значенні. У такому тлумаченні він уперше з'являється в працях М. І. Греча, який виокремлює в сполучнику *або* значення вибору того чи того виразу [14]. О. Х. Востоков із-поміж роз'яснювальних сполучників вирізняє сполучники *тобто, а саме, як-то* [9].

У працях 70-80 рр. XIX ст. погляди вчених щодо визначення прикладки змінюються. Основною її ознакою вважають не атрибутивну, а пояснювальну, уточнювальну. До прикладок зараховують граматично різнорідні явища: як узгоджувальні члени, виражені іменником, так і приєднувальні, виражені інфінітивом та іншими частинами мови. О. М. Пешковський одним із перших робить спробу розмежувати поняття *прикладка* й *уточнювальний член*. З одного боку, автор заперечує термін *прикладка* й називає граматичне приєднання відокремленим узгоджувальним іменником, характеризуючи словоформи на зразок *дівчина-красуня* як сурядні утворення, подвійні члени речення. З іншого боку, він створює відому *теорію відокремлення* [21, с. 416]. Конструкції на зразок *сьогодні, перед початком колективних зборів* (пор. широке розуміння прикладки) О. М. Пешковський кваліфікує як відокремлені члени речення, визначаючи їх як одну з умов відокремлення співвідношення пояснювального з поясненим і конкретного із загальним, пор.: *Одного дня, восени, повертаючись з Далекого Сходу, він зрозумів, що закохався* (Любка Дереш). Структури з пояснювальною інтонацією і з пояснювальними сполучниками, хоч частково й протиставлені дослідником утворенням з іншими випадками відокремлення, не пов'язані з виокремленням пояснювальних відокремлених членів як особливого синтаксичного явища [21]. Такі відокремлення супроводжує деяка «пояснювальна вимова». Отже, однією з причин відокремлення О. М. Пешковський вважає можливість пояснення, уточнення одного члена іншим, хоч при цьому він не вирізняє уточнювальні відокремлені члени як самостійну групу [Там само].

Заслуговує на увагу думка Є. В. Кротевича, який відокремлені члени називає *пояснювальними* або *додатковими синтагмами* [18]. Автор вважає, що відокремленими можуть бути всі члени речення, крім додатка як виразника прямого або непрямого об'єкта.

У другій половині XX ст. поняття *прикладка* й *відокремлення* остаточно входять у лінгвістичну науку як окремі синтаксичні категорії. Надалі мовознавці активізують свою увагу на відокремленні другорядних членів речення, зокрема, поглиблено досліджують пояснювальну й уточнювальну функції відокремлення, наголошують на необхідності виокремлення уточнювальних конструкцій як самостійної категорії, установлюють відмінності між пояснювальними й уточнювальними одиницями, порушують питання щодо співвіднесення категорій *пояснення – уточнення – напівпредикативність*.

Автори «Граматики русского языка» вводять поняття *уточнювальні члени*, проте не ставлять зазначену групу в один ряд із відокремленими напівпредикатами (прислівниками, дієприслівниками, прикметниками, прикладками атрибутивного характеру), оскільки ці дві групи відокремлених членів, на їхню думку, різняться як семантично, так і граматично [13].

Після того як відокремлені члени почали аналізувати не тільки з інтонаційно-пунктуаційного погляду, а й із граматично-семантичного, стало зрозумілим, що уточнювальні конструкції не можна змішувати з напівпредикативними. Одним із перших поняття *уточнення* як синтаксичного явища запроваджує М. М. Шанський, наголошуючи, що «уточнення як пояснювальні члени постають у реченні <...> як відокремлені зазвичай після того члена, який вони пояснюють або визначають, і можуть бути біля будь-якого члена» [33, с. 92]. Автор звертає увагу на те, що «уточненнями (до підмета чи додатка) є також багато фактів, які традиційно потрактовані як прикладки» [31, с. 93], тобто, на його думку, інколи важко розрізнити уточнення й прикладку.

О. М. Пешковський використав термін *уточнення*, аналізуючи одну з характерних особливостей (загальних умов) відокремлення другорядних членів речення. На думку вченого, воно полягає у «взаємному відношенні двох членів як <...> часткового до загального» [21, с. 416]). *Смислове навантаження*, зокрема «уточнювальний характер

одного члена речення щодо іншого», подають серед загальних умов відокремлення і в деяких сучасних граматиках [17, с. 356; 19, с. 143; 32, с. 134].

Пізніше в наукових студіях аналізують не лише члени речення, яких стосуються уточнення, а й власне уточнення характеризують як окремі члени речення – уточнювальні додатки, означення, обставини, підмети, присудки [6, с. 259; 19, с. 167; 10, с. 502].

В українському мовознавстві перші відомості про уточнювальні члени знаходимо в підручнику «Курс сучасної української літературної мови» Б. М. Кулика. Автор аналізує уточнювальні члени речення як слова і словосполучення, які служать для уточнення, роз'яснення змісту якогось члена. На думку дослідника, уточнення завжди пов'язане з обмеженням уточнюваного поняття, звуженням його [19, с. 167]. Дослідник наголошує, що уточнювальним може поставати не кожен відокремлений член. Серед другорядних уточнювальними можуть бути обставини (крім допустових), додатки й означення, серед головних – лише присудок, оскільки ті, що уточнюють підмет або додаток, функціонують у ролі прикладки [Там само]. О. Г. Руднев, навпаки, акцентує на тому, що уточнювальним може бути будь-який член речення, якщо він «або пояснює, або уточнює, або посилює емоційний чи смисловий зміст іншого члена речення» [26, с. 6].

Т. А. Александрова, аналізуючи *уточнювальні відокремлені члени речення*, звертає увагу на такі основні ознаки: особливі логічні відношення між поняттями, смисл, характер зв'язку, формальні показники, можливість уживатися з будь-яким членом речення, вираження категорії уточнення не тільки в простому, а й у складному реченні [2, с. 15–16]. А. Ф. Прияткіна до зазначених вище ознак додає такі: безсполучниковий зв'язок членів ряду, обов'язкова відокремлювальна інтонація, яка пов'язує другий член із першим і є єдиним показником відношень між ними [24, с. 37].

Поняття *уточнювальні члени речення* стає доволі усталеним, про що свідчать описові граматики для вишів [19, с. 162–165; 25, с. 37; 30, с. 363–375; 32, с. 262–264].

Упродовж 70–80-х рр. ХХ ст. мовознавці поглиблюють дослідження щодо розмежування *пояснення* й *уточнення*, вирізнення з-поміж відокремлених членів речення пояснювальних та уточнювальних конструкцій, їхніх ознак, різновидів, функцій, значення, обґрунтування наявності в пояснювальних й уточнювальних конструкцій значення предикативності, провадження лексикографічного опису сполучників тощо [4; 6; 12; 19; 24; 28; 33 та ін.].

Питання щодо розмежування *пояснення* й *уточнення* є суперечливим. Диференціювати зазначені конструкції інколи буває складно. Існує багато різних поглядів щодо співвідношення цих категорій. Одні мовознавці розмежовують *пояснення* й *уточнення* (Л. В. Захарова, Н. С. Валгіна, М. Я. Плющ); другі ототожнюють їх (В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов, І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська); треті кваліфікують як вид і підвид: *уточнення* трактують як вид *пояснення* (А. Ф. Прияткіна), а *пояснення* – як вид *уточнення* (Т. А. Александрова); четверті зараховують їх до опосередкованих компонентів (І. Р. Вихованець).

Н. С. Валгіна розмежовує пояснювальні й уточнювальні відношення за такими критеріями: за *пояснення* два поняття постають як смислова тотожність, але словесно по-різному виражена; за *уточнення* є найменування двох різних понять, із яких одне більш загальне, інше – його конкретизує [6].

Автори «Русской грамматики» 1980 року також роблять спробу розмежувати пояснювальні й уточнювальні конструкції. На їхню думку, відокремлення пояснювального звороту, на відміну від напівпредикативного, залежить не від граматичної природи його головного слова, а від інших чинників: значення уточнення / пояснення та обсягу відокремленої групи. Зокрема, субстантивні звороти, що уточнюють підмети, потрактовані як напівпредикативні відокремлені члени речення; субстантивні звороти, які уточнюють додатки, витлумачені як пояснювальні субстантивні звороти, що функціонують як додаток (але не уточнення). Щодо уточнювальних означень, обставин, присудків, то вони визначені як пояснювальні відокремлені звороти [28].

Деякі дослідники не розрізняють дефініції *пояснення* та *уточнення*, а об'єднують їх під загальною назвою пояснювально-уточнювальні конструкції [30]. Автори підручника «Современный русский язык» 1981 року лише побіжно називають критерії розмежування пояснення (відношення тотожності) й уточнення (відношення цілого і частини), наводять низку прикладів уточнення й пояснення, проте не зазначають, до якої конструкції (пояснювальної чи уточнювальної) належать наведені приклади [4].

І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська вважають, що уточнювальні одиниці не є членами речення, оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного вживання. Тому автори «Синтаксису сучасної української мови» називають такі конструкції не уточнювальними, а *пояснювально-уточнювальними зворотами*, які пов'язані з різними членами речення особливим пояснювальним чи уточнювальним зв'язком. Водночас вони відрізняються від відокремлених напівпредикативних компонентів семантично і структурно. Зокрема, семантично пояснювально-уточнювальні звороти конкретизують компоненти висловлення, а напівпредикативні – містять додаткове повідомлення. Зі структурного погляду пояснювально-уточнювальними зворотами можуть бути будь-які члени речення – головні та другорядні, а напівпредикативними – тільки другорядні. Напівпредикативні звороти можуть бути постпозитивні і препозитивні, пояснювально-уточнювальні майже завжди постпозитивні [30, с. 364].

Вагомий внесок у розмежування аналізованих синтаксичних одиниць зробила А. Ф. Прияткіна. Аналізуючи проблеми простого ускладненого речення, авторка вбачає таку відмінність між пояснювальними й уточнювальними членами: *пояснення* – це синтаксичні відношення, за яких тотожність об'єктів навмисно стверджується, такі відношення оформлені спеціальними службовими словами або еквівалентною їм за функцією інтонацією; *уточнення* – синтаксичні відношення, за яких не існує ствердження тотожності об'єктів, такі відношення не мають будь-яких спеціальних засобів оформлення, а виражені лише за допомогою відокремлення іншого члена, який «<...> за наявності пояснення, називаючи те, що вже названо, ніби підставляється на місце першого, синтаксично його дублює. Під час уточнення немає функції дублювання <...> Уточнення – це завжди інше, нове, додаткове; у членів речення такого ряду немає взаємозамінності» [25, с. 69]. На наш погляд, тлумачення зазначеної проблеми А. Ф. Прияткіною не позбавлене протиріч. Як наголошує дослідниця, уточнювальні члени речення не дублюють один одного за синтаксичною позицією, проте як уточнювальний, так й уточнюваний компоненти виконують однакову синтаксичну роль, тобто можна говорити про те, що в такому випадку має місце синтаксичне дублювання членів цього ряду. Отже, залишається незрозумілим, як саме характеризувати тип відношень між пояснюваною і пояснювальною конструкціями.

Схожу думку висловила Л. В. Захарова, зазначивши, що в теорії А. Ф. Прияткіної щодо розмежування пояснення й уточнення наявні деякі протиріччя, адже на лексичному рівні для компонентів уточнення характерне співвідношенням з різними денотатами, для компонентів пояснення – із загальним денотатом. Із погляду логіки компоненти уточнення виражають поняття загального та часткового, а компоненти пояснення – тотожності. До комунікативних завдань уточнювальної конструкції дослідниця зараховує уточнення, конкретизацію, деталізацію, а пояснювальної – пояснення, актуалізацію значення через повторне найменування. За кількістю компонентів уточнювальні конструкції бінарні, але можуть складатися з декількох послідовно уточнювальних елементів, тобто можливе «нанизування» уточнень. Пояснювальні конструкції завжди бінарні [15].

У науковому виданні «Українська мова: Енциклопедія» члени речення зі значенням *уточнення* протиставлені в межах відокремлення напівпредикативним членам (за смисловою / функціональною ознакою), тоді як відокремлені члени із семантикою *пояснення* не передають напівпредикативних значень, а слугують для «пояснення, конкретизації» слів, заповнюють «позицію члена речення» [22, с. 78–79].

Пояснювальні й уточнювальні конструкції варто вважати самостійними синтаксичними категоріями, оскільки вони мають структурні, смислові та граматичні відмінності.

В українських наукових лінгвістичних студіях до глибокого аналізу уточнювальних синтаксичних одиниць вдаються І. Р. Вихованець [7], К. Г. Городенська [12], О. П. Кадочнікова [16] та ін. Зокрема, І. Р. Вихованець кваліфікує уточнювальні конструкції як *опосередковані другорядні члени речення*, у яких уточнювальні компоненти поєднані з граматичною основою речення опосередкованим синтаксичним зв'язком, що «характеризується синтаксичною нерівноправністю поєднаних ним членів речення, один з яких (залежний) підпорядкований опорному, з одного боку, і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом або предикативним ядром, щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного й залежного компонентів, поєднаних опосередкованим підрядним зв'язком, з другого боку» [7, с. 28]. На думку мовознавця, типовими засобами вираження такого різновиду підрядного синтаксичного зв'язку є сполучники *тобто й або*, закріплений порядок компонентів тощо.

Опосередкований підрядний зв'язок у структурі неелементарного простого речення мовознавці вважають периферійним синтаксичним зв'язком, що виникає внаслідок згортання лексичних компонентів, тотожних для двох об'єднаних в ускладнене простих речень, напр.: *Іван стояв у парадній залі + Іван стояв у самому центрі подій* → *Іван стояв у парадній залі, у самому центрі подій*. Водночас утворюється член речення з конкретизувальним значенням, який підпорядкований своєму опорному компонентові і через його посередництво співвідносний з іншим членом або предикативним ядром.

За семантикою диференціюють два різновиди опосередкованих конструкцій: конструкції тотожності (за повного збігу семантичного змісту опорного і залежного компонентів) і конструкції загального / часткового (за часткового збігу семантичного змісту компонентів), пор.: *Шукаючи ліків від депресії, Глаша стала ходити на заняття з медитації тут, у Києві, в школу Бориса Гурова, психолога-екстремолога* (Любка Дереш) і *У грудях, там де серце, у мене діра, законопачена тугим жмутом ганчір'я, перемазаного мазутом* (Любка Дереш).

К. Г. Городенська підтримує концепцію опосередкованого зв'язку, проте кваліфікує його як *сурядно-підрядний*, пояснюючи це тим, що з'єднані компоненти водночас мають ознаки граматичної рівноправності / нерівноправності [12, с. 38]. Реалізацію цього зв'язку продемонстровано на прикладі *Так створюється мовний покруч, чи ...суржик* (Борис Антоненко-Давидович), пояснено, що уточнювальний компонент *суржик* «граматично не залежить від компонента *мовний покруч*, але через його посередництво граматично пов'язаний із присудком *створюється*» [12, с. 39]. Дослідниця доводить, що пояснювально-ототожнювальні сполучники в таких конструкціях виконують подвійну функцію: поєднують сурядним зв'язком граматично рівноправні уточнюваний і уточнювальний компоненти та опосередкованим підрядним зв'язком уточнювальний компонент з опорним щодо уточнюваного або з предикативним ядром речення [Там само].

І. О. Аксьонова, аналізуючи пояснювальні й уточнювальні конструкції, об'єднує їх в одну категорію, яку називає *синтаксичним конкретизатором*. Дослідниця пропонує таке визначення: «Синтаксичний конкретизатор – це неоднорідна синтаксична категорія, яку кваліфікують як «уточнювальний член речення», «відокремлений другорядний член зі значенням уточнення», «пояснювальний відокремлений зворот», «пояснювально-уточнювальний зворот», «опосередкований другорядний член речення», «речення з опосередкованим компонентом» тощо». І. О. Аксьонова наголошує, що це самостійна категорія, яка має свої типологічно-кваліфікаційні ознаки [1, с. 55–59.]

Висновки і перспективи. Становлення категорії *пояснення* пройшло складний і тривалий шлях. У роботах першої половини XIX ст. відсутня цілісна теорія пояснювальних членів. Зокрема, у наукових студіях того часу поняття *пояснювальні члени* не вживають загалом, а послуговуються терміном *відокремлені члени речення*, ототожнюючи

його з поняттям *прикладка*. Для позначення *уточнювальних членів* речення як категорії відокремлення дослідники тривалий час використовували також термін *прикладка*, проте в його широкому, порівняно із сучасними поглядами, розумінні. У працях 70–80 рр. XIX ст. погляди вчених щодо визначення прикладки змінюються. Основною її ознакою вважають не атрибутивну, а пояснювальну, уточнювальну функції. Учені розмежовують поняття *прикладка* й *відокремлення* як самостійні синтаксичні категорії. До *прикладок* зараховують граматично різні явища: як узгоджувальні члени, виражені іменником, так і приєднувальні, виражені інфінітивом та іншими частинами мови. *Відокремленими* вважають будь-які члени речення (крім додатка), репрезентовані пояснювальними або додатковими синтагмами.

Надалі мовознавці зосереджують свою увагу на відокремленні другорядних членів речення, зокрема поглиблено досліджують пояснювальну й уточнювальну функції відокремлення, наголошують на необхідності виокремлення уточнювальних конструкцій як самостійної категорії, установлюють відмінності між пояснювальними й уточнювальними одиницями. Аналізуючи праці провідних синтаксистів, наголошуємо на необхідності розмежування понять *пояснення* й *уточнення*. *Пояснювальні відношення* виникають між двома членами речення на основі тотожності, вони позначають те саме поняття, явище, ознаку, але називають його по-різному. *Уточнення* – це вужче поняття, яке виникає з метою звуження, обмеження обсягу поняття, позначеного уточнювальним членом речення. У наукових студіях 80–90 років наведено роз'яснення щодо диференціації *пояснювально-уточнювальних* та *напівпредикативних конструкцій*: на семантичному рівні пояснювально-уточнювальні конструкції конкретизують компоненти висловлення, а напівпредикативні містять додаткове повідомлення; на структурному рівні пояснювально-уточнювальні конструкції можуть виконувати роль будь-якого члена (як головного, так і другорядного), напівпредикативні – лише другорядного. Напівпредикативні звороти можуть бути постпозитивні і препозитивні, пояснювально-уточнювальні майже завжди постпозитивні. Дехто з дослідників співвідносить пояснювальні / уточнювальні члени речення з *опосередкованим виявом підрядного зв'язку* – синтаксичними одиницями, у яких уточнювальні компоненти поєднані з граматичною основою речення опосередкованим синтаксичним зв'язком. Наразі мовознавці продовжують дослідження пояснювальних синтаксичних конструкцій, з'ясовують дискусійні питання, уточнюють обсяг цього поняття.

Перспективи дослідження пояснювальних конструкцій убачаємо в студіюванні особливостей функціонування різних типів зазначених синтаксичних одиниць на рівні простого ускладненого речення.

Список використаних джерел

1. Аксьонова І. О. Синтаксичні конкретизатори в структурі речення: типологічно-кваліфікаційні ознаки. *Філологічні студії. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 9. С. 55–59.
2. Александрова Т. А. Уточняющие обособленные члены предложения. *Русский язык в школе*. 1974. № 2. С. 15–21.
3. Арібжанова І. М. Уточнення як синтаксичне поняття. *Українське мовознавство*. 2011. № 42. С. 59–73.
4. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. В 3-х частях. Ч. III. Синтаксис. Пунктуация. Москва : Просвещение, 1981. 271 с.
5. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва : Учпедгиз, 1959. 623 с.
6. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. Москва : Высшая школа, 1973. 328 с.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.
8. Вінтонів М. О. Комунікативна структура речення і тексту в українській літературній мові : дис. ...д-ра філол. наук : 10.02.01. Донецький національний університет. Донецьк, 2013. 423 с.
9. Востоков А. Х. Русская грамматика. Санкт-Петербург, 1831. 408 с.
10. Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Синтаксис. Москва : Учпедгиз, 1958. 200 с.

11. Глазова С. М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматики, прагматика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 20 с.
12. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : [монографія]. Київ : Ін-т укр. мови НАН України ; Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
13. Грамматика русского языка. Т. 2 : Синтаксис. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 703 с.
14. Греч Н. И. Практическая грамматика русского языка. Санкт-Петербург : Изд-во тип. Спб. воспитательного дома, 1827. 376 с.
15. Захарова Л. В. Обособленные второстепенные члены предложения со значением уточнения в современном русском литературном языке : дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01. Армавирский государственный педагогический университет. Армавир, 2008. 215 с.
16. Кадочнікова О. П. Семантика і структура поліпредикативних сполучникових конструкцій з пояснювальними відношеннями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 ; Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2010. 20 с.
17. Козачук Г. О. Просте ускладнене речення. Сучасна українська літературна мова. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ, 2000. С. 350–366.
18. Кротевич Е. В. Обособленные синтагмы. *Вопросы славянского языкознания*. Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1948. Кн. 1. С. 65–90.
19. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. II ч. Синтаксис. Київ : Рад. шк, 1965. 167 с.
20. Нечуй-Левицький І. Грамматика української мови. Частина II. Синтаксис [Електронний ресурс]. / Режим доступу : <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9836>.
21. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е. Москва : Учпедгиз, 1956. 511 с.
22. Плющ М. Я. Відокремлені члени речення. Відокремлення. Українська мова. Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. та ін. 2-ге вид., виправ. і доп. Київ : Наук. думка, 2004. С. 78–79.
23. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике. [В 4 ч.]. Ч. 1. Введение. Воронеж : тип. Н. Д. Гольдштейн, 1874. 157 с.
24. Прияткина А. Ф. Осложненное простое предложение. Владивосток : ДВГУ, 1983. 96 с.
25. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. Москва : Высшая школа, 1990. 176 с.
26. Руднев А. Г. Обособленные члены предложения : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук. Ленинград, 1947. 54 с.
27. Руднев А. Г. Обособленные члены предложения в истории русского языка. *Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена*. Т. 174. Ленинград, 1959. 254 с.
28. Русская грамматика / под. ред. Н. Ю. Шведовой. Москва : Наука, 1980. 709 с.
29. Серл Дж. Референция как речевой акт [пер. с англ. Т. Радзиевская]. *Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика (Проблемы референции)*. Вып. XIII. Москва, 1982. С. 179–202.
30. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
31. Словник української мови : в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. С. 496.
32. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / А. К. Мойсієнко та ін. Київ, 2010. 374 с.
33. Шанский Н. М. Русское языкознание и лингводидактика. Москва, 1985. 239 с.

References

1. Aksonova, I. O. (2017). Syntaksychni konkretyzatory v strukturi rechennia: typolohiino-kvalifikatsiini oznaky [Syntax concretizers in sentence structure: typological and qualifying features]. *Filolohichni studii. Zbirnyk naukovykh prats* (9), 55–59 (in Ukr.).
2. Aleksandrova, T. A. (1974). Utochniaiushchye obosoblennye chleny predlozheniya [Clarifying the individual members of the seance]. *Russkyi yazyk v shkole* (2), 15–21 (in Russ.).
3. Aribzhanova, I. M. (2011). Utochnennia yak syntaksychni poniattia [Clarification as a syntactic concept]. *Ukrainske movoznavstvo* (42), 59–73 (in Ukr.).
4. Babaitseva, V. V., Maksymov, L. U. (1981). Sovremennyi russkyi yazyk. V trekh chastiakh. Ch. III. Syntaksys. Puntuatsyia [Modern Russian language. In three parts. Part III. Syntax. Punctuation]. Moskva : Prosveshchenye, 271 (in Russ.).
5. Buslaev, F. I. (1959). Ystorycheskaia hrammatyka russkoho yazyka [Historical grammar of the Russian language]. Moskva : Uchpedhyz, 623 (in Russ.).
6. Valhina, N. S. (1973). Syntaksys sovremennoho russkoho yazyka [Syntax of modern Russian language]. Moskva : Vysshaia shkola, 328 (in Russ.).
7. Vykhovanets, I. R. (1992). Narysy z funktsionalnoho syntaksysu ukrainskoi movy [Essays on the functional syntax of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka, 224 (in Ukr.).

8. Vintoniv, M. O. (2013). [Komunikatyvna struktura rechennia i tekstu v ukrainskii literaturnii movi]. PhD dissertation (Ukrainian language). Donetsk National University. Donetsk, 423 (in Ukr.).
9. Vostokov, A. Kh. (1831). Russkaia hrammatyka [Russian grammar]. St. Petersburg, 408 (in Ukr.).
10. Halkyna-Fedoruk, E. M., Horshkova, K. V., Shanskyi, N. V. (1958). Sovremennyi russkyi yazyk: Syntaksys [Modern Russian: Syntax]. Moskva : Uchpedhiz, 200 (in Russ.).
11. Hlazova, S. M. (2005). Poiasniuvanno-ototozhnuivalni konstruktсии v ukrainskii movi: semantyka, hrammatyka, prahmatyka [Explanatory and identification constructs in Ukrainian: semantics, grammar, pragmatics]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). G. Skovoroda's Kharkiv National Pedagogical University. Kharkiv, 20 (in Ukr.).
12. Horodenska, K. H. (2010). Spoluchnyky ukrainskoi literaturnoi movy: [monohrafiia] [Connectors of the Ukrainian literary language]. Kyiv : In-t ukr. movy NAN Ukrainy, Vyd. Dim Dmytra Buraho, 208 (in Ukr.).
13. Hrammatyka russkoho yazyka. T. 2: Syntaksys. [Grammar of Russian language. Syntax]. (1954). Moskva, 703 (in Russ.).
14. Hrech, N. I. (1827). Praktycheskaia hrammatyka russkoho yazyka [Practical grammar of the Russian language]. St. Petersburg : Yzd-vo typ. Spb. Vospytatelnoho doma, 376 (in Russ.).
15. Zakharova, L. V. (2008). Obosoblennye vtorostepennye chleny predlozheniya so znacheniem utochneniya v sovremennom russkom literaturnom yazyke [Separate secondary members of the sentence with the meaning of refinement in the modern Russian literary language]. PhD dissertation (Russian language). Armavir's State Pedagogical University. Armavir, 215 (in Russ.).
16. Kadochnikova, O. P. (2010). Semantyka i struktura polipredykatyvnykh spoluchnykovykh konstruktсии z poiasniuvalnymy vidnoshenniamy [Semantics and structure of polypredictative connective structures with explanatory relationships]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). V. Vinnichenko's Kirovograd State Pedagogical University. Kirovograd, 20 (in Ukr.).
17. Kozachuk, H. O. (2000). Proste uskladnene rechennia. Suchasna ukrainska literaturna mova [A simple complicated sentence. Modern Ukrainian literary language]. Kyiv, 350–366 (in Ukr.).
18. Krotevich, E. V. (1948). Obosoblennye syntahmy [Separate syntagmas]. *Voprosy slavianskoho yazykoznavania*. Book 1. Lviv : Yzd-vo Lvov. un-ta, 65–90 (in Russ.).
19. Kulyk, B. (1965). Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. P. II Syntaksys [Contemporary Ukrainian Literary Language Course. Syntax]. Kyiv, 167 (in Ukr.).
20. Nechui-Levytskyi, I. Hrammatyka ukrainskoi movy [Grammar of the Ukrainian language]. P. II. Syntaksys. Available at : <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9836> (in Ukr.).
21. Peshkovskiy, A. M. (1956). Russkij sintaksis v nauchnom osveshhenii. [Russian syntax in scientific lighting]. Moskva : Uchpedhiz, 511 (in Russ.).
22. Pliushch, M. Y. (2004). Vidokremleni chleny rechennia. Vidokremlennia. Ukrainska mova. Entsyklopediia [Separate members of the sentence. Ukrainian language: Encyclopedia]. Kyiv : Nauk. dumka, 78–79 (in Ukr.).
23. Potebnia, A. A. (1874). Iz zapisok po russkoj grammatike. [V 4 ch.]. [From notes on Russian grammar. Introduction]. Voronezh, 157 (in Russ.).
24. Priyatkina, A. F. (1983). Oslozhnennoe prostoe predlozhenie [Complicated simple sentence]. Vladyvostok : DVGU, 96 (in Russ.).
25. Priyatkina, A. F. (1990). Russkij yazyk. Sintaksis oslozhnennogo predlozheniya [Russian language: Complicated sentence syntax]. Moskva : Vysshiaia shkola, 176 (in Russ.).
26. Rudnev, A. H. (1947). Obosoblenny'e chleny` predlozheniya [Separate proposal members of sentence]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Leningrad, 54 (in Russ.).
27. Rudnev, A. H. (1959). Obosoblenny'e chleny` predlozheniya v istorii russkogo yazyka [Separate sentence members in the history of the Russian language]. Uchenye zapiski LHPY im. A. Y. Hertseny. T. 174. Leningrad, 254 (in Russ.).
28. Shvedova, N. Yu. (Ed.). (1980). Russkaya grammatika [Russian grammar]. Moskva : Nauka. 709 (in Russ.).
29. Serl, Dzh. (1982). Referenciya kak rechevoj akt [Reference as a speech act]. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Logika i lingvistika (Problemy referencii)*. Vyp. XIII. Moskva, 179–202 (in Russ.).
30. Slynko, I. I., Huivaniuk, N. V., Kobylanska, M. F. (1994). Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy. Problemni pytannia [Syntax of the modern Ukrainian language. Problematic issues]. Kyiv : Vyshcha shkola, 670 (in Ukr.).
31. Bilodid, I. K. (1970–1980). Slovnyk ukrainskoi movy : in 4 volumes. AN URSR [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka. T. 8, 496 (in Ukr.).
32. Moisiienko, A. K. (2010). Suchasna ukrainska literaturna mova: Morfolohiia. Syntaksys [Modern Ukrainian literary language: Morphology. Syntax]. Kyiv, 374 (in Ukr.).
33. Shanskij, N. M. (1985). Russkoe yazykoznavanie i lingvodidaktika [Russian linguistics and linguodidactics]. Moskva, 239 (in Russ.).

O. O. NOVIKOVA. HISTORY OF THE STUDY OF EXPLANATORY CONSTRUCTIONS IN UKRAINIAN LINGUISTICS

Abstract. Introduction. *The lack of a clear definition of the notion of explanation in the linguistic scientific literature leads to an appeal to the evolution of the formation of views about this category, actualizes the attempt to determine the status of the category of explanation, the means of implementation of which are commensurate with the means of implementation of categories of refinement, separation, semi-prediction, indirect mediating analysis and requires a consistent delineation of these syntactic units. Exploration of explanatory constructs in a simple complicated sentence has been carried out taking into account the achievements of both Ukrainian linguistic and linguistics in general. Issues of explanatory constructions were raised in their writings by I. O. Aksenova, T. A. Alexandrova, I. M. Aribzhanova, N. S. Valgina, I. R. Vychovanets, M. O. Vintonov, S. M. Glazova, K. G. Gorodenska, L. V. Zakharova, O. P. Kadochnikova, E. V. Krotevych, M. Y. Pliushch, A. F. Pryjatkina, O. G. Rudnev, I. I. Slynko, M. M. Shansky and others.*

Purpose. *To comprehensively analyze the dynamics of the formation of explanatory structures in linguistic studies, to determine their differential and classification features.*

Results. *In the works of the first half of the nineteenth century there was no coherent theory of explanatory terms. In the scientific studios of that time, the concept explanatory terms was not used in general, but are used by the term separate members of the sentence, identifying it with an appendix (F. I. Buslajev, O. A. Potebnya). In the writings of 70-80 years of the XIX century. Scientist's views on defining the specimen were changed. Its main feature is considered not attributive, but explanatory, clarifying functions. Scientists distinguish notions of appendix and separation as separate syntactic categories (O. M. Peshkovsky, E. V. Krotevich, B. M. Kulik). In the second half of the twentieth century. the notions of attachment and separation are finally included in linguistic science as separate syntactic categories. In the future, linguists are stepping up their attention to the separation of subordinate clauses of the sentence, in particular, in-depth exploration of the explanatory and refinement functions of separation, emphasize the need to distinguish refinement structures as a separate category, establish the differences between explanatory and refinement units.*

Originality. *The formation of the category of explanation in Ukrainian linguistics, the role of syntactic constructions with the meaning of explanation and clarification in a simple non-elementary sentence, the features of their differentiation, specifics and purposes are analyzed.*

Conclusion. *Analyzing the works of leading syntaxists, we can confidently speak about the need to differentiate the concepts of explanation and refinement (T. A. Alexandrova, N. S. Valgina, I. R. Vyhovanets, L. V. Zakharova, A. F. Pryyatkina, I. I. Slynko, N. M. Shansky). In scientific studies of the late twentieth century – beginning of the XXI century a detailed explanation of the differentiation of explanatory, semi-predictive and syntactically mediated constructions is given (I. O. Aksenova, I. R. Vyhovanets, M. O. Vintonov, K. G. Gorodenska, N. V. Gujvaniuk, O. P. Kadochnikova, M. F. Kobylanska, I. I. Sniveler). Today, linguists continue to research explanatory constructs, stufy out discussion questions, and clarify the scope of this concept.*

Key words: *sentence, simple complicated sentence, explanatory terms, clarifying terms, separated terms, semi-predication, mediated communication.*

Надійшла до редакції 18.04.19

Прийнято до друку 04.06.19

ПОНЯТТЯ МОДАЛЬНОСТІ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ

Н. П. Руденко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання, стилістики і культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: rudenkon@ukr.net,
ORCID: 0000-0003-3912-0053

У статті проаналізовано особливості категорії модальності як самостійного складника синтаксичної конструкції. Модальність не належить загалом ні до семантико-синтаксичного, ні до комунікативного рівня речення, а становить окремий рівень синтаксичної конструкції, який взаємодіє з іншими рівнями, але не тотожний їм. У дослідженні обґрунтовано думку про те, що за своїм значенням модальний рівень речення не може бути ні реальним, ні ірреальним, оскільки це повідомлення висловлює суб'єкт, тобто воно є його власним, суб'єктивним баченням ситуації, а з іншого боку, це твердження інтерпретує читач, тобто воно теж є суб'єктивним за своєю суттю. Тому варто розглядати модальність не як об'єктивну / суб'єктивну, а відповідно до змісту, що його вкладає в це повідомлення мовець. Виокремлюємо поняття модальності зі значенням здійснення / нездійснення, можливого / неможливого (гіпотетична чи ірреальна модальність), бажаного / небажаного, ствердження / заперечення.

Ключові слова: модальність, синтаксична категорія речення, суб'єктивна модальність, модальні значення, засоби вираження модальності, гіпотетична модальність, ірреальна модальність.

Актуальність. Синтаксична конструкція за своїм змістом і призначенням є сформованим актом мислення, тому не лише відображає якусь конкретну ситуацію дійсності, а й передає ставлення мовця до висловленого, тобто має авторську оцінку цієї дійсності. Лише в такий спосіб речення як основна одиниця комунікативного акту реалізує своє призначення – повідомляти інформацію про світ, відтворювати зв'язки між реальністю чи нереальністю того, що відбувається: «Призначення повідомлення в тому, щоб через встановлення зв'язків між явищами (пізнавальний акт) передати комунікантам своє знання предмета з тією мотивацією, яка націлена на спонукання співрозмовника до певних дій (інтелектуальних чи матеріальних)» [1, с. 65]. Категорією речення, що й призначена для встановлення таких зв'язків, є модальність, навколо якої вже не одне десятиліття точаться наукові дискусії. У сучасному синтаксисі так і не сформовано єдиної думки щодо співвіднесення категорії модальності із семантико-граматичним, формально-граматичним чи комунікативним рівнем речення, а також стосовно визначення самого поняття модальності як граматичної категорії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Модальність протягом останніх десятиліть постійно перебувала в полі уваги мовознавців. Зокрема, Ш. Баллі розглядав модальність як будь-яке відношення мовця до повідомлюваного: «Наша думка додає до найменшого сприймання елемент оцінки, інстинкт самозахисту співвідносить всі явища навколишнього світу з нашим «я», з нашим життям і благополуччям. Тому навіть абстрактні речі постають у мові пропущеними через призму наших потреб і бажань у невиразному світі суб'єктивного сприймання» [2, с. 32]. У працях мовознавців О. Мельничука [3], І. Вихованця [4], Т. Ломтева [5], В. Виноградова [6] докладно проаналізовано поділ модальності на семантичні групи, зосібна виокремлення двох типів модальності: об'єктивної, що визначає зв'язок змісту речення з дійсністю, тобто дає оцінку висловленому як реального чи нереального, та суб'єктивної, що виражає емоційно-експресивні значення, які супроводжують висловлення. Проте такий підхід до модальності ґрунтований на логічному підході до визначення поняття й не враховує те, що саме

повідомлення вже є суб'єктивним, оскільки його висловлює мовець, а також не акцентовано на тому, що будь-яка оцінка є суб'єктивною, авторською. Тому сьогодні чимало мовознавців тлумачать модальність як категорію комунікативну, оскільки вона пов'язана з мисленням і передаванням інформації про світ через сприймання його мовцем: комунікат, сприйнявши реальну дійсність, складає певне враження про неї (оцінку, ставлення) і передає своє повідомлення (речення) комунікантові, який сприймає його відповідно до власного досвіду. Таки [8], Н. Гуйванюк [9], Р. Христіанінова [10], М. Мірченко [11] та інші. Проте науковці так і не сформували спільної думки щодо зарахування модальності до семантичного чи до комунікативного рівня речення, а також стосовно класифікації модальних значень і засобів їх вираження в реченнях різної структури.

Мета дослідження. Уважаємо за необхідне визначити основні напрями вивчення модальності на всіх рівнях речення – від формально-граматичного, що фіксує засоби вираження модального значення, до семантичного і комунікативного. У статті запропоновано класифікацію модальних значень, ґрунтовану на аналізові суб'єктивного сприймання дійсності автором висловлення.

Матеріали та методи дослідження. Матеріалами дослідження є складнопідрядні речення із художніх текстів сучасних українських авторів (В. Лиса, М. Дочинця, Л. Костенко). Для досягнення поставленої мети й розв'язання визначених завдань використано сукупність методів дослідження. Основним був описовий метод, залучено також метод спостереження, контекстуально-інтерпретаційний та структурний методи.

Результати дослідження. Речення є складною єдністю синтаксичних відношень, одні з яких установлені між синтаксичною конструкцією і позамовною дійсністю, інші – усередині самого речення. У синтаксичних явищах необхідно розрізняти кілька планів: загальний, власне синтаксичний, притаманний відповідним синтаксичним одиницям безвідносно до конкретної семантики різних слів і словосполучень, із якою вона поєднується та взаємодіє в процесі мовлення, і семантико-синтаксичний, оскільки семантичні функції синтаксичних явищ виявлені в здатності відповідних синтаксичних засобів до вираження певних категорій смислових відношень між компонентами висловлення. Синтаксичній семантиці притаманний вищий ступінь абстракції порівняно зі смислами, об'єднаними в логіко-граматичній структурі речення. Окремо постає комунікативний рівень, основне призначення якого – виражати когнітивні зв'язки між повідомленням, адресатом і адресантом мовлення. Модальність як складник комунікативно-синтаксичного рівня речення є «способом створення ментально-чуттєвої картини світу <...> і відношенням цієї картини світу, вираженої в диктумній частині, до дійсності» [8, с. 67]. Тому О. Селіванова визначає модальність як «суб'єктивну кваліфікацію повідомлення мовцем» [12, с. 283], тобто модальність можна схарактеризувати як відображення реальності в інтерпретації мовця, який і відтворює це уявлення в конкретному реченні.

У дослідженні дотримуємося думки, що модальність не належить ні до семантико-синтаксичного, ні до комунікативного рівня речення, а становить окремий рівень синтаксичної конструкції, який взаємодіє з іншими рівнями, але не тотожний їм.

Ш. Баллі розглядав модальність як будь-яке відношення мовця до повідомлюваного й виокремив три типи таких відношень:

- 1) судження про факт (думають / не думають, висловлюють сумнів);
- 2) судження про цінність факту (радіє чи шкодує);
- 3) вияв волі (бажає здійснити чи не здійснити) [2, с. 67].

Ці відношення можна інтерпретувати за трьома групами корелятивних модальних значень:

- 1) реальність і гіпотетичність (ірреальність) ситуації;
- 2) існування / неіснування (наявність, буття);
- 3) істинність та неістинність повідомлення [5, с. 90].

Однак модальний рівень речення, призначений передавати ставлення мовця до того, про що йдеться в реченні, не може бути ні реальним, ні ірреальним, оскільки це повідомлення передає / висловлює суб'єкт, тобто воно є його власним, суб'єктивним баченням ситуації, а з іншого боку, це твердження інтерпретує читач, тобто воно теж є суб'єктивним за своєю суттю. Тому варто розглядати модальність не як об'єктивну / суб'єктивну, а як можливу / неможливу, бажану / небажану, таку, що відбулася / не відбулася, стверджувальну / заперечну.

Поняття модальності зі значенням «відбулося / не відбулося» пов'язане з поняттям дійсності: те, що зображене в реченні, відповідає буттю, не суперечить тому, як його сприймає суб'єкт. Напр.: *Він висловлював захоплення її численними чеснотами, які ж сам і нафантазував, її благородством і жертовністю в ім'я високої мети, яку ж сам і вигадав* (В. Лис). Формальним виразником такої модальності в реченні є предикат, виражений дієсловом дійсного способу.

Модальність зі значення можливого / неможливого (гіпотетична чи ірреальна модальність) виражає можливість чи необхідність якоїсь дії. Напр.: *Це якби [було] перед виборами, то цінувався б кожен голос* (Л. Костенко). Формальним виразником такої модальності є предикати, виражені дієсловами умовного чи наказового способу, а також частками з модальним значенням гіпотетичності чи умовності.

Модальне значення бажаного / небажаного передає бажання, вдоволення чи невдоволення мовця, що для нього є важливим, актуальним. Бажана дія ще не відбулася, тобто вона не є реальною, але може здійснитися. Формальним виразником такої модальності є предикати, виражені дієсловами в наказовому способі. Напр.: *І пам'ятай: де б ти не був, ти [є] дома* (М. Дочинець).

Модальне значення ствердження / заперечення (вираження пари так – ні) підтверджує / заперечує висловлену думку, наявність якогось факту чи явища, а також підтверджує згоду мовця з повідомлюваним. Напр.: *І тільки під ранок збагнув, що нікуди не піде, а чекатиме Ульянку й присуду од неї* (В. Лис) – ствердження у виразненні двома запереченнями, а часова локалізація підсилена часткою *тільки*. *Ні, ви не знаєте, що таке українські вибори* (Л. Костенко) – ствердження підсилене запереченою часткою *ні*.

Своєю чергою кожна з цих модальних пар має вужчі модальні значення, які їх конкретизують. Зокрема, серед гіпотетичної модальності можна виокремити значення можливості, бажаності, імовірності, умовності, припущення, які різняться відтінками в значенні й засобами вираження. Такі глибинні семантичні смисли називають «авторськими смислами». «Прагматичні авторські вияви семантики тісно пов'язані з питанням комунікативної інтенції... Іntenційні смисли тісно пов'язані з модальністю речення» [9, с. 361].

Висновки та перспективи. Отже, модальність є важливою категорією синтаксису, що забезпечує зв'язок між семантичним та комунікативним рівнем речення, утворюючи зовнішньо-синтаксичний рівень синтаксичної конструкції. Модальність виражає авторське, суб'єктивне бачення дійсності, тому за своєю суттю вона є суб'єктивною значеннєвою категорією і формує пари протилежних значень: бажаності / небажаності, можливості / неможливості, здійснення / нездійснення, заперечення / ствердження, що своєю чергою диференційовані на ще менші категорії значень (можливості – ймовірності, гіпотетичності, ірреальності і т. ін.). Твердження, запропоновані в статті, не вичерпують можливостей категорії модальності, тому є потреба в подальшому всебічному дослідженні цієї категорії на різних рівнях синтаксичної конструкції.

Список використаних джерел

1. Колшанский Г. В. Паралингвистика. Москва : КомКнига, 2005. 96 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Издательство иностранной литературы, 1955. 416 с.
3. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наукова думка, 1966. 324 с.

4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка 1992. 222 с.
5. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. Москва : ЛКИ, 2007. 198 с.
6. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). Изд. второе. Москва : Высшая школа, 1972. 614 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
8. Бріцин В. М. Когнітивні аспекти в категорійно-функціональній граматиці. *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність*. Київ : Наукова думка, 2009. С. 65–71.
9. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : Вибрані праці. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. 664 с.
10. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : Монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 363 с.
11. Мірченко М. В. Вибрані праці з категорійної граматики та лінгвотекстології. Луцьк : Вид-во Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 256 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.

References

1. Kolshanskij, G. V. (2005). Paralingvistika [Paralinguistics]. Moskva : KomKniga. 96 (in Russ.).
2. Bally, Ch. (1955). Obschaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyika [Linguistique générale et linguistique française]. Moskva : Izdatelstvo inostrannoy literatury. 416 (in Russ.).
3. Melnychuk, O. S. (1966). Rozvytok struktury slovjanskogo rechennia [The development of the Slavic sentence structure]. Kyiv : Naukova dumka. 324 (in Ukr.).
4. Vyhovanets, I. R. (1992). Narysy z funktsionalnoho syntaksysu ukrainskoi movy [Essays on the functional syntax of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka. 422 (in Ukr.).
5. Lomtev, T. P. (2007). Predlozhenie i ego grammaticheskie kategorii [Sentence and its grammatical categories]. Moskva : LGI. 198 (in Russ.).
6. Vynogradov, V. V. (1972). Russkiy yazyik (Grammaticheskoe uchenie o slove). [Russian language (Grammar doctrine of the word)]. Moskva : High school. 614 (in Russ.).
7. Zagnitko, A. P. (2011). Teoretychna hramatyka suchasnoi ukrainskoi movy. Morfolohiia. Syntaksys. [Theoretical grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Syntax]. Donetsk : TOV «VKF BAO». 992 (in Ukr.).
8. Britsyn, V. M. (2009). Kohnityvni aspekty v katehoriino-funktsionalnii hramatytsi [Cognitive aspects of categories in functional grammar]. *Language and culture in the new Europe: contact and identity*. Kyiv : Naukova dumka, 65–71 (in Ukr.).
9. Gujvaniuk, N. V. (2009). Slovo – Rechennia – Tekst [Word – Sentence – Text]. Chernivtsi : ChNU. 664 (in Ukr.).
10. Hrystianinova, R. O. (2012). Skladnopidriadni rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi [Subordinate clauses in modern Ukrainian literary language]. Kyiv : Vydavnychi Dim Dmytra Buraho. 363 (in Ukr.).
11. Mirchenko, M. V. (2011). Vybrani pratsi z katehoriinoi hramatyky ta lnhvotekstolohii [Selected works on categorical grammar and linguistic textology]. Lutsk : Vyd-vo Volynskoho nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. 256 (in Ukr.).
12. Selivanova, O. O. (2006). Suchasna lnhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern Linguistics: terminology encyclopedia]. Poltava : Dovkillia. 716 (in Ukr.).

N. P. RUDENKO. THE CONCEPT OF MODALITY AND ITS MEANS OF EXPRESSION

Summary. Introduction. *Syntactic construction in its content and purpose is a formed act of thinking, so it not only reflects a specific situation of reality, but also conveys the attitude of the speaker to the expressed idea so has a certain author's assessment of this reality. The category of sentence that is intended to make such connections is modality. In modern syntax, there has never been a consensus on the correlation of the category of modality with the semantic-grammatical, formal-grammatical or communicative level of the sentence, and also on defining the very concept of modality as a grammatical category.*

Purpose. *We believe that it is important to determine the main directions of studying modality at all levels of the sentence – from formal grammatical to semantic and communicative. The article proposes a classification of modal values based on the analysis of the subjective perception of reality by the author of the statement.*

Results. *A sentence is a complex unity of syntactic relationships, some of which are set between the syntactic construct and the ecclesiastical reality, and others within the sentence itself. The category that*

combines these levels is modality. Modality is a reflection of reality in the interpretation of the speaker, which reproduces this representation in a particular sentence.

Modality does not belong entirely to the semantic-syntactic or communicative level of a sentence, but is a separate level of syntactic construction that interacts with other levels, but is not identical to them

The modal level of the sentence, intended to convey the speaker's attitude to what is said in the sentence, can be neither real nor unreal, since this message is expressed by the person, that is, his own, subjective vision of the situation, and on the other hand it is the statement is interpreted by the reader, that is, it is also subjective in nature. Therefore, it is worth considering modality not as objective / subjective, but according to the content that the speaker encloses in this message.

The notion of modality with the meaning of realization / non-realization is connected with the concept of reality: what is depicted in the sentence is completely consistent with being as it is perceived by the subject. The formal expression of such a modality in a sentence is a predicate expressed by the verb.

Modality with the meaning of possible / impossible (hypothetical or unrealistic modality) expresses the possibility or need for some action. The formal expression of such modality is the predicates expressed by the verbs of the subjunctive or imperative mood, as well as particles with a modal value of hypothetical or conventionality.

The modal meaning of the desired / undesired conveys the desire, pleasure or dissatisfaction of the speaker, which is important for him / her. The formal expression of such a modality is the predicates expressed by verbs in imperative mood .

The modal value of affirmation / denial (yes – no) confirms / denies the opinion expressed, the presence of some fact or phenomenon, and also confirms the speaker's agreement with the message. The formal expression of this modality is yes or no.

Originality. In the article modality is seen as an independent level of sentence, not part of the communicative or semantic level. Modality is an expression of the author's vision of the world, its interpretation of reality, which he conveys to the addressee.

Conclusion. Modality is an important category of syntax that provides a link between the semantic and communicative level of a sentence, forming an externally syntactic level of syntactic construction. It is an expression of the author's, subjective vision of reality, so in its essence, it is a subjective category by value and consists of pairs of opposite meanings: desirability / undesirability, possibility / impossibility, realization / failure, objection / assertion, which in turn are shared into even smaller categories of values (possibilities -probability, hypotheticality, unreality, etc.).

Key words: modality, syntactic category of sentence, subjective modality, modal values, means of expression of modality, objection / subjection, hypothetical modality, unreal modality.

Надійшла до редакції 27.03.19

Прийнято до друку 30.04.19

ІСТОРИЯ МОВИ. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ТЕРМІНОЛОГІЯ

УДК 811.1/2

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-27-35-49

ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ДИНАМІКИ ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.

*С. П. Гриценко, доктор філологічних наук, доцент кафедри
загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)*

e-mail: ap730518@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2587-7525

Стаття присвячена розкриттю позамовних чинників розвитку лексики української мови XVI–XVII ст., ролі запозичень у цьому процесі та їх співіснування з питомою лексикою. Проаналізовано зміни лексики тематичної групи назв осіб за професійним спрямуванням чи родом занять, що відбулися в XVI–XVII ст. Проаналізована лексика відтворює стан розвитку ремесла і виробництва в Україні досліджуваного періоду, засвідчує рівень економічного, політично-правового, культурного розвитку, наявність в Україні власних та перейнятих ремесел.

Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. демонструють запозичення з латинської, грецької, церковнослов'янської, польської, німецької, італійської, французької, угорської, румунської, литовської, голландської, російської, білоруської, чеської, арабської, тюркських мов. Ці лексеми проникали в українську мову як безпосередньо, так і за посередництвом інших мов, переважно польської чи чеської, що було зумовлено низкою мовних та позамовних чинників.

Підкреслено, що в розпорядженні лінгвістів-істориків є різна кількість слововживань, віддалених часом, на підставі яких можна формулювати окремі значення чи їхні відтінки. Дослідник зв'язаний вихідним матеріалом, який не дає змоги досягти повноти моделювання динаміки лексики.

Наголошено, що використання досягнень діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики дасть змогу внести суттєві корективи в розуміння специфіки розвитку української мови XVI–XVII ст.

Актуалізовано увагу на створенні корпусу текстів різножанрових пам'яток, що є важливим кроком у сучасних українських лексикографічних студіях, оскільки сприятиме різнобічному дослідженню мовного матеріалу, його удосконаленню спеціалістам різних галузей знань.

Ключові слова: запозичення, питома лексика, вторинне значення, тематична група лексики, лексико-семантична група, фразеологізм, семантичний еквівалент, дублет, екстралінгвальні чинники, мова-реципієнт, мова-посередниця, агентивна назва, антропонім.

Актуальність. XVI–XVII ст. в історії України асоціюється з відродженням та новітнім поворотом до ідеалів західного зразка. Деяку хибність в аксіоматичному сприйманні лише тріумфального всеохопного прогресу цього періоду вбачає Н. Яковенко, наголошуючи, що цілісний позитивний образ тієї епохи ґрунтований на елітарних культурних зразках, тоді як прозаїчні реалії тогочасного життя, прочитані «між рядками»

документальних джерел, могли б збагатити реалістичне розуміння тих часів із неминучим урахуванням усієї строкатості культурного та соціально-політичного оцінювання того справді переломного періоду [34, с. 106].

Активне впровадження на теренах України складського права, уставів цін, приватних та державних митниць, розвиток шинкарства і корчмарства, поширення крамниць («склепів»), рундуків, складів, яток, будок, таш, комор, базарів, торжищ, ярмарків спричинило активізацію торгівлі та інтенсивний економічний обмін між містом і селом (NB!: у сер. XVI ст. комерційну діяльність провадили в 70 крамницях Кременця, 30 – Володимира-Волинського, 40 – Кам'янця-Подільського (1570 р.), 30 – Овруча (1629 р.). У 1566 р. тернопільські купці отримали привілей на володіння оптовими магазинами текстильних товарів і солі, у 1585 р. польський король дозволив будувати 20 крамниць навколо ринку в Стрию). Економічне відродження України досліджуваного періоду було стимульоване розвитком землеробства, скотарства, ремесел і промислів, що спричинило активізацію торгівлі з іншими країнами. Відомо, що «українське купецтво підтримувало постійні контакти з контрагентами в Константинополі (з 1453 р. Стамбул), Сучаві, Кафі, Судаку» [9, с. 7], Гданську, Замості, Любліні, Варшаві, Торуні, Пінську, Мінську, Слуцьку та в інших містах. На розмах левантійської торгівлі та значення Києва в цьому процесі вказано в латинськомовному творі Михайла Литвина (1550 р.) «De moribus Tartroorum, Litvanorum et Moscorum...» («Про звичаї татар, литовців і московитів...») [15, с. 60, 62, 66]: «Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж ця стародавня і загальновідома у всіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота до Таванської переправи на Борисфені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте ткання, ладан, фіміам, шафран, перець та інші благовоння» (fragment IX: [31, с. 77]). Розвиток торгівлі в Україні досліджуваного періоду спричинений поступом ремісництва, зокрема будівельно-керамічного, харчового, металообробного, шкіряно-хутряного, деревообробного та ін., що сприяло динаміці трансакційних процесів, розбудові грошового ринку, уніфікації метрологічної системи, вдосконаленню й розвитку транспортної сфери.

Складна політична ситуація в Україні XVI–XVII ст. була зумовлена поліваріантністю наявних політичних моделей та різновекторністю їхньої еволюції [5], неузгодженістю нормативних актів права (Литовського Статуту 1588 р., «Саксонського зеркала», «Порядку», кормчих церковних книг, звичаєвого права), існуванням на Лівобережжі, Правобережжі й Слобожанщині, у південному регіоні України справжньої «мозаїки» права [26, с. 209], несприйняттям українським соціумом маґдебурії, яка нерідко «супроводжувалася посиленням полонізації чи німецької колонізації <...> в західних регіонах країни, а також помітним звуженням прав некатоліцького населення (заборонялося обирати до маґистрату або приймати до цехів осіб православного віросповідання, іудеїв)». Еволюція правової культури в Україні XVI–XVII ст. спонукала до створення симбіозу різних правових культур (української, польської, волоської, німецької) з помітним домінуванням польської. Наслідком цього процесу стало поширення полонізмів і латинізмів з юридичної сфери, заступлення українськомовних записів судово-адміністративних книг польськомовними [33, с. 67].

У цей же період відбувається активізація міжнародних зв'язків України з Польщею, Османською імперією, Молдавським, Трансільванським, Волоським князівствами, Великим князівством Литовським, Австрією, Венеціанською республікою, шведським королівством, Бранденбурзьким курфюрством, Кримським ханством, що сприяло розширенню міжетнічних контактів.

«Розвиток культури не може не відбитися на розвитку мови в цілому, але в першу чергу він знаходить своє яскраве відображення в її словниковому складі» [10, с. 83], що й

демонструють українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст., наповнення яких запозиченими лексемами суттєво зросло порівняно з попереднім періодом.

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою пізнання еволюції лексики в XVI–XVII ст., що дасть змогу в майбутньому зіставити різночасові етапи розвитку мови за окресленими параметрами (причини, форми, інтенсивність, час мовних змін та ін.).

Ф. Сороколетов справедливо зауважив, що історія лексики окремої тематичної групи відтворює стан розвитку ремесла й виробництва [28, с. 23]. **Предметом** нашого дослідження є розвиток тематичної групи лексики (ТГЛ) назв осіб за професійним спрямуванням чи родом занять у XVI–XVII ст., що опосередковано засвідчує рівень економічного, політично-правового, культурного поступу, наявність в Україні досліджуваного періоду власних та перейнятих ремесел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що цю лексику досліджували І. Ковалик, Г. Дідківська, Я. Закревська, які характеризували мікросистему назв осіб на сучасному мовному матеріалі. Назви осіб, пов'язані з виробничою діяльністю, на матеріалі творів Климентія Зіновієва проаналізував В. Токар [30, с. 149–150]. Серед останніх досліджень були праці О. Кровицької [12; 13], виконані на лексичному матеріалі української мови XVI–XVIII ст. і присвячені словотвірчій та семантичній едиції назв осіб; зауважимо, що питання генези лексем не було предметом ґрунтовного опису, тому висвітлене лише епізодично.

Матеріал дослідження – українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. різних стилів, а також картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., у яких засвідчені питомі та запозичені лексеми, що позначають назви осіб за професійним спрямуванням чи родом занять.

Методи дослідження. У роботі застосовано загальнонаукові (індукція, дедукція, аналіз, синтез) та спеціальні лінгвістичні (описовий, лінгвокультурологічний, системно-класифікаційний) методи, а також прийом кількісних підрахунків.

Результати дослідження та їх обговорення. Джерела XVI–XVII ст. на позначення назв осіб за професійним спрямуванням чи родом занять фіксують як питомі, так і запозичені лексеми. Серед останніх чисельно (156 одиниць) вирізняється група латинських запозичень, переважно освітнього, релігійного та юридичного спрямування: *патрон, протекторъ, професор, когересъ, компетиторъ, конькурентъ, ексьцесоръ, ассистентъ / асестантъ, фактор / фактор, актор, автор, спекулятор, фундатор, посесор / посесор, поета, магиръ, колега, кантар / канторъ / кантор, докторъ, сукцесоръ, студентъ, інспектор, арбитеръ, сенаторъ, депутатъ, імператоръ, инспекторъ, легатъ, магістеръ, композиторъ, кооператоръ, корректоръ, курсоръ, бакаляръ / бакалавръ / бакаляръ, комментаторъ, кандидатъ, коррупторъ, колега, консуль, консилий, аудиторъ, канторъ, капитула, кардиналь, колегіат, капітанъ, капелянь / каплянь, патронъ, юридики, протестансь, асесоръ, виоляторъ, клирикъ, екзекутор / екзекутор / екзекутор, принципаль, диспутаторъ / диспутаръ, діспозиторъ, администраторъ, ревизоръ / равизоръ / левизоръ, антецесор, инстыкгатор, деляторъ, адмністраторъ, губернаторъ, субделегатъ, пленипотентъ, прокураторъ, викарий, компромисаръ, деканъ / дзеканъ, офіціаль, ректоръ, геретикъ / гератикъ, оратор, електоръ, директоръ, електъ, ексакторъ, інтерпретаторъ, акторъ, инфулатъ, медіаторъ, лекторъ, цензоръ, префект, гвардианъ, презыдент, препозитъ, примасъ, провизоръ, спекуляторъ, домна, турбаторъ, регентъ, сенаторъ, легатаріумъ, комендар, депозиторъ, гимнастес, интрелъгаторъ, инноваторъ, коадюторъ, сукцесорка, корикгователь, комъпромисаръ, лътератъ, компринципаль, коллятераль, комисар, кашталянь / каштелянь, секретаръ, комендаръ, каноникъ, партесникъ, цимбалістый, конфедератъ, овторка, конфедераторъ, екзекуторка, фундаторка, комісія, латинникъ, доминиканецъ, кафедральный, гімназіарх, выволанецъ, вицерегентъ, монофілістиянинъ, анатомии искусный, трибуналистъ, музыкантъ, коадюторъ, архикапланъ, арцькапланъ,*

арцибіскупъ, маршалокъ, арендар / арендаръ, арендарчик, арендарка, дуфаматор / дифиматор, инъквизиторъ, инквизытаръ / инквизитаторъ, дигнитаръ, синьдикъ, адъгерентъ, вѣршопись, лементѣйка, номѣнатъ, скрибентъ, мраморникъ (має грецьке коріння, напр.: укр. мраморникъ < мраморъ < лат. marmor < гр. μάρμαρος [8 3, с. 399]), реставраторъ, рекгалиста, бонифратръ, монофилитъ / пасионистъ, манифестантъ, церемониатъ.

Цю ТГЛ доповнюють полонізми (75 запозичень): *цилюрикъ, блонаръ, блѣхаръ, влодаръ, выбадачъ, выдирца, длубачъ, тлумачъ, драпѣжца, драпѣжникъ, драпѣжливый, гвалтовникъ, кламца, звадца, выкотца, выналѣзца, вытрикуишъ, валечникъ, валечница, моцовникъ, грабаръ, форытаръ, служебка, служебница, пожогникъ, тлумачъ, партачъ, мысливець, кухта, кубракъ, катъ, оправца, мордерца, лазука, подхвитачъ, заводца, заводникъ, збойца, опатритель, жонца, галаницькъ, доматуръ, стырникъ, драбантъ, стелмахъ, свавующий, неборакъ, пицовникъ, будовца, конвисаръ, ретръ, кукларъ, жебракъ, моцаръ, оскаржителъ, калвинъ, бернардынъ, базилѣянинъ, трембачъ, кармелитъ; коласѣникъ / колесникъ, купчикъ, ошукачъ, вихователька, герциръ, гарцовникъ, кухтикъ, гутникъ, грубникъ, позичальникъ, будовничий, будовникъ, кальвинистъ, зицеръ, осочникъ.*

Зауважимо, що деякі полонізми своїм корінням сягають німецької (*грабаръ, стелмахъ, стырникъ, будовничий, будовникъ, будовца, конвисаръ, драбантъ*), грецької (*ретръ, кукларъ, кукольникъ*), чеської (*жебракъ*), угорської (*трембачъ*) мов.

Окреслюємо групу лексем (*дѣписъ, заборца, жупникъ, забавца, вѣщишъ, выдавца, подчаший, одверный*), походження яких одні лексикографи визначають як полонізми [23 9, с. 6, с. 205, с. 181–182, с. 195; 23 6, с. 171; 23 5, с. 143; 29 2, с. 142, с. 30], інші – праслов'янізми (ми поділяємо думку щодо праслов'янського походження цих слів) [8 2, с. 94; 8 4, с. 375–376; 8 1, с. 247; 8 2, с. 209; 8 1, с. 107, с. 409; 8 2, с. 13–15; 8 6, с. 286; 8 2, с. 17].

Звертаємо увагу, що подане Є. Тимченком значення 'загонщик; той, хто влаштовує облави' [29 2, с. 55] до лексеми *осочникъ* на підставі писемної пам'ятки («Ревизоръ з лѣсничимъ даеъ осочѣниковъ обирати» [17, II, с. 514]) не відповідає давнішій семантиці етимона, пор.: *osoczca* 'oskarżyciel, oszczerca, accusator, calumniator' XV ст. (*osoczyć* 'oskarżyć, obwinie (przeważnie niesłusznie), accusare, criminari (praecipue falso)' сер. XV ст.; *osoczenie* 'fałszywe oskarżenie, donos, accusatio falsa, calumnia, criminatio' сер. XV ст.) [25 5, с. 659]. Лише педагогічна пам'ятка «Książki o wychowaniu dzieci» Е. Glicznera (1558 р.) уперше засвідчила в лексемі *osocznik* нове значення 'biorący udział w nagance myśliwskiej, paganiacz' (однак частіше (6 засвідчених випадків) лексему фіксують із семою 'oskarżyciel; często fałszywy oskarżyciel, potwarca') [24 22, с. 184–185].

ТГЛ назв осіб за професійним спрямуванням чи родом занять у досліджуваний період значно поповнилася запозиченнями з німецької мови (78 лексем): *фурманъ, майстеръ, кучоръ, францимеръ, секлитаръ, снѣцаръ, ширмѣръ, шпикгъ / шпѣгъ, людвисар, римаръ, маляръ, муляръ, мистръ, кухмистръ, зетармистровъ, цехмистръ, канцлер, ланвойтъ, дрїєръ, шафаръ, тбуръ, гетманъ, кушнѣръ, броваръ, лотръ, крамаръ, грунтаръ, гарбаръ, грундаль, бенкартъ, салдат; фурманина, майстриня, фалшеръ, фарбейникъ, фарбелница, цегельникъ, штыхаръ, мосажникъ, вицекаңцлерий, подкаңцлерий, мыңцаръ, маитальръ, гарабурда, кушнѣръчикъ, шинкаръ, шинкарка, бляхаръ, броварець, крамарка, броварникъ, будникъ, важникъ, гандлювникъ, гартаръ, гафаръ, гафтарка, радца / райца, дорадца, порадца, порадникъ, замишникъ, друкаръ, линникъ, папѣрникъ, танцоводець, шпалерникъ, подскрабій, ланый, гарбарчикъ, пушкаръ, рурникъ, блянкаръ, комѣнникъ, цыкляръ, фортникъ, должникъ, флисникъ.*

Запозичення з інших мов на позначення назв осіб за професійним спрямуванням чи родом занять представлені меншою кількістю лексем, зокрема з:

– грецької (49): *арієметикъ, астрологъ, астрономъ, гієроглифікъ, свграфъ, гографъ / еографъ, хартофилаксъ, дидаскаль, педагог, економъ, комисъ, ктиторъ,*

дияконъ, архимандритъ / архимандрита, архидияконъ, архиєпископъ, архиєрархъ, архитектонъ, екзорциста, игумень, келаръ, митрополитъ / митрополита, єпископъ, паламар, кавтемонъ, архіфілософъ, практикаръ, кройникарь, грамотносець, историкъ, грамотникъ, грамотикий, протодидаскал, кукольникъ, коморникъ, подкоморій, ктиторка, акколитъ, псалмиста, плинфникъ, архимандрытий, архитипографъ, литаврицькъ, иконописѣць, символѣста, савеліанинъ, некромантикъ, игнатіанинъ, нестеріанинъ;

– тюркських (23): казначій, чебанъ, ватагъ, карачъ; кирпичний майстеръ, барішникъ, бисерникъ, єсачъникъ / єсочникъ, калитникъ, кобзистый, ковротакачъ, коверникъ / коберникъ / коврникъ, сагайдачникъ, тютюнникъ, чоботаръ, сурмачъ, кулбачникъ, ватажокъ, чижмаръ, шатерникъ, показаницькъ, бесурмень / бесурменинъ, контаржій / контаржиста / кантарій / контаржій;

– церковнослов'янської (12): кметъ, кузнєць, живописецъ, вратаръ, вертоградаръ, врачъ, кормчий, пастыръ, зашитникъ, усмар, исповѣдникъ / сповѣдникъ, вратникъ;

– французької (6): балверъ, кортизанъ, роба, курієрь; шаповаль, корнетиста;

– італійської (6): кавалкаторъ, дука, кавалеръ, банитъ; гармашъ, картникъ;

– угорської (6): тазда, шипанъ, добошъ, ковдошъ, камараши; шабелникъ;

– литовської (2): доилица, клунникъ;

– голландської (2): дракгаръ, поташникъ;

– російської (2): плотникъ, спицькъ;

– чеської (1): кухаръ > кухарка;

– румунської (1): камонарь;

– білоруської (1): рандаръ;

– арабської (1): махометанинъ.

Ці лексеми проникали в українську мову як безпосередньо (зокрема германізмами *фурманъ, фурманина, майстеръ, майстриня, кучоръ, францимеръ, секлитаръ, снѣцаръ, фалиєрь, фарбейникъ, фарбелница, цегельникъ, ширмѣрь, шпикгъ (шпѣгъ), штыхаръ, людвисар, рурникъ, комбнникъ*), так і за посередництвом інших мов, переважно старопольської чи старочеської, що було зумовлено екстралінгвальними чинниками розвитку староукраїнської мови (*столяръ, мосажникъ, слюсаръ, римаръ, маляръ, мистръ, зетармистровъ, кухмистръ, цехмистръ, мынцаръ, ланвойтъ, дрієрь, маишталѣрь, шафаръ, гбуръ, гетманъ, гарабурда, кушинѣрь, кушинѣрьчикъ, шинкаръ, шинкарка, бляхаръ, броваръ, броварець, броварникъ, будникъ, важникъ, канцлер, вицеканцлерий, подканцлерій, лотръ, гандлювникъ, крамаръ, крамарка, гартаръ, гафаръ, гафтарка, грунтаръ, радца / райца, дорадца, порадца, порадникъ, замшникъ, друкаръ, линникъ, папѣрникъ, танцоводець, шпалерникъ, подскрабій, ланый, гарбаръ, гарбарчикъ, грундаль, бенкартъ, пушкаръ, блянкаръ, солдат*).

Зауважимо, що визначити пріоритетну роль у процесі переймання запозичень (не лише германізмів) старопольської чи старочеської мови украй складно, що зумовлено специфікою міжєтнічних, а відтак і міжмовних контактів у досліджуваній період. В історіях входження деяких запозичень у мову-реципієнт вдається уточнити хронологію постання в писемних пам'ятках, що дає змогу відкорегувати шлях переймання іншомовної лексеми й уточнити роль мов-посередниць у цьому процесі.

Запозичення, засвідчені в різножанрових писемних пам'ятках досліджуваного періоду, демонструють різновекторність професійного спрямування, зокрема, серед латинізмів кількісно переважають агентивні назви освітньої, релігійної та юридичної сфери; серед грецизмів – лексеми науково-освітнього (*аріометикъ, архіфілософъ, астрологъ, практикаръ, астрономъ, гієроглифікъ, євграфъ, кройникарь, историкъ, гографъ / еографъ, грамотникъ, грамотикий, хартофилаксъ, дидаскал, протодидаскал, педагог*), релігійного (*архиєпископъ, архиєрархъ, архимандритъ, архимандрита, архимандрытий, дияконъ, архидияконъ*), будівельного (*архитектонъ, плинфникъ*), економічного (*коморникъ, подкоморій, економъ*), друкарського (*архитипографъ*), мистецького

(*литаврицькь, иконописцькь, символѣста*), урядового і юридичного (*грамотоносець, ктиторь, ктиторка, кукларь, кукольникь*), побутового (*цилюрикь, комись*) спрямування.

Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. на позначення окремих професій часто фіксують лише питомі лексеми, які переважають серед назв осіб, задіяних в аграрній (*ратай, орачь, плугатарь, пахарь, ролникь, земледѣлатель, земледѣлець* 'орач, землероб, рільник', *сѣвачь* 'той, хто сіє, засіває', *жнець* 'id.', *змолотникь, молотилник* 'молотник', *косарь* 'id.', *боронникь* 'боронувальник, волочильник', *сѣчкарь* 'той, хто ріже соломі на січку', *гребцы* 'той, хто згрібає сіно', *кидалникь* 'той, хто подає вилами сіно на скирту', *бортникь* 'пасічник, бортник', *сѣпачь* 'живодер', *пташникь* 'птахолов', *качкопась* 'пастух качок', *козопась* 'пастух кіз', *стадникь, кобильникь* 'пастух коней', *чередникь* 'пастух корів', *бобровникь* 'полювальник на бобрів, бобровник', *рыбалка, рыбалокь, рыболовь, рыбаытьв* 'рибалка', *конюхь, конюши, конюший* 'конюх'), ремісничій (*кожемяка, сиромятник* 'той, хто вичиняє шкури тварин, виготовляє сирицю', *постригачь* 'майстер, який стриже шерсть', *кожерѣзатель* 'той, хто ріже шкуру', *каменосѣець, каменникь* 'камінолом; той, хто витесує каміння, каменяр', *колодязникь, стударь* 'колодязник', *дзвонникь* 'той, хто робить дзвони', *мѣховникь* 'майстер, який виготовляє мішки', *лѣплярь* 'той, хто обліплює глиною або вапном стіни будівлі', *вапенчикь* 'майстер, який виготовляє вапно', *сѣчкарь* 'свічник (той, хто виготовляє, і той, хто продає свічки)', *ситникь* 'майстер, який виготовляє сита', *роговникь* 'рогівщик', *решетникь* 'майстер, який виготовляє решето', *пороховникь* 'пороховий майстер', *гончарь* 'гончар', *гончарчикь* 'учень гончаря', *крашенинникь* 'майстер, який фарбує тканину', *швець / шевць* 'швець', *ткач (ткачиха, ткаха)* 'майстер, який ткав', *кравець, кроитель, кравчий (кравчиха)* 'майстер по виготовленню одягу', *бердникь* 'ремісник, який виготовляв берди – частини ткацького верстата', *неводничій* 'той, хто виготовляє неводи', *гребенникь* '(той, хто виробляє гребені) гребінник'), адміністративно-юридичній (*мѣрникь* 'землемір', *вымѣрникь, помѣрчий* 'суддя, вимірювач; старший уповноважений інструктор у справах поміри', *глобникь* 'збирач судових штрафів', *лавица, лавникь* 'посада лавника в ратуші', *выпытатель, пытачь* 'допитувач, той, хто допитує, запитує', *вышпырачь* 'той, хто докопується, висліджує; діал. нишпорка', *ключарь, ключникь* 'той, хто оберігає ключі; кому довірили нагляд над міськими об'єктами, коморами, маєтками', *цельникь* 'чиновник, який працював на таможні', *подключій* 'помічник ключника', *знаменатель, печатарь* 'охоронець печатки', *куничникь, кунникь* 'підданий, який платив господареві податок шкірами куниць'), медичній (*вѣщокь, вѣщатель* 'знахар-лікар', *больничарь* 'той, хто лікував або доглядав за хворими у монастирському благодійному притулку', *заклинатель, заклиначь, чорнокнижникь, чаровникь, чародѣй, чародѣйникь, ворожбить, гадатель, влѣшебник* 'заклинач, ворожбит'), мистецькій (*байкоповѣдачь, баснословь, баснословець* 'байкар', *басномудрець, баснописець* 'байкотворець', *дивотворець, чаровникь* 'чарівник', *шамайникь, дудка, дударь, дудникь, пицалникь* 'той, хто грає на дудці, дудар', *бубениста* 'той, хто грає на бубні, бубняр', *подобникь, наслѣдовца* 'копіювальник, той, хто наслідує, копіює', *зритель, постерегачь* 'спостерігач'), побутовій (*медосытца* 'медовар', *выгладачь* 'доглядач') сферах.

Деякі професії в писемних пам'ятках української мови XVI–XVII ст. позначені лише запозиченнями. Імовірно, стиль, жанр пам'ятки, усталені тогочасні мовні традиції, підкріплені мовною компетенцією автора-писаря, спонукали до використання саме іншомовної лексики. Зауважимо, що більшість запозичень стосуються адміністративної сфери (37 лексем): *церемониять* 'особа, яка стежить за дотриманням церемонії під час дипломатичних прийомів', *администраторь* 'правитель, намісник, заступник', *консуль* 'консул, найвищий чиновник із певними функціями', *сенаторь* 'член польського сенату', *губернаторь* 'покровитель, намісник, губернатор', *кашталянь* 'каштелян, сановник із функціями нагляду за станом укріплень і постачання найбільших державних замків; заступник воєводи; вищий урядник, який засідає в сенаті', *маршалокь* 'сановник із функціями очільника шляхетських ополчень, розпорядник на сеймиках', *корректорь*

‘намісник невеликої провінції’, *конфедератъ*, *конфедераторъ* ‘член політичного союзу, союзник’, *факторъ* ‘представник влади’, *комисар* ‘урядова особа із спеціальними обов’язками, уповноважена особа, комісар’, *директоръ* ‘маршалок сейму’, *номънатъ*, *дигнитаръ* ‘піднесений до сану, сановник, достойник’, *левизоръ*, *інспектор* ‘ревізор; вищий королівський урядовець, який контролював роздачу земель у повітах, чинив суд, стежив за королівськими доходами; з часом – особа, яка здійснювала нагляд, опис майна’, *президент* ‘голова ради міста з повним магдебурзьким самоврядуванням’, *карачъ* ‘татарський чиновник’, *ланвойтъ* ‘керівник міського чи сільського самоврядування, ланвійт, земський війт’, *ротмистръ* ‘повітова шляхецька посада у Великому князівстві Литовському’, *спищикъ* ‘особа, яка займалася переписом населення’, *казначій* ‘скарбник’, *електоръ* / *електъ* ‘особа знатного роду, яка має право бути обраною на трон, виборець’, *кандидатъ* ‘претендент на певну посаду’, *колелга* ‘(виборна особа; делегат; депутат) колега’, *ассистентъ*, *коадьюторъ* ‘помічник, асистент, супровідна особа, член почету’, *бенкартъ* ‘раб, невільник’, *чиншовникъ* ‘чиншовник, селянин, який платить поземельний податок’, *ланый* ‘селянин, який обробляє цілий лан поля, ланник’, *возный* ‘глашатий, оповісник’, *драбантъ* ‘охоронець можновладної особи’, *калитникъ* ‘сільський листоноша, діал. калитник’, *францимеръ*, *служебка*, *служебница*, *роба* ‘служниця, прислужниця’).

В українських писемних пам’ятках XVI–XVII ст. засвідчені запозичення з юридичної сфери (26 лексем): *фалишрь* ‘фальшувальник’, *кукларъ*, *кукольникъ*, *кламца*, *ошукачъ*, *звадца*, *дуфаматор* / *дифиматор* ‘шахрай, ошуканець, обманщик, лицемір, наклепник’, *когересь*, *леггатаріумъ* ‘спадкоємець’, *сукцессоръ* (*сукцесорка*) ‘власник (власниця) маєтку, поміщик’, *инквизитаторъ* / *инквизытаръ*, *цыкляръ* ‘слідчий’, *выкотца* ‘нищитель, шкідник, викрадач’, *комисия* ‘(група людей, яка займалася розглядом конфліктних судових справ) комісія’, *прокураторъ*, *прокуратъ*, *пленипотентъ*, *синьдикъ* ‘повірений у суді, адвокат’, *субделегатъ* ‘судовий урядник нижчого ступеня, намісник вибраного’, *авдиторъ* ‘член суду’, *принципаль* ‘головний позивач у процесі з багатьма учасниками, захисник протиправної акції, співучасник’, *инстыкгатор* ‘сановник чи урядова особа, в обов’язки якої входило стежити за правосуддям, притягувати порушників до відповідальності, прокурор, обвинувач, оскаржувач’, *трибуналистъ*, *депутатъ* ‘член трибуналу’, *компринципаль*, *адъгерентъ* ‘співучасник’).

Кількісно значну групу становлять запозичені найменування з ремісничої (виробничої) сфери (26 лексем): *гонтаръ* ‘ремісник, що робить гонту і покриває нею дахи’, *бисерникъ* ‘майстер, який виготовляє прикраси з перламутра або дорогоцінного каміння’, *слюсаръ* ‘ремісник, який виготовляє різні речі з металу, слюсар’, *гартаръ* ‘той, хто гартує металеві вироби’, *будникъ*, *поташиникъ* ‘робітник поташні, буди, будник’, *гармашъ* ‘той, хто виготовляє або обслуговує гармати’, *цегельникъ*, *кирпичний майстеръ*, *плинфникъ* ‘той, хто виготовляє цеглу’, *римаръ* ‘шорник’, *дрієрь* ‘токарь’, *коверникъ* / *коберникъ* / *коврникъ*, *ковроткачъ* ‘килимар, килимник’, *гафтарка* ‘вишивальниця золотом та сріблом, гаптарка’, *гафаръ* ‘гаптувальник’, *гафарчикъ* ‘помічник гаптувальника’, *грундаль* ‘некваліфікований ремісник’, *партачъ* ‘поганий майстер; той, хто псує продукцію’, *пицовникъ* ‘той, хто заготовляє провіант і фураж’, *кушнѣрьчикъ*, *гарбарчикъ* ‘підмайстер у гарбаря, кушніра’, *замшиникъ* ‘майстер, що виготовляє замшу або вироби із неї’, *шабелникъ* ‘майстер, який робить шаблі’, *цехмистръ* / *цехмейстер* ‘цеховий старшина’, *зицеръ* ‘друкар’, *архитипографъ* ‘головний друкар’, *чебанъ* ‘чабан, пастух овечий’).

Репрезентована в писемних пам’ятках XVI–XVII ст. і науково-освітня сфера (21 лексема): *ценсоръ* ‘особа, яка в католицьких навчальних закладах здійснювала контроль за учнями (їхніми думками, поглядами); у православних навчальних закладах – наглядач’, *сеніор* ‘старший цензор’, *гімназіарх* ‘керівник училищ’, *ректор*, *граматикий* ‘учитель граматики’, *аріометикъ* ‘математик’, *гографъ* / *еографъ* ‘географ’, *схоластик* ‘філософ’, *архіфілософъ* ‘найстарший філософ’, *гієроглифікъ* ‘знавець ієрогліфів’, *схоластик*, *школярей* ‘школяр, учень’, *студей* ‘особа, яка здобуває освіту у навчальних закладах’.

выбадачъ ‘той, хто з’ясовує причину чогось, дослідник’, *ретрѣ* / *риторѣ*, *оратор*, *красномовѣца* ‘ритор, оратор’, *диспутаторѣ* / *диспутарѣ* ‘учасник обговорення, захисник своєї теорії’, *корректорѣ*, *корыкгатор* / *корикгователь* ‘той, хто поправляє, звіряє’, *лекторѣ* ‘id.’).

Значна кількість запозичених назв – із релігійної сфери (23 лексеми): *парафѣянин* ‘віруючий, який відвідує певний храм, є членом парафії – нижчої церковно-адміністративної організації’, *вытрикушь* ‘доглядач церковних речей’, *кардиналь* ‘високий духовний сан у католиків після Папи римського, кардинал’, *примась* ‘голова духівництва, що заступає короля на час його відсутності’, *капитула* ‘колегія вищих церковно-служителів при єпископі’, *коадюторѣ* ‘помічник чи намісник єпископа’, *официаль* ‘заступник єпископа в духовному суді’, *викарий* ‘вікарій (помічник або заступник архієрея, єпископа чи парафіяльного священика)’, *дияконѣ* ‘духовна особа нижчого рангу’, *архидияконѣ* ‘архидиякон, старший диякон’, *архикапланѣ* ‘первосвященик; старший над католицькими священиками’, *ректорѣ* ‘священик, що завідує філіальною церквою’, *препозитѣ* ‘приходський ксьондз’, *капланецѣ* ‘молодий капелан’, *префектѣ* ‘священик’, *деканѣ* ‘старший священик, декан’, *инфулатѣ* ‘священик, який має право використовувати митру’, *бонифратрѣ* ‘монах, чернець ордену св. Яна Божого’, *магістерѣ* ‘голова ордену’, *комендарѣ* ‘(мирянин, який одержує прибутки з парафії) комендатор’, *кубракѣ* ‘той, хто збирає подаяння для церкви’, *патронѣ* ‘святий’, *паламар* ‘служитель православної церкви, який допомагає священикові під час богослужіння’);

Багато запозичень стосуються військової (20 лексем): *капитанѣ* ‘морський чин, капітан’, *морской кошевой атаманѣ* ‘морський чин, атаман’, *ширмѣрѣ* ‘фіхтувальник’, *инспекторѣ* ‘військовий чиновник’, *герцирѣ*, *ширмѣрѣ*, *жолнѣрѣ*, *моцovníкѣ*, *боевникѣ* / *воєвникѣ*, *запасникѣ*, *защитникѣ*, *валечникѣ* (*валечница*), *салдат*, *жолдакѣ* ‘зброєносець, борець, воїн’, *спекуляторѣ*, *лазука*, *подхвитачѣ*, *шпикгѣ* ‘розвідник, диверсант, шпигун’, *гарцовникѣ* ‘той, хто гарцює на бойовищі, що справляє герці на коні’, *кавалерѣ* ‘хоробрий воїн, рицар’); мистецької сфери (14 лексем): *поета*, *вѣршописѣ*, *вѣршописецѣ* ‘поет’, *литаврицкѣ* ‘той, хто грає на литаврі, різновиді барабана’, *цимбалистѣ* ‘музикант, який грав на цимбалах’, *корнетиста* ‘граючий на корнеті’, *добошѣ* ‘військовий музикант’, *канторѣ* ‘кантор, соліст хору в католицькій церкві’, *кобзистѣ* ‘кобзар’, *танцоводецѣ* ‘танцмейстер’, *будовникѣ*, *будовца*, *фундатор* (*фундаторка*) ‘засновник, творець, фундатор’, *реставраторѣ* ‘майстер, який відновлює мистецькі речі’). Менше засвідчуємо найменувань із будівельної (9 лексем): *будовникѣ*, *будовца*, *будовничѣ*, *мулярѣ*, *мурар*, *маістерѣ мурарски*, *маістерѣ дѣла мурового* ‘будівельник, будівник, майстер мурування’, *мраморникѣ* ‘майстер, який витесував мармур’, *комѣнникѣ* ‘той, хто мурує димарі’); торговельної (6 лексем): *крамарчикѣ* ‘крамарчук’, *купчикѣ* ‘купчик; покупець’, *подкупца* ‘той, хто підкупує’, *фактор* ‘наглядач на сплавному судні, посередник у торгових операціях’, *фактор индуктарский* ‘посередник у торгівлі’, *барышник* ‘торговець кіньми або посередник при торгівлі кіньми’); медичної (3 лексеми): *бальвѣрѣ*, *цилюрикѣ* ‘перукар, який виконував деякі обов’язки лікаря (пускав кров, ставив п’явки і т. ін.)’, *банникѣ* ‘лазник; який допомагав лікарю втирати мазі’); транспортної сфери (*маішталѣрѣ* ‘старший конюх, візник’).

Насичення окремих ідеографічних сфер запозиченнями залежало, по-перше, від стану розвитку відповідної ЛСГ, по-друге, від актуальності самої сфери номінування. Зокрема, дослідники лексики релігійної сфери відзначають, що «у ранніх українських перекладах Святого письма, церковного Номоканону та інших церковних книгах засвідчено велику кількість церковнослов’янських, переважно кальок з грецької мови. Інколи в текстах паралельно вживалися кілька слів’янських відповідників одній грецькій назві. Така варіантність поступово почала зникати в XIV–XV ст., коли в Україні запроваджувалися свої церковні устави» [13, с. 53]. З кінця XVI ст. у церковну лексику проникає велика кількість полонізмів, а з кінця XVII ст. на Правобережжі і з XVIII ст. на

Лівобережжі релігійні тексти наповнюються русизмами як наслідок русифікації Православної церкви.

Дослідження різножанрових текстів засвідчило наявність семантичних дублетів серед питомих та запозичених лексем на позначення осіб за професією чи родом діяльності. Явище варіантності, дублетності лексичних одиниць є типовим і доброякісним явищем в історії мови, на чому наголошували В. Даниленко [6, с. 73, с. 27], С. Гайда [4, с. 75], оскільки лексеми, які входять до синонімічних рядів, є фондом для вибору в майбутньому найадекватніших найменувань для того чи того поняття [14, с. 56] і дають поштовх для диференціації понять [20, с. 47]. Зауважимо, що термін *дублети* в історичній лексикології є більш точним порівняно з терміном *синоніми*, оскільки, як стверджує А. В. Крижанівська, давні синоніми – це результат словникової надлишковості, і вони є, власне, дублетами, а не синонімами в повному розумінні цього слова [11, с. 17]. У прагненні середньовічних книжників дібрати точніше слово на позначення поняття, у «взаємодії різних лексико-семантичних шарів у доборі необхідної номінативної одиниці для потреб нової термінології» [27, с. 44] прихована причина появи багатьох дублетних назв.

Структурно можемо окреслити: дублети-пари, коли до складу входить два компоненти: питомий і запозичений (*поворозникъ – линникъ, садовничій – вертоградаръ, вѣсникъ – важникъ, гонецъ – курієрь, посель – лекгатъ, звѣздозаконникъ – астрономъ, часовникъ – зетармистровъ, перекупка – крамарка, пекаръ – хлѣботворецъ, доброписецъ – євграфъ, коробейникъ – бондаръ, лѣпитель – интрелѣтаторъ, токаръ – дрієрь, волнярь – шаповаль, книжникъ – грамотникъ*); дублети-багаточлени (дублетні ряди), які утворені кількісно тотожними синонімічними рядами (*прошак, вѣчний старецъ – жебракъ, ковдошъ; сапожникъ, сапогошвецъ – чоботаръ, чижмаръ; посланецъ, розосланецъ, служба – грамотносець, курсоръ, колега*) і кількісно відмінними синонімічними рядами: з перевагою питомих елементів (*пахоля, пахолок, виростокъ, слуговинъ, служба, челядникъ – служебникъ, коморникъ; врадничий, врадовникъ, врадникъ / урадникъ – регентъ; торговникъ, торговецъ, гость, купецъ, перекупецъ, перекупникъ – гандлювникъ, крамаръ; спѣвакъ, пѣвецъ – партесникъ; нужникъ, небожа, бѣдникъ, сиромаха, бездолюкъ, вигнанецъ, голякъ, голота – неборакъ; копатель, копачъ – трунтаръ; стрѣлецъ, болоховець – мысливецъ; рѣзникъ, рѣзныкъ, рѣзунъ, месникъ – цехмистръ резницкий, стрѣльникъ, лучникъ – сагайдачникъ; бѣлликъ, бѣлникъ – блѣхаръ; перекладачъ, преводникъ – длубачъ; наставникъ, научительникъ, научникъ – профессор, пастырь*) чи з перевагою запозичень (*позивачъ, позовникъ, позовчикъ, тяжбитъ – деляторъ, акторъ, манифестантъ, оскаржитель, протестансъ, протестантъ; цельникъ – мытникъ, мытаръ, индукторъ; печатникъ – друкаръ, зицеръ; заставникъ – рандаръ, поссесор, арендар; кормникъ – стырникъ, кормчий; варникъ – кухта, кухаръ; карчмаръ – шинкаръ, арендаръ; гривострыжца – барбер, цилюрикъ; оболонникъ – шкляръ / скляръ, блонаръ, блянкаръ; кожаръ, кожушникъ – гарбаръ, кушнѣрь, усмар, римар; грошваръ, заимодавецъ – лихваръ, позичальникъ, кредиторъ; древодѣлецъ, добродеревецъ, тесля – доилица, сніцар, теселскій майстеръ, майстеръ, штыхаръ, столяръ, плотникъ; книжникъ – длубачъ, тлумачъ, дидаскаль, докторъ; дѣтоучитель, научитель – дидаскаль, педагог, гимнастес, колегіат, бакаларъ / бакалавръ / бакаляръ; билинникъ – бляхаръ, бляховникъ, бляхнѣрь, конвисаръ, людвисар, комысаръ; выкладачъ – інтерпретаторъ, комментаторъ; дѣписецъ – кройникарь, хронографъ, гисторикъ; грабитель, злодюга – лотръ, выдирца, опричникъ, збойца, драпѣжникъ, драпѣжца, драпѣжливый, лупѣжца, коррупторъ, виоляторъ, ексъцесоръ; вынайдитель – вынальзца, инноваторъ, композиторъ, возникъ – фурманъ, форытаръ, дракгаръ, камонарь, кучоръ*).

Дослідження писемних пам'яток в діахронії дає змогу простежити за типовим явищем поступового нашарування різночасових запозичень-дублетів. Наприклад: до давнього питомиго *дѣлатель* 'трудівник, робітник, майстер, ремісник' (відоме з 1076 р. [21 3, с. 155]) пізнішими пам'ятками зафіксовані дублети *мистръ* (1447–1492 рр.), *майстеръ*

(1591 р.); дублетний ряд запозичень, що маркують поняття ‘каральник, кат, мучитель, тиран’, формувався впродовж тривалого часу (*катъ* (1073 р.), *оправца* (XV ст.), *мистръ* (1555 р.), *цыкляръ* (II пол. XVI ст.), *мордєрца* (1616 р.), *спекуляторъ* (1656 р.)) і збагачувався питомими назвами: *казньникъ* (XIII–XIV ст. [21 4, с. 190]), *казнитель* (1637 р.), *окрутникъ* (1656 р.). Як наслідок до XVII ст. відомо 9 лексем різночасових позначень того самого поняття.

Писемні пам’ятки XVI–XVII ст. фіксують низку антропонімів, похідних від назв професій. Це дає підстави припустити, що спершу лексема, яка позначала рід занять, діяльність людини, могла стосуватися лише однієї особи й саме цим диференціювала об’єкт із-поміж інших, а тому була оформлена в пам’ятках як назва власна: «съ помочниками <...> Вацлавомъ *Калитникомъ* {= ‘сільський листоноша’} <...> нась <...> лаяли» [2, с. 185–186], Грицько *Кобзисты(и)* [19, 374 зв.], Само(й)ло *Ци(м)балъ(с)ти(й)* [1, с. 59], Сѡниско *Шпита(л)ни(й)* [1, с. 41, с. 92], «Вакула огородникъ, Грицько *Кухта* {= ‘кухарчук’} огородникъ» [3, с. 113], Іванъ *Кубракъ* ‘той, хто збирає подаяння для церкви’ [19, 82 зв.], «Поткали <...> Микиту *Де(з)тяра* {= ‘дъогтяр’}» [7, с. 149], Іва(н) *Римаре(н)ко* (від *римаръ* ‘шорник’) [1, с. 60], Грицько *Бражникъ* [1, с. 47] і Павло *Брагаръ* ‘той, хто робить або продає брагу, бражник’, Федо(р) *Кучо(р)* ‘візник, фурман’ (пор.: як топонім *Коучюръ* зафіксований у писемних пам’ятках з 1488 р. [22 1, с. 532]), Іванъ *Дука* ‘господар, хазяїн’ [19, 175 зв., 34 зв., 388 зв., 402 зв.], Гарасим / Левко / Трохим *Крама(р)* ‘купець, крамар’ [1, с. 53, с. 73, с. 78], або як загальна назва у функції антропоніма: «Климко *гаръмашъ*», «Ма(р)тинъ *броварець*» [19, 169 зв., 341 зв.]. Зауважимо, що, імовірно, цим пояснюється парадоксальність ситуації, коли вторинний стосовно загальної назви антропонім (пор.: *котельникъ* (1507 р. – заг. н., 1552 р. – вл. н.), *крамаръ* (1528 р. – заг. н., 1579 р. – вл. н.), *гарабурда* (1599 р. – заг. н., 1649 р. – вл. н.), *гарбаръ* (1599 р. – заг. н., 1649 р. – вл. н.), *дрієрь* (1630 р. – заг. н., 1632 р. – вл. н.), *балверъ* (1552 р. – заг. н., 1583 р. – вл. н.), *ктиторъ* (1571 р. – заг. н., 1649 р. – вл. н.), *кухмистръ* (1489 р. – заг. н., 1552 р. – вл. н.), *кушинърь* (1507 р. – заг. н., 1552 р. – вл. н.), *ланвойтъ* (1523 р. – заг. н., 1649 р. – вл. н.), *кузнєць* (1503 р. – заг. н., 1552 р. – вл. н.), *куколникъ* (1598 р. – заг. н., 1649 р. – вл. н.)) у пам’ятках відтворено раніше від мотиватора, наприклад: *бондаръ* зафіксовано в пам’ятці під 1552 р., а загальна назва – 1582 р., так само *будникъ* (1568 р. – вл. н., 1577 р. – заг. н.), *грабаръ* (1561 – вл. н., 1585 – заг. н.) та ін.

Функціонування аналізованих запозичень (і дериватів від них) у пізніших приказках та прислів’ях свідчить про їх адаптацію до системи української мови, зокрема: миша і на вівтар скаче, як *паламар* не баче [18, с. 202]; у чужій церкві не *паламарюй* [16, с. 188]; крутить як *фурман* батогом [18, с. 173]; два *кухарі* – лихий борщ; який *кухар* – такий борщ; де дві *кухарці*, там собакам празник; де багато *кухарів*, там собаки не голодні [18, с. 177, с. 220]; жаба до покою, а *кухар* з рожною и з мукою; жаба кричить, верещить, а *кухар* на рожні до *кухні* її тащить; *кухара* мовлять, під порогом положити, ежели би мів себе голодом уморити [16, с. 26, с. 204]; на селі лікар – піч, а свиня – *астроном* [18, с. 297]; моя свиня більш знає, як ваш *астроном* [16, с. 126]; заки *слюсар* обпилує, коваль діти погодує; *слюсар* – холодний коваль [18, с. 311]; два *кметі*, пан третій [16, с. 25]; *катюзі* по заслuzі [16, с. 137; 18, с. 43]; на тобі *дуката*, та не йди собі до *ката* [18, с. 112]; бодай *кат* спорав!; щоб тебе *кат* сіконув перед великими вікнами; дай *кату* плату; и *кат* панує, та долі не бачить [16, с. 72, с. 21, с. 36]; щоб тебе не минули *катівські* руки [16, с. 72]; діло *майстра* хвалить [18, с. 108]; знає *майстер*, що робить; *майстер* мастрю не укажчич; такий уже *майстер* – про *оптекаря* – из воза вбився [16, с. 185, с. 203, с. 145]; *газдиня* на чотири *газди*; *газдувала* б і вош, коби мож; де дві газдині, там голодні й свині [18, с. 87]; *шинкар* – як не вірить, так обголює; *шинкар* п’яницю любить, а дочки не оддасть [16, с. 204]; Бог дає купця, а чорт *барішивника* [18, с. 175].

Висновки та перспективи дослідження. Запозичення як елемент розвитку українського лексикону XVI–XVII ст. по-різному впливали на розвиток окремих ТГЛ та ЛСГ,

що було зумовлено низкою мовних та позамовних чинників, і спричинило різновимірність ТГЛ та неоднакове насичення їх іншомовною лексикою.

Усі кардинальні зміни українського суспільства досліджуваного періоду вербально засвідчені в писемних джерелах XVI–XVII ст., які фіксують запозичення з латинської, грецької, церковнослов'янської, польської, німецької, італійської, французької, угорської, румунської, литовської, голландської, російської, білоруської, чеської, арабської, тюркських мов. Ці лексеми проникали в українську мову різними шляхами: як безпосередньо, так і за посередництвом інших мов, переважно польської чи чеської, що було зумовлено низкою мовних та позамовних чинників.

Насичення окремих ідеографічних сфер запозиченнями залежало від багатьох причин, зокрема від стану розвитку відповідних ТГЛ і ЛСГ, від актуальності самої сфери номінування, від наявності (та їх кількості) питомих семантичних дублетів тощо (розвиток релігійної лексики в українській мові на різних етапах був зумовлений низкою причин, що сприяло проникненню запозичень з грецької, церковнослов'янської, латинської, польської мов; поява в українських пам'ятках XVI–XVII ст. запозичень з італійської мови на позначення понять водного транспорту та пов'язаних із ним елементів була зумовлена тісними економічними зв'язками італійців та мешканців Чорноморського узбережжя, пануванням на морі генуезців з 1571 р.). Германський вплив був настільки потужний, що його наслідки засвідчені в багатьох ТГЛ: назви осіб за професійним спрямуванням чи родом занять, військова справа, назви одиниць виміру та ваги, назви нумізматичних одиниць та операцій із ними, назви харчових продуктів та процесу споживання, приготування та зберігання їжі та ін. Польськомовний вплив наявний у всіх ТГЛ, що було зумовлено тісними різновекторними етнозв'язками та ступенем поширення польської мови на теренах нашої держави в досліджуваній період; особливо відчутним він був у ТГЛ назв психічних та емоційних станів людини, назв осіб за професійним спрямуванням чи родом занять, військової справи. Тюркськомовний вплив зафіксований у різних ТГЛ, проте найпотужнішим він був у військовій сфері (що зумовлено тривалими війнами України з тюркськомовними державами) та у сфері маркування привозного східного товару: назви тканин, назви верхнього одягу, назви страв, спецій, приправ та ін.

Жанрова специфіка пам'яток також суттєво впливала на ступінь представлення в них запозичень різних тематичних груп. Показовим у цьому відношенні є використання іншомовних слів на позначення кольору в ділових писемних пам'ятках, у яких автори прагнули якнайточніше вказати забарвлення предмета чи речі, їхні відтінки, описати колористику мастей подарованої, купленої, проданої, викраденої чи знищеної худоби; експресивна лексика, навпаки, була небажаною в офіційно-діловому стилі й доцільною в художніх жанрах.

Дослідження українського мовного простору в діахронії крізь призму писемних пам'яток спонукає активізацію новітніх лексикографічних студій. Сучасний науковий поступ диктує лексикографам нові форми комп'ютерного опрацювання текстів та удоступнення їх широкому загалу, нову методологію словникових студій, «нові типи лексиконів, що посилює вагомість домінанти слова» [32, с. 29].

Створення *корпусу текстів* різножанрових писемних пам'яток є важливим кроком у сучасних українських лексикографічних студіях, оскільки сприятиме різнобічному дослідженню мовного матеріалу, його відкритості для ознайомлення всім охочим, спеціалістам різних галузей знань, активне використання цього матеріалу в лінгводидактиці.

Список використаної літератури

1. Акты Полтавського полкового суду, 1668–1740 рр. : зб. актових док. / підгот. до вид. І. П. Чепіга, У. М. Штанденко ; [відп. ред. В. В. Німчук]. Київ : Наукова думка, 2017. Кн. 1. 518 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1, т. 1 : Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596 гг.). Киев, 1859.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6, т. 1 :

- Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI–XVIII ст. (1498–1795 гг.). Киев, 1876.
4. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu. Opole : Wyższa szkoła pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1990. 146 s.
 5. Горобець В. М. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Собожанщини та Правобережної України. *Історія української культури : у 5 т.* / голов. редкол. : Патон Б. Є. (голов. ред.) [та ін.]. Київ, 2003. Т. 3. С. 107–149.
 6. Даниленко В. П. Русская терминология : опыт лингвистического описания. Москва : Наука, 1977. 246 с.
 7. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : (зб. актових док.) / підгот. до вид.: В. В. Німчук [та ін. ; відп. ред. В. В. Німчук]. Київ : Наукова думка, 1981. 315 с.
 8. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1; 1985. Т. 2; 1989. Т. 3; 2003. Т. 4; 2012. Т. 6.
 9. Котляр М. Ф. Передмова / Котляр М. Ф., Смолій В. А. // Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. : В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко ; [відп. ред. М. Ф. Котляр]. Київ, 1990. С. 3–8.
 10. Кремльова О. І. До питання про особливості функціонування мовних одиниць з національно-культурним компонентом у художньому тексті. *Лінгвістичні дослідження*. 1992. Вип. 2. С. 83–86.
 11. Крыжановская А. В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков: проблемы унификации и интеграции. АН УССР ; Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. Київ : Наукова думка, 1985. 204 с.
 12. Кровицька О. В. Назви осіб за професією та родом занять в острозьких інвентарях XVI–XVII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Мовознавство*. 2007. Ч. 1. С. 358–366.
 13. Кровицька О. В. Семантична та словотвірна характеристика назв осіб у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. : дис. ...канд. філол. Наук : 10.02.02. Львів, 1995. 236 с.
 14. Малевиц Л. Особливості української термінології донаукового періоду : (на матеріалі гідромеліоративної термінології). *Мовознавство*. 1999. № 4/5. С. 51–58.
 15. Michalonis Litvani. De moribus Tartarorum, Litvanorum et Moscorum Fragmina decem, multiplici historia geferta. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России* / Изд. И. Калачевым. Москва, 1854. Кн. 2, половина вторая, отд. 5. С. 60–66.
 16. Номис М. Приказки, прислів'я і таке інше. Передрук видання 1864 року з додатками. Н. Дж. : Вид. фонд Владики Мстислава, митрополита укр. автокефальної православної церкви в діаспорі. 304 с.
 17. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури / зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. Львів : накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1896–1906.
 18. Приповідки або українсько-народня філософія. Зібрав, підготував до друку та опублікував В. С. Плав'юк. Едмонтон : Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998. 352 с.
 19. Реєстр запорожському войску 1649 г., съ гербомъ Хмельницкаго и подписями Богдана Хмельницкаго и Ивана Выговскаго. *РГАДА. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 1691*.
 20. Романова Н. Язык науки как результат и источник познания. *Методологические и философские проблемы языковедения и литературоведения* / АН СССР ; Ин-т истории, филологии и философии ; сост. А. Москаленко. Новосибирск, 1984. С. 42–56.
 21. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР, ИРЯ РАН ; гл. ред. : Р. И. Аванесов, И. С. Улукханов. Москва : Рус. яз. ; Азбуковник, 1990. Т. 3; 1991. Т. 4.
 22. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 1.
 23. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів : [б. в.]. 1998. Вип. 5; 1999. Вип. 6; 2002. Вип. 9.
 24. Słownik polszczyzny XVI wieku / [kom. red. : Stanisław Bąk et al.]. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN, 1994. Т. 22.
 25. Słownik staropolski. Red. S. Urbańczyk. Т. 5. Kraków : Instytut Języka Polskiego PAN, 1965–1969.
 26. Смолій В. А. Чинність Литовських Статутів, магдебурзького права та юридичних норм Польщі. *Історія української культури : у 5 т.* / голов. редкол. : Патон Б. Є. (голов. ред.) [та ін.]. Київ, 2003. Т. 3. С. 207–216.
 27. Снетова Г. Русская историческая терминология. Калинин : Изд-во КГУ, 1984. 86 с.
 28. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. ; отв. ред. Ф. П. Филин. Ленинград : Наука, 1970. 383 с.
 29. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : [у 2 кн.] / Є. Тимченко ; підгот. : В. В. Німчук, Г. І. Лиса ; НАН України, Укр. вільна акад. наук у США. Київ ; Нью-Йорк : Літопис-XX, 2003. Кн. 2.
 30. Токар В. П. Профессионально-техническая лексика Климентия Зиновиева. *Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков : тез. докл. и сообщ. всесоюз. науч. конф.* / АН СССР, Ин-т рус. яз. [и др.]. Днепропетровск, 1975. С. 149–150.

31. Торговля на Україні XVI – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / упоряд. : В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко ; [відп. ред. М. Ф. Котляр]. Київ : Наукова думка, 1990. 405 с.
32. Хобзей Н. Діалектна лексикографія сьогодні. *Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія*. Львів, 2019. С. 29–32.
33. Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории : источники по соц.-экон. истории России и Украины XVII–XIX веков / Днепропетров. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией ; [редкол.: Н. П. Ковальский и др.]. Днепропетровск, 1983. С. 64–72.*
34. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

References

1. Nimchuk, V. (Ed.). (2017). Akty Poltavskoho polkovoho sudu, 1668–1740 rr. [*Acts of Regiment court of Poltava, 1668–1740*]. (1). Kyiv : Naukova dumka. (in Ukr.).
2. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavayemyy Vremennoyu komissiyeyu dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennoyu pri Kiyevskom Voyennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. CH. 1, t. 1 : Akty, odnosyashchiesya k istorii pravoslavnoy tserkvi YUgo-Zapadnoy Rossii (1481–1596 gg.). (1859). [*Archive of South-West Russia, published by Temporary commission for studying of ancient acts, established at Kiev military, Podol and Volyn governor-general. Acts, related to history of orthodox church of South-West Russia (1481–1596.)*]. (P. 1.V. 1). Kyiv (in Russ.).
3. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavayemyy Vremennoyu komissiyeyu dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennoyu pri Kiyevskom Voyennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. CH. 6, t. 1 : Akty ob ekonomicheskikh i yuridicheskikh otnosheniyakh krest'yan v YUgo-Zapadnoy Rossii v XVI–XVIII st. (1498–1795 gg.) (1876). [*Archive of South-West Russia, published by Temporary commission for studying of ancient acts, established at Kiev military, Podol and Volyn governor-general. Acts about economical and legal relations of peasants in South-West Russia in XVI–XVIII ct. (1498–1795)*]. (P. 6.V. 1). Kyiv (in Ukr.).
4. Gajda, S. (1990). *Wprowadzenie do teorii terminu*. Opole : Wyższa szkoła pedagogiczna im. Powstańców Śląskich (in Pol.).
5. Horobets', V. (2003). Zasady politychnykh system ta instytutsiini modeli Hetmanshchyny, Zaporozkoi Sichi, Sobozhanshchyny ta Pravoberezhnoi Ukrainy. Istoriiia ukrainskoi kultury : u 5 t. / holov. redkol. : Paton B. Ye. (holov. red.) [ta in.] [*Origins of political systems and institutional models of Hetmanshchyna, Zaporizka Sich, Slobozhanshchyna and Right coast Ukraine*. Paton, B. (Ed.). *History of Ukrainian culture*]. (Vol. 3). Kyiv (in Ukr.).
6. Danilenko, V. (1977). Russkaya terminologiya : opyt lingvisticheskogo opisaniya [*Russian terminology: experience of linguistical description*]. Moskva : Nauka (in Russ.).
7. Nimchuk, V. (Ed.). (1981). Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st. : (zb. aktovykh dok.) [*Business language of Volyn and Dnipro region in XVII century*]. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
8. Mel'nychuk, O. (Ed.). (1982 ; 1985 ; 1989 ; 2003 ; 2012). *Etymologichnyy slovnyk ukrains'koi movy*. (Vols. 1–4 ; 6). Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
9. Kotljар, M. (1990). Peredmovа. Torhivlia na Ukraini, XIV – seredyna XVII stolittia : Volyn i Naddnyprianshchyna [*Preface. Trade in Ukraine in XVI – middle of XVII century. Volyn and Dnipro region*]. Kotljар, M. (Ed.). Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
10. Kreml'ova, O. (1992). Do pytannia pro osoblyvosti funktsionuvannia movnykh odynyts z natsionalno-kulturnym komponentom u khudozhnomu teksti [*About the issue of particularities of functionality of language units with nacional-cultural component in artistic text*]. *Linguistical investigations*. (2), 83–86 (in Ukr.).
11. Kryzhanovskaja, A. (1985). Sopostavitel'noye issledovaniye terminologii sovremennykh russkogo i ukrainskogo yazykov: problemy unifikatsii i integratsii [*Comparative investigation of terminology of modern Russian and Ukrainian languages: unification and integration issues*]. Kyiv : Naukova dumka (in Russ.).
12. Krovys'ts'ka, O. (2007). Nazvy osib za profesiieiu ta rodом zaniat v ostrozkykh inventariakh XVI–XVII st. [*Names of persons by profession and kind of business in Ostrog inventories of XVI–XVII century*]. *Scientifical notes of Ternopil national pedagogical univercity of name. V. Hnatjuk. Series: Lingustic*. (1), 358–366 (in Ukr.).
13. Krovys'ts'ka, O. (1995). Semantychna ta slovotvirna kharakterystyka nazv osib u pamiatkakh ukrainskoi movy XVI–XVII st. [*Semantical and word-creational characteristic of names of persons in Ukrainian language sources in XVI–XVIII century*]. PhD dissertation (Ukrainian language). L`viv, Ukraine (in Ukr.).
14. Malevich, L. (1999). Osoblyvosti ukrainskoi terminolohii donaukovoho periodu : (na materialii hidromelioratyvnoi terminoleksyky) [*Particularities of Ukrainian terminology of period before science: (based on material of hydromeliorative terminological lexic)*]. *Linguistic*. (4/5), 51–58 (in Ukr.).
15. Michalonis Litvani. *De moribus Tartarorum, Litvanorum et Moscorum Fragmina decem, multiplici historia referta*. In : Kalachev, I. (Ed.). (1854). *Archive of historical and legal data, which related to Russia*. (B. 2, second half, dep. 5). Moskva (in Latyn.).
16. Nomys, M. (1864). Prykazky, pryslivia i take inshe. Peredruk vydannia 1864 roku z dodatkamy. [*Sayings, proverbs and so on.*] N. J. Vydavnychiy fond Vladyky Mstyslava, mytropolyyta avtokefal'noi pravoslavnoi tserkvy v diaspori (in Ukr.).

17. Franko, I. (Ed.). (1896–1906). *Pamiatky ukrainsko-ruskoï movy i literatury* [*Source of Ukrainian-Rus language and literature*]. L`viv : by Scientific society of Shevchenko's name (in Ukr.).
18. Plavyuk, V. (Ed.). (1998). *Prypovidky abo ukrainsko-narodnia filosofii* [*Proverbs or Ukrainian folk philosophy*]. Edmonton : Asotsiatsiia Ukrainskykh Pioneriv Al`berty (in Ukr.).
19. Reiestr` zaporozhskomu voisku 1649 h., s` herbom` Khmelnytskaho y podpysiamy Bohdana Khmelnytskaho y Yvana Vyhovskaho [*Register of Zaporizhja Army 1649 year, with coat of arms of Khmelnytsky and signatures of Khmelnytsky and Vygovsky*]. ПГАДА. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 1691 (in Ukr.).
20. Romanova, N. (1984). *Yazyk nauki kak rezul'tat i istochnik poznaniya* [*Language of science as result and source of cognition*]. *Methodological and philosophycal problems of lingustics and study of literature*. Novosibirsk (in Russ.).
21. Avanesov, R. (Ed.). (1990–1991). *Slovar` drevnerusskoho jazyka (XI–XIV vv.)*. Moskva : AN SSSR, IRJA RAN. (T. 3–4). (in Russ.).
22. Humets`ka, L. (Ed.). (1977). *Slovyk staroukrajins`koi movy XIV–XV st.* Kyiv : Naukova dumka. (T. 1). (in Ukr.).
23. Hrynychshyn, D. (Ed.). (1998 ; 1999; 2002). *Slovyk ukrajins`koi movy XVI – pershoji povyny XVII st.* L`viv : Instytut ukrajinoznavstva im. I. Krypjakevycha NAN Ukraïny. (Vyp. 5 ; 6 ; 9). (in Ukr.).
24. Stanisław, B. (Ed.). (1994). *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN. (T. 22). (in Pol.).
25. Urbańczyk, S. (Ed.). (1965–1969). *Słownik staropolski*. Kraków : Instytut Języka Polskiego PAN. (T. 5) (in Pol.).
26. Smolij, V. (2003). *Chynnist Lytovskykh Statutiv, magdeburzkoho prava ta yurydychnykh norm Polshchi* [*Validity of Lithuanian Regulations, right of Magdebourg and legal rules of Poland*]. Paton, B. (Ed.). *History of Ukrainian culture* (Vol. 3) (in Ukr.).
27. Snetova, G. (1984). *Russkaya istoricheskaya terminologiya* [*Russian historical terminology*]. Kalinin : Izdatel'stvo KGU (in Russ.).
28. Sorokoletov, F. (1970). *Istoriya voyennoy leksiki v russkom yazyke XI–XVII vv.* [*History of military lexic in Russian language of XI–XVII century*] Leningrad : Nauka (in Russ.).
29. Tymchenko, Je. (2003). *Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoï movy XV–XVIII st.* [*Materials for dictionary of literal and book Ukrainian language of XV–XVIII century*]. Kyiv ; N. J. : Litopys-XX. (Kn. 2) (in Ukr.).
30. Tokar, V. (1975). *Professional'no-tekhnicheskaya leksika Klimentiya Zinoviyeva*. [*Professional and technical lexic of Climenij Zinovijev*]. *Actual problems of historical lexicology of lenaguages of Eastern Europe: thesises of report and message at union scientific conference*. Dnepropetrovsk (in Russ.).
31. Kotljар, M. (Ed.). (1990). *Torhivlia na Ukraïni XVI – seredyna XVII stolittia. Volyn i Naddniprianshchyna* [*Trade in Ukraine in XVI – middle XVII century. Volyn and Dnipro region*]. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
32. Khobzej, N. (2019). *Dialektna leksykohrafiia sohodni* [*Modern dialect lexicography*]. Natalia Khobzej. *Scientific studies: dialectology, ethnical lingustic, lexicography*. L`viv (in Ukr.).
33. Jakovenko, N. (1983). *O yazykovom sostave grodskikh i zemskikh knig Pravoberezhnoy Ukraïny na protyazhenii XVII veka*. [*About language stuff of urban and country books of Right coast Ukraine during XVII century*]. *Historygraphical and historylogical problems of homeland history: sources of social and economic history of Russia and Ukraine in XVII–XIX centuries*. Dnepropetrovsk (in Russ.).
34. Jakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraïni XVI–XVII st.* [*Parallel world. Investigations of history of imaginations and ideas in Ukraine in XVI–XVII ct.*] Kyiv : Krytyka (in Ukr.).

S. P. HRYTSENKO. BORROWINGS AS DETERMINANT OF DYNAMICS OF LEXICON UKRAINIAN LANGUAGE OF XVI–XVII CT.

Summary. Introduction. *The language situation in Ukraine in the XVI–XVII centuries by V. Nimchuk definition, was «the most complicated in Europe (if not worldwide)», because the languages «manifested the competition of different ideologies and political-economic systems. Languages were opposing worlds and harbingers of a new world view birth, or the concept of the world» (I. Farion). In the researched period in Ukraine different languages were developed and used: Ukrainian, Church Slavonic, Greek, Latin, Hebraic, Yiddish, Armenian, Turkish, Kipchak-Tatar, Polish, German, Hungarian, Italian, French and others. The result of the language interaction became the lexical borrowings, the amount of which was increased in the XVI–XVII centuries, that was caused by both intralingual and external reasons. It is important to outline the types of changes of the dynamics of Ukrainian lexicon of study period to determine the influence mechanisms of borrowings on the structure of the language-recipient.*

The purpose. *Article is dedicated to explanation of extralingual factors of development of lexicon Ukrainian language of XVI–XVII ct., role of borrowings in this process and their coexistence with native lexic. Changes of lexic of thematical groups of names of persons by their job of kind of business, which*

were in XVI–XVII ct., are analyzed. This lexic reflects state of development of craft and industry in Ukraine in period, which being investigated, and witnesses level of economical, legal, political and cultural development, presence of own and adopted crafts.

Research methods. General scientific methods (induction, deduction, analysis, synthesis), special linguistic methods (descriptive, linguo-cultural, systematic-classicist) and quantity calculation approach are used in this work.

Main results of study. Ukrainian literal sources of XVI–XVII ct. prove borrowings from Latin, Greek, Church-Slavic, Polish, German, Italian, French, Hungarian, Romanian, Lithuanian, Dutch, Russian, Belorussian, Chekh, Arabian and Turkish languages. These lexemes got into Ukrainian language either direct or with mediatory of other languages, most Polish or Chekh, which was caused by complex lingual or extralingual factors.

Scientific novelty of research results. Adoptions as an element of development of Ukrainian lexicon of XVI–XVII ct. made different impact to the development of particular TGL and LSG, which was caused by chain of lingual and extralingual factors and caused multidimensionality of TGL and non-uniform density of outer lexic inside them. Saturation of particular ideographic spheres by borrowings depended on many reasons, in particular, from state of development of corresponding TGL and LSG, actuality of sphere of nomination by itself, existence (and their quantity) of native semantic doublets. Linguists-historians has different quantity of using of words, remote by time, which allows us to extract particular meanings or their shades from their basement. A linguist is bound to outgoing material, which does not allow him to reach completeness of modelling of lexicon dynamic.

Conclusions and specific suggestions of the autor. It's notices, that using of achievements of dialectology, archeology, ethnography, history, folkloristics will allow to contribute significant amendments into understanding of specifics of development of Ukrainian language in XVI–XVII ct. Investigation of Ukrainian language realm in diachrony through the prism of literal sources forces an activation of new lexicographic studies. Creation of array of texts is an important step in modern Ukrainian lexicographic studies, because it supports complex investigation of language material, it's availability to specialists in different spheres of knowledge.

Key words: borrowing, native lexic, secondary meaning, thematical group of lexic, lexical-semantic group, phrase, semantic equivalent, doublet, extralingual factors, language-recipient, language-mediator, agentive name, antroponym.

Надійшла до редакції 01.04.19
Прийнято до друку 16.05.19

МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПЕРСВАЗІЇ В ПАСТИРСЬКИХ ПОСЛАННЯХ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

О. Ю. Зелінська, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: zelinska67@ukr.net
ORCID 0000-0002-7965-428X

У статті описано морфологічні засоби реалізації персвазії в пастирських посланнях Андрея Шептицького. Специфіка комунікативної ситуації в проповідницькому дискурсі має ієрархічний характер. Нерівність зумовлена різним соціальним статусом учасників спілкування. Із прагматичною настановою в посланнях ужито особові, присвійні, означальні займенники. Вони забезпечують створення атмосфери рівності з адресатами, сприяють усвідомленню всіх вірян як єдиної спільноти або ж посилюють нерівність статусу учасників спілкування, виключають із комунікування «супротивників». Морфологічні ресурси мови забезпечують волюнтаристичний характер проповідницького тексту. Щоб вплинути на поведінку адресата, автор використовує імперативні форми дієслів. Кожна з особових форм дієслова виконує різні прагматичні функції. Використовуючи дієслова в першій особі множини, проповідник ототожнює себе з вірянами, налагоджує тісний контакт з адресатами, що веде до нівеляції вищої позиції мовця стосовно адресатів. У текстах пастирських послань виразником персвазійності часто слугують дієслова, ужиті у формі другої особи множини наказового способу. Такі вислови набувають посиленої імперативності, за їх допомогою проповідник висловлює накази, прохання, застереження, прагне домогтися неухильного виконання своїх настанов.

***Ключові слова:** проповідь, персвазія, переконування, вплив на адресата, мовна комунікація, мовний вплив, мовні засоби впливу, морфологічні засоби персвазії.*

Актуальність. Сучасним підходам до вивчення мови притаманне усвідомлення функціональної природи мовлення, комунікативної орієнтованості всіх одиниць і категорій мовної системи, розуміння мови як діяльності, що слугує засобом вияву інтенцій мовця. У межах функціонального підходу до вивчення мови актуальним напрямом лінгвістичних студій є дослідження мовленнєвого впливу та механізмів його здійснення. Українські лінгвісти, спираючись на значні досягнення зарубіжних науковців, активно вивчають комунікативні стратегії мовного впливу і тактики їхньої реалізації. Менш вивченим у цьому аспекті є релігійний дискурс, зокрема проповідницький. Визначальною комунікативною ознакою проповіді є персвазія – переконувальний вплив, спрямований одночасно на інтелект, емоції і волю адресата. Для досягнення персвазії залучають широкий арсенал мовних засобів, зокрема й морфологічні ресурси мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській лінгвістиці поняття *персвазії* як ознаки проповідницького дискурсу ще не розроблено. Активно вивчають цю проблему в польському мовознавстві. Передусім назвемо працю польської дослідниці Д. Здункевич-Єдинак «Językowe środki perswazji w kazaniu» («Мовні засоби персвазії в проповіді») [5]. Авторка дефінувала персвазійність й описала мовні засоби її створення в гомілійному творі на рівні лексики, морфології, синтаксису. Розкриваючи суть поняття, позначуваного термінами *персвазія* та *персвазійність*, дослідниця акцентує на тому, що явище персвазії опирається на систему цінностей, персвазія – це переконувальний вплив, спрямований одночасно на інтелект, емоції й волю адресата. Авторка розкриває етимологію назви, обґрунтовує відмінність персвазії від таких мовних актів, як прохання, наказ, маніпулювання тощо. Саме персвазію, тобто переконування, вважає основною ознакою комунікації в проповідницькій діяльності [5, с. 13–16, 37]. Суголосно з нею висловлюється й інша дослідниця, яка стверджує, що в проповіді реалізована особлива функція мови – переконувальна [3, с. 152]. Саме із системою ціннісних орієнтацій

пов'язує персвазію Г. Габрайська і вважає її усвідомленим словесним впливом, спрямованим на добровільний вибір цінностей [2, с. 108–109]. Персвазійність можна досягнути різними мовними засобами.

Мета статті – описати морфологічні засоби реалізації персвазії в пастирських посланнях Андрея Шептицького.

Результати дослідження та їх обговорення. Матеріалом цього дослідження стали пастирські послання видатного українського церковного, культурного та громадського діяча, митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Шептицький приділяв постійну увагу організації та розвитку національно-релігійного життя на західноукраїнських землях.

Специфіка комунікативної ситуації в проповідницькому дискурсі має ієрархічний характер. Нерівність зумовлена різним соціальним статусом учасників спілкування. Проповідник домінує, він має авторитет, підтримуваний інститутом Церкви, високий рівень компетентності в царині релігійних знань. Ці чинники впливають на прагматичний аспект організації висловлення й на силу його персвазійного впливу [1, с. 118–119]. Однак адресатами послань Шептицького та священників, яким він давав настанови, були прості люди. Митрополит усвідомлював, що їхні промови повинні бути максимально наближені до аперцепційних можливостей адресатів і побудовані так, щоб вони були сприйнятні вірянами. В одному з послань А. Шептицький виразно акцентує на цьому: «Нам треба добре обдумувати засоби, якби їх допровадити до нашої цілі. А передовсім треба так справу поставити, щоб вони нам простили наші привілеї, наші достоїнства та схотіли нас слухати й нашому проводові піддатися, дати себе завести там, де ми хочемо. Чимраз частіше положення священника супроти світських не є інше, воно майже всюди таке, коли йде про апостолування серед інтелігенції. Але й супроти простих людей теоретична вищість священства над вірними, яка є не лише предметом нашої доктрини, але й основою нашої праці – може бути тяжкою перешкодою до довершення тієї нашої праці. Незавваження тієї засадничої трудности є для неодного священника причиною тяжких невдач» (Мор.-паст., с. 128).

До одного з дієвих мовних засобів, що сприяє налагодженню психологічного контакту з адресатами, належить займенник першої особи множини **ми**. Уживаючи його у зверненнях до вірян, проповідник не відокремлює себе від них: *Бо де ж ми були б і чим ми були б, якщо б ми не мали Пресвятої Діви Марії нашої Матері, якщо б ми не мали проводу св. Церкви, якщо б ми не мали Пресв. Евхаристії і Священства, якщо б ми не мали змоги св. Тайною Покаяння повертати до Божої благодаті* (Мор.-паст., с. 323–324). Займенник **ми** сигналізує про те, що настанови, які виголошує пастир вірянам, стосуються і його самого, він теж має так чинити: *А по правді й справедливості воно так повинно бути, щоб ми бодай хотіли, бодай старалися, бодай над тим працювали, щоб наша любов до Ісуса Христа рівнялася любові Ісуса Христа до нас* (Мор.-паст., с. 242); *Якщо маємо відповісти їх почуванням і їх чесноті любови ближнього, то, приймаючи добродійства з їх рук, треба і нам відплачуватися бодай вдячністю молитов, бажань, почувань* (Мор.-паст., с. 246). Такий спосіб побудови висловлення викликає довіру в адресатів, що посилює персвазійний вплив повчання.

Аналізовані тексти послань Шептицького засвідчують, що автор прагнув, аби кожен із вірян відчув себе учасником Богослужіння, проникнувся відчуттям єдності християнської спільноти. Щоб досягнути цієї мети, автор удається до присвійних, означальних займенників **наш, усі**: *А що всіх вірних запрошую до співучасті, то повторюванням слово-в-слово молитви, котрою кінчу це послання, – не тисячі, а мільйони людей будуть просити Ісуса Христа о Його святу ласку для вас і благословення для вашої праці* (Мор.-паст., с. 15). Особливим персвазійним зарядом наділені сполуки **усі ми, всі разом**: *Для нас усіх вірних східнього обряду злука з Апостольським Престолом є без найменшого сумніву джерелом обильних Божих благодатей* (Мор.-паст., с. 17). У названих випадках відбувається нівеляція вищого статусу проповідника, він перебуває в рівних позиціях із вірними, особливо виразно це засвідчують контексти, що за змістом виражають прохання

до Бога: *Нехай **наші** молитви і пісні благодарення, чисті і святі, вносяться перед Престол Всевишнього* (Мор.-паст., с. 23); ***Всі разом** просім Ісуса Христа, щоб з невечерньої скарбниці своєї любови наділив наш нарід всіми ласками, всіми чеснотами ...* (Мор.-паст., с. 12); *Нехай на **нас усіх** спливають у тім році багаті струї світла й любови, нехай утверджують у нас і поміж нами ті святі зв'язі надприродних небесних дарів <...>* (Мор.-паст., с. 38).

Для послань А. Шептицького характерне прагнення пробудити громадську й політичну активність, почуття відповідальності за долю народу, співвітчизників. Акцент на спільних цінностях автор робить за допомогою присвійного займенника *наш*, наприклад у словосполученнях *наша молодь, наш нарід, наші діти* та ін.: *Нехай **наша молодь** у кожному поколінню видає багато людей совісної і глибокої праці, нехай видає великих учених, правдивих артистів, знаменитих письменників, адвокатів, лікарів...* (Мор.-паст., с. 14); *Нехай Бог завжди дає **нашому народові** мудрих провідників у суспільнім і політичнім життю* (Мор.-паст., с. 12); *Дивлячися на страшну руїну, у яку попав **наш нарід** на Придніпрянщині, на небувало тяжкі переживання, руїну нашого шкільництва, крайнє зубожіння наших сіл, безробіття майже цілої інтелігентної молоді, крайню нераз нужду, в якій приходиться нашим дітям виховуватися й учитися; на крайній упадок моральности по селах, на упадок християнської родини, на безхосенність **нашої проповіді** <...> я питав себе, яка того жахливого стану причина?* (Мор.-паст., с. 122–123).

Окрему роль у системі персвазійних засобів виконують займенники третьої особи однини і множини. Можемо кваліфікувати їх за класифікацією Д. Здункевич-Єдинак як неідентифікаційні форми. Їхня персвазійна роль полягає в номінації особи «супротивника» [5, с. 75]. За допомогою займенників третьої особи проповідник відмежовує себе і паству від тих, чия діяльність, спосіб життя не узгоджується з християнськими нормами, піддається осуду. Неідентифікаційні вислови, на думку дослідників, посилюють дихотомічний поділ між «своїми та чужими»: *Милосердний Ісус дасть йому пізнати тяжку і трудну дорогу, якою зможе вирятуватись з пропасті, в якій заповся* (Мор.-паст., с. 115); *Ця молитва навчить його потрібної до покаяння покорі, потрібного умертвлення, дасть йому відважно обома руками взятися до життєвої боротьби зі собою, до умертвлення, до посту і зчасом досвідчить, що можливим у Бога є навіть те, що людям не тільки видається, але що є для них неможливим* (Мор.-паст., с. 115); *Але за **них** бідних буду молитися, щоб Бог просвітив їх, дав їм пізнати їхній упадок і дав їм силу навернутися. Та і Вас, Дорогі, буду намовляти, щоб Ви за **них** молилися* (Мор.-паст., с. 324).

Подібну роль виконують також неозначені займенники, займенники, які функційно наближаються до неозначених, займенникові сполучення: *хто, інший, деякі з них, кожний такий*. Персвазійна цінність названих займенників полягає в тому, що вони дають змогу ораторові приписати комусь негативну з погляду християнської моралі діяльність чи стан, але без чіткого визначення виконавця. Такі висловлення зазвичай не стосуються оратора та слухачів: *Рік тому я дуже запрошував і заохочував **тих**, що не відбули св. Великодньої Сповіді, щоб сповнили цей – може найважніший християнський обов'язок. **Деякі з них** може мене послушали й через щире покаяння вернули до Божої благодаті. **Інші** не послушали, а тому й заслужили на ті карі Церкви, якими вона владою Ісуса Христа відділяє від суспільности тих християн, що не хочуть повинуватися її приказам* (Мор.-паст., с. 247–248); *Тому **кожний такий**, що в часі Пасхи, бодай цей раз у році, не їсть пресвятого Христового Тіла і не п'є пресвятої чаші Його Крови, живе без Божої благодаті, без Божого благословення* (Мор.-паст., с. 248); ***Хто** бодай раз у рік не приступає достойно до св. Причастя, той допускається важкого гріха та наражується на те, що, якщо б нагло помер без покаяння* (Мор.-паст., с. 248).

Морфологічний ресурс мови слугує дієвим засобом для вираження волевиявлення проповідника. У цих випадках особлива роль належить дієслівним особовим формам, переконувальний вплив яких залежить від того, у якій особі вжито дієслово.

Найпростішим і найбільш уживаним мовним засобом реалізації волюнтативності є дієслова у формі наказового способу. Залежно від того, у якій особі та в якому числі вжиті імперативи в тексті, вони по-різному впливають на слухача: форми наказового способу 2-ї особи однини слухач сприймає як безпосередню директиву до дії.

У текстах пастирських послань виразником персвазійності часто слугують дієслова, ужиті у формі другої особи множини наказового способу. Такі вислови набувають посиленої імперативності, за їхньою допомогою проповідник прагне домогтися неухильного виконання своїх настанов: *Ви, молоді всіх станів, пам'ятайте, що від вашого морального поведіння залежить в великій часті ваша доля вже на сім світі* (Перше..., с. 29); *Здобуйте собі просвіту, браття мої рідні, працюйте над нею усильно, цінить собі її <...> закладайте браття мої по селах читальні, дбайте о се, щоби діти ходили до школи* (Перше..., с. 36); *Виробляйте в молодіжжі самостійність, індивідуальність учить їх на себе більше числити, ніж на других не оглядатися на поміч правительства і краю, але власною ініціативою дороблятися самостійного биту* (Перше..., с. 37); *Утікайте ж від розпусти! Стережіться того мерзенного гріха, що не раз по довгих літах лишає гіркі спомини змарнованого життя* (Мор.-паст., с. 356); *На склоні мого життя закликаю вас: застановіться над моїми словами, двічі-тричі їх прочитайте* (Мор.-паст., с. 108).

Прагнучи вплинути на волю і розум, автор у формі другої особи множини вживає дієслова на позначення психічних процесів розумової діяльності: *Зрозумійте одне, що молитва – це велика річ, велике добро, великий обов'язок і великий спосіб випросити собі те, чого треба* (Мор.-паст., с. 81); *Пам'ятайте, що як моральність в життю, так в науці кожній віра має бути провідним світлом чоловіка* (Перше..., с. 37); *Пам'ятайте, що християнське виховане є більшим добром як всі добра світу.* (Перше ..., с. 37).

У багатьох проповідях засвідчено використання форм наказового способу третьої особи множини, утворених за допомогою частки *нехай*, що сприяє посиленню категоричності настанов, спонукає до неухильного виконання: *Нехай вже молоді діти учаться любити свою землю, нехай учаться діти при ній працювати, нехай будучі покоління возьмуть в свої руки торгівлю і промисл, бо слабою завсігди є суспільність, що свого промислу не має школи* (Перше..., с. 37); *Нехай від молодости учаться шанувати себе самих, нехай за встид собі уважають всяке порушення чужої власности* (Перше..., с. 37); *Тому всі члени вашого духовенства, що працюють над поучуванням народу, нехай ясно говорять про обов'язки громадян, так, щоб переконати уми і перейняти їх тією правдою, що лояльність, безінтересованість і чесність є конечно потрібні в усіх функціях громадського життя* (Як будувати..., с. 15).

Висновки та перспективи дослідження. Проповідницький твір, різновидом якого є пастирське послання, має специфічні комунікативні особливості. Призначення проповіді – за допомогою словесного впливу переконати адресата змінити поведінку, змусити його жити відповідно до норм християнської моралі, утвердити його у вірі чи навернути до неї. Пастирські послання А. Шептицького позначені цілеспрямованим відбором мовних засобів впливу на адресата. Реалізацію мети активно забезпечують морфологічні ресурси мови, які автор використовує відповідно до прагматичної настанови. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні всієї системи мовних засобів персвазії в посланнях А. Шептицького.

Список скорочень джерел

- Перше ...* – Шептицький А. Перше слово Пастиря. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 175 с.
Мор-аск. – Шептицький А., митр. Твори Орега (аскетично-моральні). Рим, Український Католицький Університет ім. св. Климента папи. Том XLV–XLVII, 1978. 493 с.
Мор.-паст. – Шептицький А., митр. Твори Орега (морально-пасторальні). Рим, Український Католицький Університет ім. св. Климента папи. Том LVI–LVIII. 1983. 548 с.

Список використаної літератури

1. Bizior R. Kazanie jako wspólnototwórczy gatunek wypowiedzi w drugiej połowie XIX wieku / Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie, 2018. 344 s.
2. Habrajska G. Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica*. 2005. 7. S. 91–126.
3. Kęпка I. Językowe środki perswazji w polskich kazaniach katolickich od oświecenia do czasów współczesnych : na wybranych przykładach. *Język – Szkoła – Religia*. Uniwersytet Gdański : Wydawnictwo «Bernardinum», 2009. T. 4. S. 152–161.
4. Szewczyk L. Perswazja językowa w wybranych homiliach kapłanów archidiecezji katowickiej. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*. 2002. T. 35/2. S. 359–376.
5. Zdunkiewicz-Jedynak D. Językowe środki perswazji w kazaniu. Kraków, 1996. 126 s.

References

1. Bizior, R. (2018). Kazanie jako wspólnototwórczy gatunek wypowiedzi w drugiej połowie XIX wieku [Sermon as a community-forming genre of the text in the second half of the 19th century]. Częstochowa : Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza, 344 (in Pol.).
2. Habrajska, G. (2005). Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa [Induction, persuasion, language manipulation]. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica*, 7, 91–126 (in Pol.).
3. Kęпка, I. (2009). Językowe środki perswazji w polskich kazaniach katolickich od oświecenia do czasów współczesnych : na wybranych przykładach [Language means of persuasion in Polish Catholic sermons from enlightenment to modern times: on selected examples]. *Język – Szkoła – Religia*. Gdańsk : Wydawnictwo «Bernardinum», t. 4, 152–161 (in Pol.).
4. Szewczyk, L. (2002). Perswazja językowa w wybranych homiliach kapłanów archidiecezji katowickiej [Linguistic persuasion in selected homilies of priests of the Katowice Archdiocese]. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, t. 35/2, 359–376 (in Pol.).
5. Zdunkiewicz-Jedynak, D. (1996). Językowe środki perswazji w kazaniu [Language means of persuasion in a sermon]. Kraków, 126 (in Pol.).

O. Yu. ZELINSKA. MORPHOLOGICAL MEANS OF PERSUASION IN A PASTORAL MESSAGE OF ANDREY SHEPTYTSKYI

Summary. Introduction. *Modern approaches to the studying of the language are characterized with the awareness of a functional nature of speech, a communicative orientation of all the units and categories of a language system, the understanding of the language as the activity which serves to express a speaker's intention. In the context of a functional approach to language studies, the research of a speech impact and mechanisms of its realization is a relevant trend in linguistic studios. Ukrainian linguists, based on the outstanding achievements of the researchers, do serious studied of the communicative strategies of a speech impact and tactics of their implementation. A religious discourse, in particular a homiletic one, has been less studied. A denotative communicative feature of a sermon is persuasion – a convincing effect aimed at intellect, emotions and a will of an addressee. To reach persuasion a wide range of linguistic means, namely morphological language resources, is applied.*

Purpose of the paper is to describe some morphological means of the persuasion realization in Andrey Sheptytskyi's pastoral messages.

Results. *Among morphological means of the language, pronouns play an important role in reaching persuasion. Personal, possessive and attributive pronouns are well used in a pragmatic attitude. They ensure the creation of the equality atmosphere with an addressee, facilitate the perception of all the believers as one community or enhance the unequal status of the communication participants, exclude «contradictors» from the communication. Morphological resources of the language add a voluntary nature to a homiletic text.*

To have an impact on an addressee's behavior the author uses imperative forms of the verbs. Each personal form of a verb performs different pragmatic functions. Using a verb in the first person plural a preacher identifies himself with believers, sets a close contact with addressees which leads to leveling of a higher position of a speaker as to the addressees. Quite frequently the verbs used in the second person plural in imperative mood function as the persuasion expression in the texts of homiletic epistles. These statements become more imperative, a preacher expresses orders, requests, warnings with their help, he tries to get a steady performance of his instructions.

Originality. *The originality of the paper consists in the fact that a pragmatic role of pronouns and personal forms of the verbs is described to implement a convincing impact on an addressee in a homiletic discourse based on the material of pastoral messages of the Metropolitan A. Sheptytskyi.*

Conclusion. *A homiletic work, one of its forms is a pastoral message, has some specific communicative peculiarities. The purpose of a sermon is, with help of a verbal impact, to persuade an addressee to change a behavior, to make him live in accordance with Christian morals, to strengthen him in belief or convert to faith. Morphological linguistic resources which the author uses in compliance with a pragmatic instruction facilitate actively the achievement of this goal.*

Key words: *sermon, persuasion, convincing, impact on an addressee, language communication, language impact, linguistic means of the impact, morphological means of persuasion.*

Надійшла до редакції 05.04.19

Прийнято до друку 06.05.19

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ДОБИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛЕКСИКОНІ

А. А. Таран, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: alla_taran@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8091-1477

*Об'єкт вивчення в науковій студії становлять ключові слова, які протягом останнього десятиліття виявили найвищу активність та найвідчутніше впливають на склад і функціонування лексичної системи в суспільно-політичному лексиконі українського суспільства. У статті досліджено особливості вживання слів **війна, перемир'я, корупція, свобода** в ЗМІ, а також лексеми-кольороназви як особливо значущі символи політичних сил, зокрема **зелений**. Проаналізовано також перифрази, що мають різний прагматичний і стилістичний потенціал, а отже, й різну продуктивність у мовній практиці, проте вможливають уточнення й урізноманітнення вербалізації лексем. Системний опис українського суспільно-політичного лексикону вкрай важливий не лише для узагальнення цього мовного матеріалу, а й для визначення його показовості щодо тенденцій розвитку когнітивного й комунікативного простору сучасної української мови.*

Ключові слова: динаміка мови, суспільно-політична лексика, ключові поняття доби, маркер епохи, мовний засіб.

Актуальність. Суспільно-політичні події в Україні початку ХХІ ст. визначили нові реалії, поняття в концептуальній картині світу українців. Кардинальні зрушення в житті спільноти, інтенсивні зміни суспільно-політичного життя українського суспільства на межі епох, зміна поколінь, цінностей, ментальнісних настанов, дедалі більша відкритість українського суспільства до глобалізаційних процесів знайшли закономірне відображення в мові, здобули мовне втілення, причому не лише в номінації, а й у предикації та різноаспектному оцінюванні, отже, в усьому спектрі виявів мовної діяльності сучасної української спільноти. Мова сьогодення перебуває в полі емоційної напруги її носіїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясування тенденцій оновлення суспільно-політичного лексикону, його ресурсів з урахуванням розмаїття мовних смаків суспільства дає змогу встановити ті поняття, які, за слухним висловом О. Земської, перебувають протягом певного часу у фокусі соціальної уваги [1, с. 92]. З. Фоміна для позначення своєрідних маркерів епохи використовує термін «слова-хронофакти». На її думку, у якийсь проміжок часу вони набувають винятково важливого значення, позначають суспільно значущі поняття й через свою актуальну семантику стають популярними в носіїв мови [2, с. 92].

Суспільно-політична лексика й метафорика стала спеціальним об'єктом досліджень вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, а саме: А. Баранова, Ю. Білодіда, Р. Будагова, Р. Бужинського, А. Бурячка, Є. Бральчика, Х. Дацишин, В. Жайворонка, Ю. Караулова, Є. Карпіловської, І. Кобозевої, Т. Крючкової, Є. Левченко, Л. Михайленко, В. Пісарєка, О. Сидорова, М. Степаненка, Л. Ферм, І. Холявко, О. Чадюк, А. Чудинова, Я. Яремка та ін.

Цінними для осмислення динаміки суспільно-політичного лексикону є монографії М. Степаненка «Політичне сьогодення української мови: Актуальний перифрастикон» (Харків, 2017) й «Публіцистично-політичні перифрази в українській мові» (Полтава, 2018), що становлять словник сучасних політичних перифраз, організованих за тематичними полями. Системний опис українських політичних метафор вкрай важливий не лише для узагальнення цього мовного матеріалу, а й визначення його показовості щодо тенденцій розвитку когнітивного й комунікативного простору сучасної української мови.

Словники М. Степаненка є такою спробою для української мови. Прикметно, що причина появи аналогічних праць – потреба унаочнити ресурс висловлень для вивчення мови, свідомості мовців, їхнього світосприйняття й світоосмислення в періоди особливої напруги політичного життя країни, коли такі процеси набувають особливої виразності й інтенсивності. У російській лексикографічній традиції вже існує таке видання – «Словник російських політичних метафор» А. Баранова та Ю. Караулова (1994).

Мета статті – характеристика ключових слів сьогодення – свідків нової епохи розвитку українського суспільства.

Результати дослідження та їх обговорення. Для української дійсності влучними є роздуми про ключові слова доби М. Кронгауза в книзі «Російська мова на межі нервового зриву»: «Про ці періоди можна філософствувати до безкінечності, можна знімати кіно й писати романи, а можна лише промовити ці слова – й за ними постане вся епоха» [3, с. 15].

Реалією українського сьогодення є війна. Тому в полі пильної уваги суспільства перебуває будь-яка інформація, що стосується цієї тематики. Війна в масмедіа й художній літературі постає в різних засобах вираження і в різних іпостасях. До 2014 року слово *війна* функціонувало в дещо метафоризованому значенні «стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» (*інформаційна війна, торгівельна війна, війна корпорацій, війна інтересів*). Проте зараз повернуло пряме значення «організована збройна боротьба між державами» [СУМ, I, с. 669].

На сьогодні слово *війна* є своєрідним політичним табу. Табуйованість можна пояснити як страхом повномасштабної війни, так і небажанням взяти відповідальність за події. Тому все частіше в ЗМІ функціонують евфемізми: *збройний конфлікт, неоголошена війна (неназвана війна, непроголошена війна), гібридна війна, АТО – антитерористична операція, ООС – операція об'єднаних сил*. Факт наявності численних неузгоджених назв окремо зафіксовано в англomовній Вікіпедії – у наповненій фактичними даними статті, присвяченій війні на Донбасі.

Тексти ЗМІ внаявнюють широкий спектр означень цього страшного й небажаного для нашого суспільства явища. З огляду на це іменник *війна* реалізований у численних субстантивно-атрибутивних і субстантивно-субстантивних словосполученнях, пор. приклади зі ЗМІ й монографії М. Степаненка: *брудна війна; «мінна» війна; брутальна загарбницька війна; визвольна війна; траншейна війна; фактична війна Росії проти України; кривава війна; дивна війна на Донбасі або повноцінна велика війна, а ніяка не АТО, з танками й артилерією; війна з Московією, війна за незалежність, війна між братами, повноцінна позиційна війна, війна проти навали путінської Московії* [4; 5].

Про подальшу аспектуалізацію в українській мові оновленого поняття у свідомості сучасного українського суспільства свідчать вербалізатори *безпрецедентний виклик для України, загроза всьому західному світу, російська інтервенція, агресія Московії проти України (варварська агресія, воєнна агресія, гібридна агресія), ескалація на Донбасі; криза, кризова ситуація або Самовіддана і жертвна боротьба лицарів віри і правди на східному фронті* (УМ, 16.04.2019);

У мовній практиці активною є метафоризація поняття *війна*, набуття ним оцінних конотацій, наприклад: *Щоденно іде «сталінградська битва в Луганській і Донецькій областях», гинуть люди, знищуються міста і села, зруйновано землеробство* (Літературна Україна, 15.06.2017); *Війна на Донбасі – це війна між «Добром» і «Злом», між «спадкоємцями Перемоги-1945» і «нацистсько-фашистською хунтою», «спадкоємцями Гітлера і Бандери»* (День, 17.05.2019); *...не допустити подальшого кровопускання на Донеччині, яке – і це очевидно вже всім – не що інше, як імперсько-самовільна кара Кремля за непослух* (УМ, 03.10.2017).

Як слушно зауважує Г. Яворська, «нинішня війна поступово переміщується для громадян України до центру категорії. Про це свідчать вирази *до війни й після війни*, які до 2014 року мали значення «до Другої світової війни», а нині змінюють референцію – до війни тепер позначає життя до російської агресії, а *після війни* відсилає до майбутнього» [6, с. 16].

Війна і мир як соціальні події пов'язані зі словом, хоч війна асоціюється зі звуком, а мир – із тишею. Саме тому на позначення режиму припинення вогню за Мінськими домовленостями використовують словосполучення *режим тиші*, а також номінації *тиша*, *затишшя*, *перемир'я*, *мирний план*. У сучасній конфліктній ситуації ці поняття дискредитовано й нівельовано, адже попри домовленості в цей час тривають обстріли українських сил ворожими військами, гинуть військові й мирні жителі.

Уточнення й урізноманітнення вербалізації поняття *перемир'я* вможливають такі його означення: *новорічне*, *різдвяне*, *пасхальне*, *вересневе*, або *шкільне* (до Дня 1 вересня); *хлібне перемир'я* – перед жнивками; а також *безстрокове*, *нетривке*, *локальне*, *чергове*, *неофіційне*.

Розвиток нових оцінних, образних значень відображає словосполучення *перемир'я з присмаком крові* й оксюморон *криваве перемир'я*.

Максимальний ступінь позитивної оцінки в мовній практиці має лексема **свобода**. Л. Ставицька пояснила його активізацію зв'язком у мовній свідомості українського суспільства з конституційними свободами: свободою віросповідання, слова, друку. Зауважувала, що майдан Незалежності «вже можна перейменувати на Майдан Свободи. «Незалежність» – це дуже офіційно, протокольно. За своєю семантикою, звучанням це слово наче передбачає якусь «залежність». Але ми вже пройшли той період, усвідомивши свою волю, свободу. Сьогодні на вулиці вже інше покоління, яке інакше мислить» [7, с. 5].

Порівняно з розумінням *свободи* радянськими громадянами, яке полягало в тому, щоб найкраще втілювати прийняті зверху накази (таке тлумачення подано в американському підручнику цивільного законодавства [8], для українців посттоталітарного суспільства *свобода* – це, як і для американців, «право людини визначати свою партійну належність, обирати альтернативних кандидатів на урядові посади» [9, с. 107] і, крім того, бути політично, економічно й культурно незалежними. Зв'язок значення лексеми *свобода* з контекстом демократичної традиції надає їй додаткову позитивну змістовність.

Концепт *свобода* в Україні набув особливої актуальності від початку XXI ст. і зреалізований в слоганах на зразок *Свободу не спинити! Свободу невинним! Свободу український політв'язням!* Та, мабуть, поняття *свободи* останнім часом найбільше було пов'язане з ім'ям Олега Сенцова, коли під час пікетів за його звільнення у всьому світі люди закликали: *Свободу Олегу Сенцову* та коли український кінорежисер отримав премію А. Сахарова «За свободу думки». Семантична близькість волі й свободи сприяла їхньому функціонуванню в одному контексті: *Активісти влаштували мари свободи «Волю Марківу!»* (Дзеркало тижня, 14.10.2019).

Нові умови українського суспільно-політичного життя потребують означень актуальних аспектів поняття, вираженого словом *корупція*. Таке суспільне замовлення виконали слова *корупційний*, *корупційність*, *корупціонер*, *корупціоналізація*, *корупціогенний*, *корумпіада*, *корупціогенність*, *корумпований*. Лексему *корупція* обрано словом 2016 р., водночас воно зазнало розширення значення. Якщо за СУМ «корупція – у капіталістичних країнах – підкупність, продажність урядовців і громадських діячів» [СУМ, IV, с. 302], то в Сучасному словнику іншомовних слів лексема має 2 значення: 1) підкуп і продажність державних, громадських і політичних діячів; 2) зрощення органів державної влади зі структурами організованої злочинності [ССІС, с. 386].

Контексти вживання іменника *корупція* в мові сучасних українських ЗМІ в інтернет-комунікації набувають різних означень: *політична*, *медична*, *розгалужена*, *в освітній сфері* та ін.

З'являються вже й номінації-гіпоніми до гіпероніма *корупція*: *При мажоритарній системі політична корупція менш елітарна* (Укрінформ, 22.05.2019); *Яценюк переконує, що також вдалося зруйнувати корупційні піраміди на верхніх ешелонах влади, проте на середньому й нижньому рівні «як крали, так і крадуть»*. У зв'язку з цим прем'єр пообіцяв «посадки» (радіо Свобода, 16.04.2014); *Низова, побутова корупція вважається набагато*

мени шкідливою», – зазначив заступник керівника програми USAID «Взаємодія!» Максим Ключар (Тиждень, 12.12.2018); Українська влада бореться не скільки з **корупцією від жадібності**, скільки з **корупцією від злиднів**. У словнику «Мислово» **корупцію від злиднів** потрактовано як «подарунки, які вимушені брати деякі лікарі, вчителі тощо через низькі зарплати, яких достатньо тільки для існування, а не достойного життя» [myslovo.com].

Як співгіперонім можемо розглядати лексему *уотергейт* «великий політичний скандал (зазвичай у вищих ешелонах влади), пов'язаний із корупцією», напр.: *Уотергейт Яценюка. Документи із Швейцарії про взятки Мартинюка* (УП, 26.11.2015). «Я впевнений, вони за це дякували (керівництво НБУ) грошовими відкатами. Це такий собі **український Уотергейт**», – говорить *Сергій Тарута* (ДТ, 27.02.2019). Лексему кваліфікуємо як метонімію від назви готелю у Вашингтоні «Уотергейт», де під час президентства представника республіканської партії Р. Ніксона у 1972 р. спецслужби незаконно прослуховували розмови штабу демократів.

В аналізованому полі вербалізації поняття *корупції* активно функціонують перифрази, що мають різний прагматичний і стилістичний потенціал, а отже, і різну продуктивність у мовній практиці, проте вможливають уточнення й урізноманітнення вербалізації лексеми. У монографії М. Степаненка «Публіцистично-політичні перифрази в українській мові» зафіксовано перифрази *ворог України, що рівний російській агресії; найбільша перепона до європейської мрії, одвічна кайнова печать нашої страдної землі, один із найбільших суспільних подразників, основний інструмент беззаконня, уседозволеності; «податок», який суспільство платить за інституційну слабкість та відсутність реального правосуддя, справжня біда українського суспільства* [5, с. 469–470].

В Україні відчутна мода на лексеми-кольороназви як особливо значущі символи політичних сил. У семантиці таких номінацій відображено національні традиції надання кольорам експресивно-оцінних значень. За кольором атрибутики партії Президента України «Слуга народу» нового значення набуває прикметник *зелений*: *З утвердження чергового **політичного режиму в зелених тонах** має змінитися і політика* (ГПУ 18.09.2019); *В Україні сталась **молодіжна революція**, лише не сподівались, що вона набере такого характеру, **зеленого**, умовно кажучи* (ДТ, 15.05.2019); *унікальні **«зелені»** вибори* (ГПУ, 01.06.2019).

Функціонують активно вже й похідні від прикметника *зелений* у такому його новому значенні: *Тільки Львів – єдиний, де не **позеленіло**, все решта в області **«зелене»*** (Радіо Свобода» 23.07.2019).

Мовна діяльність сучасників, стимульована новими соціально-політичними процесами в державі, відображає емоційно-вольовий стан суспільства. Тому звернення до оцінних мовних засобів деякою мірою задовольняє потреби в ефектному й ефективному слововживанні. Активна життєва позиція мовця неминуче прагне відображення в дієвому слові, яке виникає під впливом контексту й реалізує можливості мови. Яскраву виразність okazіоналізмів забезпечує їхня незвичність на фоні нормативних узуальних слів, а також нестандартність, неочікуваність й оригінальність форми та змісту.

Нових імпульсів дослідженню okazіоналізмів надає відкрите суспільство ХХІ століття, що руйнує відомі стереотипи в житті, у поглядах на суспільно-політичні події, відображає розкутість мовця й зміни в його мовній свідомості. До ключових слів сьогодення зараховуємо також графодериват *ЗЕ* – від прізвища Президента України В. О. Зеленського. З'явилися вже й похідні – графічні okazіоналізми: *Марафон Зеленського як **Зе!технологія*** (Українська правда, 12.10.2019); *Пре**ЗЕ!дент** – слуга народу* (Україна молода, № 33, 2019); *«Твої **ЗЕ!лені** очі...»*; *«Безвіз? **ЗЕ!будьте**»* (Економічна правда, № 11, 2019); *«Все буде **ЗЕ!шибісь**»* (Економічна правда, № 12, 2019); ***ЗЕ-команда** вдалася до прямого шантажу* (5 канал, 15.10.2019); ***ЗЕ-законопроекти** про землю: зрада чи перемога?* (Економічна правда, 16.10.2019); ***The (ЗЕ) імнічмент** по-американськи* (Українська правда, 13.10.2019); ***The тиждень*** (назва телепередачі). Графічні засоби (видільні шрифти, написання кількох великих букв, використання дефіса, латиниці, знак

оклику) є засобами актуалізації міри. На думку дослідників, особливу семантичну інформацію, яка може полегшити сприймання писемного тексту, привернути увагу до найбільш важливих моментів, має курсив.

Висновки та перспективи дослідження. У 2014 році, коли в Україні відбувся Євромайдан, канал «1+1» підготував цикл документальних фільмів «Зима, що нас змінила». На зміну Євромайдану прийшла *війна / збройний конфлікт / неоголошена війна (неназвана війна, непроголошена війна) / гібридна війна / АТО – антитерористична операція / ООС – операція об'єднаних сил* й інші щоденні зміни в суспільно-політичному житті. І всі ці події насамперед залишають слід у мові, народжують правду й змінюють нас. Отже, осмислення можливостей і функцій мовних засобів із підвищеною актуальністю для свідомості спільноти в певний період її життя є вкрай важливим. Перспективу подальших наукових пошуків убагаємо в дослідженні інших ключових понять, які перебувають у фокусі соціальної уваги.

Список використаної літератури

1. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва : Языки русской культуры. 2000. 2-е изд. С. 90–141.
2. Фомина З. Е. Слова-хронофакты в языке политических текстов. *Язык и эмоции*. Москва, 1999. С. 207–215.
3. Кронгауз М. Русский язык на грани нервного срыва. Москва : Языки славянских культур. 2008. 320 с.
4. Степаненко М. І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2017. 616 с.
5. Степаненко М. І. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові. Полтава : Дивосвіт, 2018. 588 с.
6. Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 14–23.
7. Ставицька Л. О. Дискурс помаранчевої пристрасти. Критика. 2005. № 3. С. 3–16.
8. Clark W. I., Grunwald W., Edmonson J. et. al. *Civics for Americans*. New York : London, 1980.
9. Воїнов В. В. Соціально-оціночні номінації в контексті культури США. Київ : Либідь, 1994. 144 с.
10. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови : монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.
11. Словник української мови : В 11-и т. / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
12. Сучасний словник іншомовних слів / [укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. 790 с.

References

1. Zemskaya, E. A. (2000). Aktivnyye protsessy sovremennogo slovoпроизводства. [*Active processes of modern words production*]. *Russian language of the late twentieth century (1985–1995)*. Moskva : Languages of Russian Culture. 90–141 (in Russ.).
2. Fomina, Z. E. (1999). Slova-khronofakty v yazyke politicheskikh tekstov [*Chronofacts words in the language of political texts*]. *Language and emotions*. Moskva. 207–215. (in Russ.)
3. Krohnhaus, M. (2008). Russkiy yazyk na grani nervnogo sryva [*Russian on the verge of a nervous breakdown*]. Moskva. Languages of Slavic cultures. (in Russ.).
4. Stepanenko, M. I. (2017). Politychne s'ohodennya ukrayins'koyi movy: aktual'nyy peryfrastykon [*The Political Present of the Ukrainian Language: A Topical Perifrasticon*]. Kharkiv : Publisher Ivanchenko I. S. (in Ukr.).
5. Stepanenko, M. I. (2018). Publitsystychno-politychni peryfrazy v ukrayins'kiy movi [*Publicistic and political paraphrases in the Ukrainian language*]. Poltava : Wonderland (in Ukr.).
6. Jaworska, G. M. (2016). Kontsept «viyna»: semantyka i prahmatyka [*The concept of «war»: semantic and pragmatic*]. *Strategic Priorities*.1 (38), 14–23. (in Ukr.).
7. Stavitskaya, L. O. (2005). Dyskurs pomaranchevoyi prystrasty [*Orange Passion Discourse*]. *Critic*. 3, 3–16 (inUkr.).
8. Clark W. I., Grunwald W., Edmonson J. et. al., (1980). *Civics for Americans*. New York : London (in Eng.).
9. Voinov, V. V. (1994). Sotsial'no-otsinochni nominatsiyi v konteksti kul'tury SSHA [*Socio-rating nominations in the context of US culture*]. Kyiv : Libid (in Ukr.).

10. Vplyv suspil'nykh zmin na rozvytok ukrayins'koyi movy, (2017). [*Influence of social changes on the development of the Ukrainian language*]. [resp. ed. I. A. Karpilovska]. Kyiv : Vidavnychiy Dim Demetra Burago (in Ukr.).

11. Slovnyk ukrayins'koyi movy : V 11-y t. (1970–1980). [*Dictionary of the Ukrainian language : in the 11th volumes*]. [red. : I. K. Bilodid (chairman) and others]. Kyiv : Scientific Thought. (in Ukr.).

12. Suchasnyy slovnyk inshomovnykh sliv (2006). [*Modern Dictionary of Foreign Words*]. [red. O. I. Skopnenko, T. V. Tsybalyuk]. Kyiv : Dovira (in Ukr.).

A. A. TARAN. KEY CONCEPTS OF THE ERA IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL LEXICON

Summary. Introduction. *The socio-political events in Ukraine at the beginning of the 21st century defined new realities and the notion in the conceptual picture of the Ukrainians world. The dramatic changes in the life of the community, the intense changes in the social and political life of Ukrainian society at the turn of the era, the change of generations, values, mental attitudes, the ever greater openness of Ukrainian society to globalization processes have found a natural reflection in the language, and have become the linguistic embodiment.*

Purpose – *the characteristic of the key words today – witnesses of a new era of development of the Ukrainian society.*

Methods. *According to research material in the scientific studies, the following methods are used: descriptive (linguistic techniques of observation and generalization), component analysis method (including analysis of dictionary definitions), method of contextual analysis and method of comparative analysis.*

Results. *The object of study are the keywords which during the analyzed period showed the highest activity and had the most significant influence on the composition and functioning of the lexical system in the socio-political lexicon of Ukrainian society. The article explores the peculiarities of the words war, truce, corruption, freedom, and color tokens as particularly important symbols of certain political forces, in particular green. The paraphrases that have different pragmatic and stylistic potential, and therefore different performance in linguistic practice, are also analyzed. , but they do allow for the clarification and diversification of tokens verbalization.*

Originality. *Explaining the trends in updating the socio-political vocabulary of the language and its resources and taking into account the diversity of linguistic tastes of the society, allows us to identify those concepts that have been the focus of social attention for some time. The systematic description of Ukrainian political metaphors is extremely important not only for generalizing this linguistic material, but also for determining its visibility for trends in the cognitive and communicative space of the modern Ukrainian.*

Conclusion. *So understanding the capabilities and functions of high-relevance language tools for a community's consciousness during a particular period of its life is crucial.*

Key words: *language dynamic, socio-political lexicon, key concept of the day, marker of the era, language tool.*

Надійшла до редакції 05.04.19

Прийнято до друку 17.05.19

ПОНЯТТЯ КОНОТАЦІЇ В ЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИМІРІ
О. В. Гашибаязова, аспірантка кафедри українського мовознавства
і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: alvas2374@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2991-1989

У статті зроблено аналітичний огляд представлених у мовознавстві підходів до визначення терміна «конотація» в проєкції на семантику прикметника. Висвітлено проблеми сучасного стану теоретичного опрацювання конотації, схарактеризовано змістове наповнення терміна, обґрунтовано його оптимальну дефініцію. Узагальнено підходи до розмежовування широкого і вузького розуміння конотації, акцентовано на синтезі обох підходів. Розмежовано два різновиди конотації – узуальну та okazіональну. Визначено структуру компонентів конотації прикметників у системі мови та мовлення, констатовано, зокрема, що в системі мови вона репрезентована трьома компонентами (експресивним, емоційним та оцінним), а в системі мовлення – чотирма (експресивним, емоційним, оцінним і функційно-стилістичним). З'ясовано, що конотація – це додаткові семантичні, емоційні, прагматичні або стилістичні відтінки узуального чи okazіонального характеру, що входять до семантики слова, виражаючи емотивно-оцінне ставлення до дійсності.

Ключові слова: конотація; вузьке розуміння конотації; широке розуміння конотації; узуальна конотація; okazіональна конотація; конотативний компонент; денотативний компонент; структура компонентів конотації прикметників.

Актуальність. Лексико-семантична система мови постійно зазнає змін, оскільки є найбільш чутливою до всіх зрушень у соціумі та в мовній свідомості її носіїв. Конотація як лексико-семантична категорія має неоднозначне тлумаченням з огляду на суперечливий компонентний потенціал, галузеву полівекторність репрезентацій та прагматичну спрямованість. З'ясування поняття конотації в лінгвістичному вимірі вважаємо актуальним з огляду на потребу узагальнити проблеми сучасного стану її теоретичного опрацювання, розмежувати широке й вузьке розуміння конотації, схарактеризувати її змістове наповнення та визначити обсяг і межі. У цьому зв'язку заслуговує на увагу проєкція на прикметник як одну з найбільш конотативно забарвлених частин мови, визначення структури компонентів конотації прикметників у системі мови та мовлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Лінгвістична традиція і новітні наукові концепції по-різному трактують конотацію, що зумовлене неоднаковими підходами до з'ясування її специфіки й статусу. Природу конотації, її компонентний склад, семантичний потенціал досліджували у своїх працях Ю. Д. Апресян, Л. Блумфільд, Ш. Баллі, В. І. Говердовський, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.

На сьогодні в науковій літературі представлені різні теорії конотації, найвідомішими з яких є лінгвістична (Л. Блумфільд, В. Г. Гак, В. І. Говердовський, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.), психологічна (О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія та ін.), стилістична (М. П. Брандес, Т. Г. Винокур, М. В. Гамзюк, Л. І. Мацько), семіотична (Л. Т. Єльмслев, Р. Барт) та філософська (В. З. Панфілов, Г. В. Колшанський). Представники лінгвістичної теорії конотації досліджують різні мовні рівні: лексичний, лексико-граматичний, словотвірний, стилістичний, комунікативний, компоненти яких є складниками конотативного значення.

В україністиці проблему конотації аналізували в таких аспектах: лексикологічному (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, В. Л. Іващенко та ін.), стилістичному (В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт), соціолінгвістичному (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко) тощо. Конотативні значення іменників вивчали В. Л. Іващенко, Г. Б. Мінчак, В. І. Ільченко, О. О. Ка-

биш та ін., прислівників – О. В. Мироненко, дієслів – А. С. Стадній. Натомість оцінно-конотативне значення прикметників потребує належного опрацювання.

Мета статті – зробити аналітичний огляд представлених у мовознавстві підходів до визначення терміна «конотація» в проєкції на семантику прикметника.

Досягненню поставленої мети сприятиме реалізація таких **завдань**: 1) узагальнити проблеми сучасного стану теоретичного опрацювання конотації; 2) схарактеризувати змістове наповнення терміна «конотація», обґрунтувати його оптимальну дефініцію; 3) узагальнити підходи до розмежування широкого і вузького розуміння конотації; 4) визначити структуру компонентів конотації прикметників у системі мови та мовлення.

Матеріали та методи дослідження. У ході дослідження залучено як загальнонаукові, так і суто лінгвістичні методи: *аналіз і синтез* – для обґрунтування теоретичних засад роботи; *спостереження* – для забезпечення процесу дослідження емпіричною інформацією; *метод дефініційного аналізу*, за допомогою якого детерміновано зміст наукових визначень поняття конотації; *лінгвістичного опису* мовних фактів – для інвентаризації й систематизації різних підходів до розмежування широкого і вузького розуміння конотації; *порівняльний* – для порівняння різних дефініцій поняття «конотація».

Результати дослідження та їх обговорення. У сучасній лінгвістиці немає однастайності щодо визначення конотації в семантичній структурі мовної одиниці. Термін «конотація» вперше використано в дослідженнях із логіки ще в XIX ст. Цей феномен вивчав Дж. С. Мілль [17], але лінгвістичний статус термін отримав у працях Л. Блумфільда. Трактатування конотації, запропоноване лінгвістом, указувало на конкретний рівень мови, зумовлений культурними, соціальними, регіональними та іншими чинниками, тобто дослідник уперше почав пов'язувати конотацію з емотивністю мовлення [6].

Основоположником дослідження конотації як концепту фонетичної стилістики справедливо вважають Ш. Баллі, чії праці присвячені актуальним проблемам психологічно вмотивованих відношень між звуками та емотивними нашаруваннями [3]. Пізніше Р. Барт зазначав, що майбутнє – за конотативною семіотикою, оскільки в соціумі на основі первинної системи природної мови постійно виникають системи вторинних значень [4]. Уже у XX ст. багато мовознавців, серед яких Л. Т. Єльмслев [13], В. І. Говердовський [11], Й. А. Стернін [20] та ін., порушили проблеми породження конотації як конструктивного елемента перекодування семантичної площини мови додатковим значенням, а Ю. Д. Апресян [1], В. І. Шаховський [23], В. О. Булдаков [7] та ін. конкретизували неодмінність емотивно-оцінної функції конотативних елементів мовних одиниць, здатних представляти комунікативно-ситуативну стратифікацію мови.

Відсутність єдиної системи підходу до явища конотації зумовила її неоднакові дефініції (див. табл. 1).

Таблиця 1

Лінгвістичні дефініції поняття «конотація»

ПІБ дослідника конотації	Дефініція конотації
І. В. Арнольд	Частина системного значення знака, ставлення мовця до предмета мовлення, об'єкта мовлення, а також до інших учасників мовної ситуації.
Ю. Д. Апресян	Семантична асоціація.
Ш. Баллі	Стилістичне співзначення.
Л. С. Бархударов	Прагматичне значення.
Р. Барт	Знакова система культурного коду.
Л. Блумфільд	Додаткові відтінки значення, що приєднуються до сталого, базового значення.
Є. М. Верещагін	Лексичний фон значення.

Т. Г. Винокур	Стилістичне значення, пов'язане з емоційною забарвленістю.
А. П. Загнітко	Додаткові семантичні, емоційні, прагматичні чи стилістичні відтінки, що супроводжують поняттєво-предметний зміст і виникають унаслідок взаємодії основних значень слів і речень із фоновими знаннями мовців під впливом контексту та мовленнєвої ситуації.
Л. Т. Єльмслев	Невід'ємний апарат мовної системи та її функціонування в соціумі, тобто конотація – це лінгвістична універсалія.
Г. В. Колшанський	Нові компоненти змісту одиниць, які переважають початкове значення й виявляються в певному дискурсі.
В. Г. Костомаров	Лексичний фон значення.
Л. І. Мацько	Додаткове, супровідне, але суттєве значення (барва), що постійно повертає нас з абстракцій мови до конкретного життя.
Л. О. Новиков	Емотивне значення.
Й. А. Стернін	Додаткова інформація стосовно поняття, частина системного значення основного знака.
В. М. Телія	Семантична сутність, що узуально чи okazіонально входить до семантики мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне та стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності за умови її позначення, та вислів, який отримує на основі цієї інформації експресивний ефект.
А. В. Філіппов	Емоційно-стильовий семантичний зміст мовної одиниці.
В. І. Шаховський	Аспект лексичного значення одиниці, за допомогою якої кодовано виражений емоційний стан мовця й зумовлене ним ставлення до адресата, об'єкта й суб'єкта мовної ситуації, у якій відбувається спілкування.
Д. М. Шмельов	Емоційні нашарування, експресивне забарвлення.

Отже, лінгвісти позиціонують конотацію, за слухним спостереженням В. М. Телії, по-різному: «стилістичне співзначення» (Ш. Баллі), «стилістичне значення» (Т. Г. Винокур), «емотивне значення» (Л. О. Новиков), «прагматичне значення» (Л. С. Бархударов), «семантична асоціація» (Ю. Д. Апресян), «експресивне забарвлення» (Д. М. Шмельов), «лексичний фон» (Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров), «емоційно-стильовий семантичний зміст» (А. В. Філіппов) тощо [21, с. 5–6]. Такі неоднозначні підходи до визначення терміна «конотація» свідчать не тільки про виняткову складність цього явища в мові, а й про незавершеність його студіювання в лінгвістиці.

Прийнято розмежовувати широке (В. І. Говердовський [11; 12], Г. В. Колшанський [15], В. М. Телія [21] та ін.) і вузьке розуміння конотації (Ю. Д. Апресян [1], Й. А. Стернін [20] та ін.). Вузьке тлумачення передбачає трактування конотації як компонента значення лексеми, який дає змогу використовувати її для вторинної номінації й виникає на асоціативно-образних уявленнях та ніби заступає пряме об'єктивне значення.

У широкому розумінні до складу конотації входить «будь-який компонент, який доповнює предметно-поняттєвий (або денотативний), а також граматичний зміст мовної одиниці й надає їй експресивності на основі даних, співвідносних з емпіричним, культурно-історичним знанням та знанням мовців про світ» [3, с. 236].

Питання конотації в широкому розумінні висвітлює В. І. Говердовський. Лінгвіст розрізняє чотири компоненти конотації: 1) експресивно-оцінний, 2) контекстний, 3) історично-мовний та 4) історико-культурний, які, своєю чергою, містять близько п'ятнадцяти конотем [11].

О. О. Селіванова зауважує, що широке тлумачення містить такі аспекти: ситуаційно-психологічний (іронічна, евфемістична, меліоративна, пейоративна, експресивна конотація), соціально-лінгвістичний (жаргонна, розмовна, книжна), лінгвістичний (конотація новизни, запозичення, архаїзації, термінологізації), культурний (культурна), ідеологічний (ідеологічна) та ін. [19, с. 249].

Л. І. Мацько, аналізуючи конотацію в широкому та вузькому значеннях, стверджує, що стилістичні особливості конотативних одиниць сконцентровані в їхніх функційних можливостях: 1) відображати індивідуальний почерк митця; 2) надавати стилістемі асоціативно-образного колориту; 3) передавати «суб'єктивну модальність тексту»; 4) виконувати «текстотвірну функцію» [16, с. 192–193]. Конотація лексичних одиниць, на думку Л. І. Мацько, «формується в мовленні і закріплюється в мові на основі світоглядних знань, культурно-історичних оцінок, емпіричного сприймання та емоційно-вольового ставлення до предмета мови» [16, с. 193].

М. В. Гамзюк пропонує особливе розуміння цього терміна, зазначаючи, що «посередньому» трактують його О. С. Ахманова, О. В. Кунін, В. М. Телія [10, с. 72]. Тому варто говорити про синтез широкого й вузького підходів до аналізу конотації.

Нам імponує дефініція, запропонована А. П. Загнітком: конотація (лат. *connotatio*, від *connoto* – маю додаткове значення; лат. *co(n)* – разом, *notatio* – позначення, зауваження) – «додаткові семантичні, емоційні, прагматичні чи стилістичні відтінки, що супроводжують поняттєво-предметний зміст і виникають унаслідок взаємодії основних значень слів і речень з фоновими знаннями мовців під впливом контексту та мовленнєвої ситуації, надають можливість мовній одиниці виконувати експресивну функцію, створюють особливий колорит мовлення і сприяють досягненню відповідної комунікативної настанови за умови їхнього правильного використання» [14, с. 84].

Уважаємо логічним розмежування двох різновидів конотації – узуальної та okazіональної. Узуальна – це загальна конотація мовних одиниць, що вже усталена в мові, загальнозрозуміла, загальноповживана й нормативна. Узуально виражені прикметники з конотативним увиразненням – це фіксовані словниками загальноповживані, загальноприйняті лексичні одиниці. Okазіональна конотація – це зрідка повживані, не всім зрозумілі переважно авторські новотвори, що виникли на основі суб'єктивних асоціацій. Okазіонально виражені прикметники з конотативним увиразненням, зі свого боку, диференційовані на лексичні (нові за формою та за змістом) та семантичні (нові за змістом, але незмінні за формою). У сучасній лінгвістичній науці актуальним є питання про лексично та семантично okazіональні прикметники з конотативним увиразненням. Між узуальною та okazіональною конотаціями немає чіткої межі, оскільки в момент виникнення кожна конотація була okazіональною й залежно від того, настільки вона була вдалою, завойовувала мовний простір.

Дослідники виокремлюють чотири елементи в структурі конотації: емотивний (емоційний), оцінний, експресивний і стилістичний, або функційно-стилістичний. Зміст конотативного компонента пов'язують з емотивністю, а експресивність та оцінність зараховують до сфери денотації, хоч не виключають зв'язок емотивності з експресією та оцінкою. Конотативне значення завжди вторинне, первинне ж значення – денотативне. Співвідношення конотації та денотації є одним із чинників виникнення конотативного значення. Більшість лінгвістів стверджує, що між конотацією та денотацією існує тісний зв'язок, саме тому їх важко розмежувати. В. І. Шаховський зазначає, що «конотативне і денотативне в семантиці одиниць так тісно переплетені, що їх можна розмежувати тільки за результатами, але ніяк не в процесі» [23, с. 48].

На думку Й. А. Стерніна, емоційний, експресивний, оцінний і стилістичний компоненти репрезентовані в системних опозиціях, що є основним інструментом виявлення компонентів значення. Складники конотації, марковані «позитивно» або «негативно», наявні в семантиці більшості слів, тобто вони можуть бути елементами конотації і денотації [20, с. 20–28]. Дослідник наголошує, що оскільки експресивність існує не лише в

мові, а й у мовленні, то конотація, як і денотація, може бути системною та оказіональною [20, с. 93].

Конотація прикметників, на наш погляд, має структуру з трьох компонентів у системі мови: експресивного, емоційного й оцінного, і чотирьох – у системі мовлення: експресивного, емоційного, оцінного і функційно-стилістичного. Конотованими можуть бути як прикметники, що належать до активної лексики, так і прикметники-новотвори.

Висновки і перспективи. Отже, конотація – це додаткові семантичні, емоційні, прагматичні або стилістичні відтінки узуального чи оказіонального характеру, що входять до семантики слова, виражаючи емотивно-оцінне ставлення до дійсності. Конотація – активний учасник експресивно-емоційно-оцінної номінації, нове вторинне значення, яке виникає в мовленні, а згодом засвоюється мовою. У науковій літературі представлене широке і вузьке розуміння конотації, а також синтез обох підходів, що засвідчує багатогранність і різновекторність самого поняття. Логічним є розмежування двох різновидів конотації – узуальної та оказіональної. У проєкції на сферу прикметника конотація репрезентована трьома компонентами в системі мови (експресивним, емоційним та оцінним) і чотирма – у системі мовлення (експресивним, емоційним, оцінним і функційно-стилістичним).

Перспективу дослідження вбачаємо в з'ясуванні особливостей реалізації означеної категорії в семантиці прикметника.

Список використаної літератури

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Москва : Наука, 1974. 368 с.
2. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та. 1999. 443 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика : [пер. с фр. К. А. Долинин ; ред. пер. Е. Г. Эткинд]. Москва : Изд-во иностр. л-ры, 1961. 394 с.
4. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика : пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. сл. Г. К. Косикова. Москва : Прогресс, 1989. 616 с.
5. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). Москва : Междунар. отношения, 1975. 240 с.
6. Блумфилд Л. Язык [пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат ; ком. Е. С. Кубряковой ; под ред. и с предисл. М. М. Гухман]. Москва : Прогресс, 1968. 607 с.
7. Булдаков В. А. Коннотация в знаменательной лексике и фразеологии современного немецкого языка (контентивно-менталингвистический подход) : автореф. дисс. на соискание учёной степени доктора филол. наук ; спец. : 10.02.04 – Германские языки. Санкт-Петербург, 2011. 46 с.
8. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. Москва : Рус. яз., 1980. 320 с.
9. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. Москва : Наука, 1980. 238 с.
10. Гамзюк М. В. Эмотивный компонент значения у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) : [монографія]. Київ : Вид. центр Київ. держ. лінгв. ун-ту, 2000. 255 с.
11. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова. Харків : Вища школа, 1989. 94 с.
12. Говердовский В. И. Диалектика коннотации и денотации (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике). *Вопросы языкознания*. 1982. № 2. С. 71–77.
13. Ельмслев Л. Т. Прологомены к теории языка. *Новое в лингвистике*. Москва, 1960. Вып. 1. С. 264–389.
14. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: Поняття і терміни : [у 4 т.]. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 2. 350 с.
15. Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. Москва : Наука, 1975. 231 с.
16. Мацько Л. І., Мацько О. М., Сидоренко О. М. Стилїстика української мови. Київ : Вища школа, 2003. 262 с.
17. Милль Д. С. Система логики силлогической и индуктивной : [пер. с англ. С. И. Ершова и В. Н. Ивановского]. Москва, 1899. 781 с.
18. Новиков Л. А. Искусство слова. Москва : Педагогика, 1991. 154 с.
19. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
20. Стернин И. А. Структурная семасиология и лингводидактика. *Русское слово в лингвострановедческом аспекте*. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. С. 104–121.

21. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики языковых единиц. Москва : Наука, 1986. 143 с.
22. Филиппов А. В. К проблеме лексической коннотации. *Вопросы языкознания*. Москва, 1978. № 1. 57 с.
23. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. Волгоград, 1983. 94 с.
24. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва : Наука, 1973. 280 с.

References

1. Apresyan, Yu. D. (1974). *Leksicheskaya semantika* [Lexical semantics]. Moskva : Nauka, 368 (in Rus.).
2. Arnold, I. V. (1999). *Semantika. Stilistika. Intertekstualnost* [Semantics. Stylistics. Intertextuality]. Sankt-Peterburg : Izd-vo Sankt-Peterburg, un-ta, 443 (in Rus.).
3. Balli, Sh. (1961). *Frantsuzskaya stilistika* [French stylistics] : [per. s fr. K. A. Dolinin ; red., per. E. G. Etkind]. Moskva : Izd-vo inostr. l-ry, 394 (in Rus.).
4. Bart, R. (1989). *Izbrannyye raboty : Semiotika. Poetika* [Selected works: Semiotics. Poetics] : [per. s fr. ; sost., obsch. red. i vstup. st. G. K. Kosikova]. Moskva : Progress, 616 (in Rus.).
5. Barhudarov, L. S. (1975). *Yazyk i perevod (Voprosy obschey i chastnoy teorii perevoda)* [Language and translation (Questions of general and private theory of translation)]. Moskva : Mezhdunar. otnosheniya, 240 (in Rus.).
6. Blumfeld, L. (1968). *Yazyk* [Language] : [per. s angl. E. S. Kubryakovoy i V. P. Murat ; kom. E. S. Kubryakovoy ; pod red. i s predisl. M. M. Guhman]. Moskva : Progress, 607 (in Rus.).
7. Buldakov, V. A. (2011). *Konnotatsiya v znamenatelnoy leksike i frazeologii sovremennogo nemetskogo yazyka (kontensivno-mental'ingvisticheskiy podhod)* [Connotation in the significant vocabulary and phraseology of the modern German language (contensive mental approach)] : Extended abstract of PhD dissertation (Germanskii yazyki). Sankt-Peterburg, 46 (in Rus.).
8. Vereschagin, E. M., Kostomarov V. G. (1980). *Lingvostranovedcheskaya teoriya slova* [Linguistic and local lore word theory]. Moskva : Rus. yaz., 320 (in Rus.).
9. Vinokur, T. G. (1980). *Zakonomernosti stilisticheskogo ispolzovaniya yazykovykh edinits* [Patterns of stylistic use of language units]. Moskva : Nauka, 238 (in Rus.).
10. Hamziuk, M. V. (2000). *Emotyvnii komponent znachennia u protsesi stvorennia frazeolohichnykh odynits (na materialii nimetskoi movy)* [The emotional component of meaning in the process of creating phraseological units (on the material of the German language)] : [monohrafiia]. Kyiv : Vyd. tsentr Kyiv. derzh. lnhvistykh. un-tu, 255 (in Ukr.).
11. Goverdovskiy, V. I. (1989). *Konnotemnaya struktura slova* [Connotematic structure of the word]. Harkov : Vyscha shkola, 94 (in Rus.).
12. Goverdovskiy, V. I. (1982). *Dialektika konnotatsii i denotatsii (Vzaimodeystvie emotsionalnogo i ratsionalnogo v leksike)* [Dialectics of connotation and denotation (Interaction of the emotional and rational in vocabulary)]. *Voprosy yazykoznavaniya* [The questions of Linguistics]. № 2, 71–77 (in Rus.).
13. Elmslev, L. T. (1960). *Prolegomeny k teorii yazyka* [Prolegomena to the theory of language]. *Novoe v lingvistike* [New in Linguistics]. Moskva. Vyp. 1, 264–389 (in Rus.).
14. Zahnitko, A. P. (2012). *Slovyk suchasnoi lnhvistyky : Poniattia i terminy* [Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and terms] : [u 4 t.]. Donetsk : DonNU. T. 2, 350 (in Ukr.).
15. Kolshanskij, G. V. (1975). *Sootnoshenie sub'ektivnykh i ob'ektivnykh faktorov v yazyke* [The ratio of subjective and objective factors in the language]. Moskva : Nauka, 231 (in Rus.).
16. Matsko, L. I., Matsko O. M., Sydorenko O. M. (2003). *Stylistyka ukrainskoi movy* [Stylistics of the Ukrainian language]. Kyiv : Vyshcha shkola, 262 (in Ukr.).
17. Mill, D. S. (1899). *Sistema logiki sillogicheskoy i induktivnoy* [The system of syllogic and inductive logic] ; [per. s angl. S. I. Ershova i V. N. Ivanovskogo]. Moskva, 781 (in Rus.).
18. Novikov, L. A. (1991). *Iskusstvo slova* [The art of word]. Moskva : Pedagogika, 154 (in Rus.).
19. Selivanova, O. O. (2006). *Suchasna lnhvistyka: terminolohichna entsyklopediia* [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]. Poltava : Dovkillia, 716 (in Ukr.).
20. Sternin, I. A. (1987). *Strukturnaya semasiologiya i lingvodidaktika. Russkoe slovo v lingvostranovedcheskom aspekte* [Structural semasiology and linguodidactics. Russian word in the linguistic and local lore aspect]. Voronezh : Izd-vo Voron. un-ta, 104–121 (in Rus.).
21. Teliya, V. N. (1986). *Konnotativnyj aspekt semantiki yazykovykh edinits* [The connotative aspect of the semantics of linguistic units]. Moskva : Nauka, 143 (in Rus.).
22. Filippov, A. V. (1978). *K probleme leksicheskoy konnotatsii* [To the problem of lexical connotation]. *Voprosy yazykoznavaniya* [The questions of Linguistic]. Moskva. № 1, 57 (in Rus.).
23. Shahovskiy, V. I. (1983). *Emotyvnii komponent znacheniya i metody ego opisaniya* [The emotive component of meaning and methods for its description]. Volgograd, 94 (in Rus.).
24. Shmelev, D. N. (1973). *Problemy semanticheskogo analiza leksiki* [Problems of semantic analysis of vocabulary]. Moskva : Nauka, 280 (in Rus.).

O. V. GASHYBAYAZOVA. CONNOTATION CONCEPT IN THE LINGUISTIC DIMENSION

Summary. Introduction. *This article underscores the importance of contextualizing the connotation within the linguistic dimension necessitated by the need to generalize the theoretical framework of the concept, to distinguish between broad and narrow meaning of the connotation, to characterize its meaningful content and to define its scope and limits. Based on the abovementioned core issues it is important to consider the adjective as one of the most connotatively colored parts of speech, determining the structure of the connotation components in the adjectives through the lens of language and speech system.*

Purpose. *The aim of the article is to analyze the approaches used to define the term «connotation» through the adjective semantics.*

Methods. *The research methods include analysis, synthesis, observation, definitive analysis, linguistic description of linguistic facts, and classification.*

Results. *The current body of research is analyzed that allowed us to summarize the theoretical elaboration of connotation, to characterize the concept content, and to substantiate its optimal definition. When generalizing the approaches used to differentiate between a broad and a narrow meaning of the connotation, the synthesis of both approaches is underscored. The two types of the connotation – the usual (regular) and occasional (author's) connotation are identified. The structure of the adjective connotation in language and communication is determined. In the language system, the adjective connotation structure is represented by three components including expressive, emotional and evaluative components, while in communication the adjective connotation structure includes four components namely expressive, emotional, evaluative and functional.*

Originality. *The originality of the research lies in an attempt to summarize different approaches used to analyze the connotation, to substantiate the optimal definition of the connotation concept, and to determine the connotation structure of the adjectives in language and communication.*

Conclusion. *It is concluded that the connotation is an additional semantic, emotional, pragmatic or stylistic shade of meaning that is of usual or occasional type, adds to word semantics and expresses an emotionally-evaluative attitude toward your subject. The connotation actively participates in the expressive-emotional-evaluative nomination; it also creates a new secondary meaning to the word in communication which is subsequently assimilated by language.*

The research prospect can be seen in explaining the ways in which the connotation is expressed in the adjective semantics.

Key words: *connotation; a narrow sense of the connotation; a broad sense of the connotation; usual connotation; occasional connotation; connotative component; denotative component; the structure of the adjective connotation.*

Надійшла до редакції 15.04.19

Прийнято до друку 17.05.19

**СТРУКТУРА БІЗНЕС-МОНОМІАЛІВ В АНГЛІЙСЬКОМУ
ТЕРМІНОЛОГІЧНОМУ КОРПУСІ МОВИ**

О. І. Чайка, кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германських мов і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

e-mail: oxana.chaika@yahoo.es

ORCID 0000-0002-4317-9456

А. І. Бамбура, студентка III курсу філології гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

e-mail: B.a.23062000@gmail.com

ORCID 0000-0002-0367-9245

Стаття присвячена аналізу й опису структури бізнес-мономіалів в англійському термінологічному корпусі мови. Означено терміни «мономіал», «бізнес-мономіал», застосовано класифікацію термінологічних одиниць в англійській мові бізнесу Оксани Чайки, що ґрунтується на поєднанні підходів до аналізу структур у математичній алгебрі та термінів у сфері обліку й аудиту в прикладній лінгвістиці. У дослідженні проаналізовано й описано найпродуктивніші моделі утворення термінологічних одиниць англійської мови у сфері бізнесу (англійських термінологічних бізнес-мономіалів). В основі класифікації бізнес-мономіалів англійського термінологічного корпусу мови лежить подібність між алгебраїчним виразом, його компонентами й операціями та сталим термінологічним висловом в англійській мові бізнесу. Підґрунтям для наукових пошуків слугує факт беззаперечно стрімкого розвитку інформаційних технологій та вміння вчасно адаптуватися до вимог ринку праці. Водночас виникає гостра необхідність брати до уваги зміни, що відбуваються під час зсуву наукових парадигм у світлі новітніх дослідницьких тем. Не так нові дослідження, як радше інноваційні погляди на опис їхніх результатів сприятимуть піднесенню мовознавчої науки. Особливу цінність має акцент на міждисциплінарність та технологічність у ході опрацювання теоретичного матеріалу та опису специфіки термінотворення англійських бізнес-мономіалів. У майбутньому результати дослідження можуть впливати на розроблення програмних продуктів для перекладу білінгвальних текстів, створення конкордансів та подальший розвиток термінознавства в прикладній лінгвістиці.

Ключові слова: бізнес-мономіал, однокомпонентні бізнес-мономіали, двокомпонентні бізнес-мономіали, багатоконпонентні бізнес-мономіали, англійський термінологічний корпус мови, структура бізнес-мономіала, терміноскладання / термінотворення.

Актуальність. Нині світ модернізується досить стрімко, відбувається бурхливий розвиток різних сфер життєдіяльності людини, особливо в царині науки та техніки. За період 2010–2015 рр. бізнес-індустрія зростала неймовірно швидкими темпами незалежно від географії та напрямів економічної діяльності. Водночас лінгвальні та позалінгвальні особливості бізнес-мовлення в англійськомовному середовищі актуалізують потребу вивчення, аналізу та опису відповідної інформації на рівні, що відповідає запиту сучасних ринків праці, з одного боку, та спонукають відповідні інститути (академічні, технічні тощо) в рамках співпраці створити програмний продукт, який стане невід’ємною частиною спрощеного процесу міжкультурної бізнес-комунікації та методології для ефективного навчання фахових мов академічно, з іншого [15]. Як відомо, процеси вдосконалення, передавання та оброблення інформації підлягають безперервним змінам. Галузеві термінології не є винятком із правил. Крім того, коло наукових інтересів у вивченні

питань термінології / термінознавства щодалі й щороку розширюється через підвищений попит лінгвістів. Роль термінотворення під час аналізу термінологічних сполучень в англійськомовному середовищі бізнесу, нарощування компонентності власне в структурі англійських бізнес-термінів призводить до зміщення фокусу в бік аналізу морфолого-синтаксичних складників термінологічної одиниці бізнесу в англійській мові (бізнес-мономіалів), а в подальшому дослідження їхнього змісту / поняття й функціонального використання в мовленні (дискурс). Зокрема, удосконалення англійської бізнес-терміносистеми відбувається різними шляхами, наприклад, через поглинання терміно-системою англійської мови побутової лексики (*business, to sell, to buy, a seller, a buyer*), лексики практичної, наукової, освітньої сфер діяльності (економіка, статистична математика, статистична оцінка, ринок праці, торгівля, прибуткова реклама).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки основна функція термінологічної лексики номінативна, терміни позначають спеціальні поняття з різних галузей знань людини. Термінологічні слова застосовують у науковому, публіцистичному, професійно-виробничому й діловому стилях, проте вони можуть бути вжиті й поза цими стилями: їх досить часто використовують у мові сучасної художньої літератури, у якій, крім прямого номінативного значення, терміни набувають додаткових значень, а також експресивного чи емоційного забарвлення. Повністю погоджуємося з твердженням О. Реформаторського, що кожний термін є словом, але не кожне слово – термін. Терміни – це одна «з найбільш динамічних частин лексико-семантичної системи мови» [9, с. 149], а за А. Ішмуратовим, «термін (від лат. *terminus* ‘межа, кордон, кінець’) – слово або словосполучення, яке позначає поняття, що використовується в певній галузі знання з максимально точним смисловим визначенням» [7, с. 636]. Дещо ширше визначення подано у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», де термін означає, з одного боку, 1) відтинок, проміжок часу, визначений, установлений для чого-небудь; 2) строк, наприклад, *термін кредиту*, а з іншого, – слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо [2]. Л. Симоненко зауважує, що проблема введення термінів до загально-мовного словника впливає з його завдань: описати лексичний арсенал, який розкриває загальну панораму сучасної науки і прогресу суспільства [13, с. 220–221]. По-різному в мовознавчій науці визначають особливості терміна. Д. Лотте вважає, що термін – це особливе слово в лексичному складі природної мови [10], тоді як Г. Винокур наголошує, що терміни – це не особливі слова, а лише слова в особливій функції, і роль терміна може виконувати будь-яке слово, яким би воно не було тривіальним [3, с. 3–54]. Попри все загальновизнаним є факт, що лексика може бути різною щодо вживання, відповідно, розрізняти суспільно-політичну, науково-технічну, природничу, адміністративно-ділову тощо. Оскільки бізнес у сучасному суспільстві стрімко розвивається, однією з найбільш виражених за частотністю вживання може бути група одиниць зі сфер фінансів і права.

Незважаючи на відмінності й багатогранність сучасних галузей наукового знання і властивих їм понять, існує низка спільних ознак, які визначають суть терміна як особливої мовної одиниці. М. Гінзбург у статті «Термінологічне забезпечення наукової, навчальної та виробничої діяльності зі світлотехніки» стверджує, що вимоги до терміна як елемента терміносистеми, застандартизовані в ДСТУ 3966:2009, відповідають основним положенням міжнародного стандарту ISO 704:2009. На його думку, варто враховувати, що «термін має двоїсту природу: з одного боку, це позначення певного поняття, і як елемент терміносистеми досліджуваної предметної сфери він мусить відповідати вимогам до змісту і форми, а з іншого, це слово (словосполука) природної мови, на яке (яку) поширюються її норми» [4, с. 14–29].

Зважаючи на викладене вище, констатуємо, що терміни повинні узгоджуватися з морфологічними, синтаксичними і фонологічними нормами досліджуваної мови й відповідати визначеним критеріям, серед яких основними є: 1) системність (англ. *consistency*); 2) відповідність лексичного значення терміна позначеному ним

поняттю (англ. *transparency*); 3) однозначна відповідність терміна поняттю (англ. *appropriateness*); 4) раціональна стислість (англ. *linguistic economy*); 5) стилістична нейтральність; 6) словотворча (дериваційна) здатність (англ. *derivability and compounding*); 7) переважність рідної мови (англ. *preference for native language*); 8) згармонізованість термінів, тобто міжпредметна та міжмовна узгодженість назв одного або близьких понять; 9) наявність визначення поняття. Термін повинен бути й лексично, і морфологічно суворо систематизований, здатний до утворення похідних, а також максимально парадигматичний у плані нормальної й типової парадигми [6, с. 47]. Як додають Т. Панько, Г. Мацюк, І. Кочан, термін повинен відповідати словотворчим і синтаксичним законам мови, тоді як випадки відхилень від цих норм зумовлені значним впливом розмовної мови, зокрема мови професійно однорідних колективів [11]. До цього варто додати, що англійська мова є аналітичною й не має абсолютної лексичної еквівалентності з іншими мовами. У лінгвістичній літературі висловлена думка, що в англійському бізнес-середовищі термінологічний фонд поповнюється за допомогою ідіоматичних та неідіоматичних складних суспільно-політичних термінів. Для правильного розуміння й відтворення терміна іншими мовами важливо знати його словотвірну і морфологічну структуру, семантичні відмінності загальнонавчаних слів. Зокрема, диференціюють три групи термінів: загальнонаукові, міжгалузеві та вузько-спеціальні, причому в сучасних галузях наукових знань виокремлюють загальнонаукові терміни, міжгалузеві – у науково-прикладних дисциплінах, а специфіку конкретної галузі можна визначити за допомогою вузькоспеціалізованих термінів.

Мета статті – проаналізувати структуру бізнес-мономіалів в англійському термінологічному корпусі мови.

Актуальність дослідження та його мета зумовили потребу розв'язати конкретні **завдання**: по-перше, дати визначення таким термінам, як власне «термін» і «мономіал», узагальнити їх; по-друге, аргументувати перевагу використання лексеми «мономіал» («бізнес-мономіал» у нашій статті) порівняно із загальноприйнятим «термін»; по-третє, запропонувати класифікацію бізнес-мономіалів в англійському термінологічному корпусі мови з позиції компонентного складу й виражених взаємодій елементів алгебраїчного виразу в математиці, звертаючи особливу увагу на структурно-морфологічні та синтаксичні особливості бізнес-мономіалів у процесі термінотворення. Результати роботи можуть бути застосовані під час викладання курсів із мовознавства, термінознавства, методики ефективного навчання фахових мов (мов особливого призначення), а також уможливають створення електронних двомовних / багатомовних конкордансів чи інших технологічних рішень як новітніх інструментів машинного перекладу.

Матеріалом дослідження слугують термінологічні одиниці, отримані шляхом вибірки зі словників: «Словник бізнес-термінів» Дж. Фрідмана (*Dictionary of Business Terms*), «Словник термінів у сфері маркетингу» П. Беннета (*Dictionary of Marketing Terms*) [17; 18]. У статті використано дедукційний та індукційний **методи** дослідження, метод гіпотез, аналіз і синтез, а також спостереження. Останній метод націлений на дотримання умови максимальної об'єктивності, що контролювана повторним спостереженням, з одного боку, й застосуванням інших методів, з іншого. Водночас залучено структурний метод через реалізацію чотирьох методик лінгвістичних досліджень – дистрибутивної, безпосередніх складників, трансформаційної та компонентного аналізу. З огляду на обмеженість щодо об'ємного викладення наукових знахідок в одній статті, чергові публікації розширяють периметр експериментальної методики.

Результати дослідження та їх обговорення. Зважаючи на вищевикладене, ми пропонуємо розрізняти «термін» і «мономіал», зокрема «бізнес-мономіал» з огляду на специфіку нашої статті. Під «мономіалом» розуміємо термінологічний вираз, який є поєднанням змінної (-их) і констант(и) – одного або більше сполучень / кластерів, що утворюють сталий термінологічний вираз як нероздільну сполуку й можуть бути поєднані сполучниками *i / ѝ / та* й *чи / або*, щоб утворити терміносполуку за вимогами конкретної

галузі знань [16, с. 102; 15]. «Бізнес-моніоміал» англійської мови є моніоміалом, що входить до термінологічного корпусу англійської мови у сфері бізнесу та міжмовної бізнес-комунікації в англійомовному середовищі відповідно.

Наше дослідження спрямоване на аналіз структурних (морфолого-синтаксичних) особливостей бізнес-моніоміалів в англійській мові. Основним положенням, що аргументує запровадження окремого терміна для фахової мови бізнесу, є факт подібності між алгебраїчним виразом, його компонентами й операціями та термінологічним висловом / терміносполукою в англійській мові у сфері бізнесу. Беззаперечно позитивно ми трактуємо стрімкий розвиток інформаційних технологій сьогодення, що, своєю чергою, потребує миттєвої реакції на сучасні зміни в суспільстві й (пере)орієнтації наукових пошуків рішень на всіх рівнях – соціально-політичному, фінансово-економічному, науковому, академічному. Міжкультурна комунікація в професійній галузі будь-якої діяльності мовця вимагає поєднання низки інструментів, що є не лише лінгвістичними [15]. На цьому етапі розвитку мовознавчої науки нові інноваційні погляди на дослідження в міждисциплінарній площині мають, на наш погляд, значну перевагу. Запропонований термін «моніоміал», зокрема «бізнес-моніоміал», може бути використаний у подальшому в міждисциплінарному просторі. Подібність алгебраїчного виразу, до якого входить одночлен (моніоміал), двочлен (біноміал), тричлен чи многочлен (тримоніал і полімоніал) відповідно, і термінологічного виразу у формі сталої терміносполуки вможливають у подальшому створення коду, який дасть змогу інженерам ІТ-індустрії, комп'ютерним лінгвістам тощо створити програмні продукти майбутнього для е-читання й розпізнавання текстів, машинного перекладу, автоматизації / роботизації робочих процесів. Крім того, для синтаксичних моделей моніоміалів (терміносполук) в англійській мові бізнесу характерні лексична й морфологічна систематичність, раціональна стислість й однозначна відповідність терміна поняттю. За своєю структурою бізнес-моніоміали в англійському термінологічному корпусі мови здебільшого складаються з двох, трьох та багатьох компонентів. Аналіз, опис і класифікація бізнес-моніоміалів англійської мови з огляду на алгебраїчність виразу вможливають швидші темпи роботи з мовознавчими ресурсами для фахівця в технічній сфері знань.

Один із авторів виокремлює моніоміали та поліноміали, які, зі свого боку, диференційовані на біноміали (двочлени) та тримоніали (тричлени) [16, с. 105–107]. Наша стаття, у зв'язку з обсягом інформації про результати дослідження, звужує периметр опису матеріалу до аналізу структури бізнес-моніоміалів в англійській мові, як визначено метою й поставленими завданнями. Усі досліджувані нами бізнес-моніоміали в англійській мові можна поділити на дві великі категорії: однокомпонентні та багатокомпонентні (дво-, трикомпонентні зокрема). Однокомпонентні моніоміали складаються лише з однієї лексичної одиниці. До складу багатокомпонентних моніоміалів входять кілька лексичних одиниць. Варто зауважити, що критерієм для визначення того, чи є термін однокомпонентним або багатокомпонентним, слугує не його зовнішня форма в якій-небудь конкретній мові, а міжнародна внутрішня форма. Якщо міжнародна внутрішня форма моніоміала складається з одного елемента, а еквівалент в якій-небудь мові – з кількох елементів, то такий англійський бізнес-моніоміал вважають однокомпонентним. У досліджуваній підсистемі вагоме місце посідають багатокомпонентні моніоміали. За кількістю терміноелементів виявлено одно-, дво- та полікомпонентні моніоміали. З-поміж багатокомпонентних домінують двокомпонентні бізнес-моніоміали, трикомпонентні посідають друге місце, на останній позиції перебувають полікомпонентні бізнес-моніоміали зі складною синтаксичною структурою термінотворення. За морфологічною ознакою ключового терміна бізнес-моніоміала розрізняємо іменникові, прикметникові та дієслівні моніоміали. За нашою класифікацією та алгебраїчним підходом до лінгвістики, необхідно зважати на особливості алгебраїчного виразу та його зовнішнє формлення [16, с. 105–108]:

– мономіал, у математиці (алгебрі) одночлен, включає термін, що не дорівнює нулю (*non-zero term*): наприклад, a – це одночлен в одній змінній a , $2af^5$ – це одночлен у двох змінних a і f , $7v$ – лише однієї змінної v , $3nm/2k$, це одночлен у трьох змінних n , m , k ;

– поліноміал (двочлен, тричлен, багаточлен) – алгебраїчний вираз, що складається з двох і більше математичних термінів під час дії додавання чи віднімання: $bs + 2tw$ – двочлен (біноміал у термінології статті) у складі трьох змінних s , t , w ; $7a - 5b$ – двочлен (біноміал) у складі двох змінних.

В англійському термінологічному корпусі мови простежуємо такі паралелі:

– бізнес-мономіали в англійській мові: *dividend* ‘дивіденд’ – однокомпонентний мономіал, *payment* ‘оплата’ – однокомпонентний мономіал, *payment receipt* ‘квитанція про оплату’ – двокомпонентний мономіал з двома змінними – *payment* ‘оплата’ та *receipt* ‘квитанція’, незважаючи на те, що в українській мові три компоненти – *квитанція, про, оплата* (зн. в.);

– бізнес-поліноміали (біноміали) в англійському термінологічному корпусі мови: *fees due and payable* ‘комісія до оплати’, де ключовим терміном є *fees* ‘комісія; комісійна винагорода’, виражений іменником у множині, а його змінними – прикметники *due* ‘такий, строк якого настав’ і *payable* ‘такий, що можна оплатити (букв.)’; *to enter into and sign a contract* ‘укласти угоду / договір’ – бізнес-поліноміал, який складається з двох частин: *to enter into a contract* ‘укласти угоду’ і *to sign a contract* ‘укласти угоду’ від *to sign* ‘підписати, підписувати (букв.)’ і *a contract* ‘угода; договір; контракт’.

Далі пропонуємо розглянути класифікацію англійських бізнес-мономіалів [16] за кількістю компонентів / термінів у структурі бізнес-мономіала та з урахуванням його морфолого-синтаксичних особливостей:

I. Однокомпонентні бізнес-мономіали в англійському термінологічному корпусі мови за формою вираження можна об’єднати в такі групи:

1) N(s), іменник в однині чи множині: *accounts, acquisition, actuary, administration, import, export, oligopoly, annuity, arbitrage, assets, audit, bond, capital, collateral, commodity, creditor, debtor, dividend, equity, futures, gross, hyperinflation, inflation, insolvency, liquidity, macroeconomics, margin, merger, microeconomics, net, overheads, patent, philanthropy, quota, recession, revenue, sustainability, volume, yield, privatization, depreciation, diversification*;

2) N+gerund, терміноскладання (іменник + герундій): *benchmarking, bootstrapping*;

3) N+n, терміноскладання (іменник + іменник): *copyright, fairtrade, shareholder, trademark*;

4) Abbreviation, аббревіатури: *B2C, B2B, NIESR, PAYE, SME(s)*;

5) Substantivized verb, субстантивоване дієслово: *takeover, turnover*.

Однокомпонентні бізнес-мономіали в англійській мові вважають простими. За граматичними та лексичними ознаками розрізняємо: 1) іменники в множині (*accounts*); 2) іменники, утворені за допомогою суфікса та кореня (*acquisition*); 3) прості іменники, у яких одна морфема є коренем (*bond*); 4) іменники, утворені основоскладанням без змін твірних основ (compound without change: *fairtrade*); 5) іменники, утворені префіксально-суфіксальним способом (*hyperinflation*); 6) іменники-аббревіатури (*NIESR*), а також 7) іменник + віддієслівний іменник (*stakeholder, shareholder, cardholder*).

II. Двокомпонентні бізнес-мономіали в англійській мові відповідають таким моделям:

1) Adj + n, прикметник + іменник (в однині / множині): *hostile takeover, ethical trade, financial management, fiscal year, golden share, grey knight, black swan, horizontal merger, economic growth, blue chip, ethical investment, vertical merger, institutional investor, intellectual property, industrial output, present value, ordinary share, national insurance, negative equity, social enterprise, golden hello, ordinary share, present value, real values, nominal values*;

2) N + adj., іменник + прикметник / дієприкметник теперішнього часу: *debt outstanding*;

3) N(pl) + adj., іменник у множині + прикметник: *accounts receivable, accounts payable, accounts receivable*;

4) N + n, іменник + іменник: *share index, share options capital expenditure (CAPEX), business cycle, business angel, base rate, cash flow, half year, exit strategy, enterprise value, break-even point, hedge funds, liquid asset, market segmentation, offshore account, investment trust, balance sheet, market share, zombie funds, income statement*;

5) Part. I + n, дієприкметник теперішнього часу + іменник: *accounting period, bridging loan, marketing mix, operating expenditure (OPEX), operating profit/loss, working capital*;

6) Part. II + n, дієприкметник минулого часу + іменник: *fixed cost, managed fund, leveraged buyout, unquoted shares*;

7) Adj. + gerund, прикметник + герундій: *affiliate marketing, quantitative easing*;

8) Compound noun / adj + n, складений іменник / прикметник / субстантивований прикметник + іменник: *work-life balance, bid-offer spread, without-profits policy, non-executive director, break-even point*;

9) N + Gerund, іменник + герундій: *insider trading, invoice factoring*.

III. Полікомпонентні бізнес-моніміали в англійській мові (до складу яких належать три й більше компонентів):

1) Adj. + adj. + n, прикметник + прикметник / дієприкметник + іменник: *corporate social responsibility, gross domestic product, gross national product, private limited company*;

2) Adj. + n + n, прикметник + іменник + іменник: *annual percentage rate, annual equivalent rate, nominal interest rate, critical success factor, interim profit statement, real interest rate, triple bottom line*;

3) N + prep. + n, іменник + прийменник + іменник: *economies of scale, rate of return, return on investment, product elasticity of demand*;

4) Abbreviation, складні абревіатури: *FTSE 100 index*;

5) N + n + n, іменник + іменник + іменник: *producer price index, key performance indicator, net asset value*;

6) Sentence, речення: *staying informed is crucial*.

Варто також зазначити, що написання багатьох англійських бізнес-моніміалів може бути різним, напр.: *value-added tax* та *value added tax, cash flow, cash-flow* і *cashflow*. Зазвичай перевагу надають використанню складних синтаксичних бізнес-моніміалів.

Висновки та перспективи дослідження. За даними С. Гринєва, 60–95 % термінів у сучасних європейських мовах – це багатокомпонентні одиниці [5], але наше експериментальне дослідження виявило, що найбільшу кількість бізнес-моніміалів становлять одно- / двокомпонентні англійські утворення, а найменшу – багатокомпонентні (тобто ті, складниками яких є 3 і більше слів). Багатокомпонентні бізнес-моніміали можуть бути репрезентовані складними синтаксичними моделями, що суперечить основній вимозі до терміна – лаконічності. Такі частотні випадки використання складних синтаксичних моделей у ролі терміна зумовлюють доцільність уведення терміна «моніміал» у бізнес-індустрію, чи «бізнес-моніміал». Так одночасно можна розв'язати два завдання – забезпечити використання англійських термінологічних одиниць / терміносполук усталеної й зафіксованої в мовленні форми, кодифікуючи їх як «бізнес-моніміали», з одного боку, а з іншого, – уникнути тавтології під час опису й аналізу структури терміна (коли термін складається з кількох компонентів).

Зауважимо, що з-поміж усіх бізнес-моніміалів англійської мови найбільш характерними є одиниці такої структури: «іменник + іменник» (*cash flow*), «прикметник + іменник» (*social enterprise*). Менше бізнес-моніміалів мають усталену форму вираження «прикметник + іменник у множині» (*real values*) або складену форму «два іменники (написання через дефіс чи нарізно) + іменник» (*work-life balance*), «іменник + герундій» (*invoice-factoring*), «прикметник + герундій» (*affiliate marketing*), «дієприкметник минулого часу + іменник» (*fixed cost*), «дієприкметник теперішнього часу + іменник» (*accounting period*), «дієприкметник минулого часу + іменник у множині» (*unquoted shares*).

Аналізований матеріал засвідчив найпоширеніші словотвірні суфікси для англійських бізнес-мономіалів: *-ion, -er, -ing, -or, -ment, -(i)ty, -ance (ence, ancy, ency)*. Крім зазначених бізнес-мономіалів, фахівці в бізнес-мовленні використовують велику кількість професіоналізмів. Такі одиниці пов'язані з професійною діяльністю / родом занять і функціонують найчастіше в усному мовленні представників конкретної професії, тому в термінологічних словниках їх знайти складно.

Природа бізнес-мономіалів, аналіз, опис їх як в англійській, так і в інших мовах із позицій алгебраїчної логіки, а також розвиток напряму наукових пошуків та отримання результатів розвідок залишають широке поле для подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1969. 607 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ; Ірпінь : Перун, 2005.
3. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. *Труды МИФЛИ. Сборник статей по языковедению*. Москва, 1939. Т. V. С. 3–54.
4. Гінзбург М. Д. Термінологічне забезпечення наукової, навчальної та виробничої діяльності зі світлотехніки. *Світлотехніка та електроенергетика*. 2011. № 4. С. 14–29.
5. Гринев С. В. Введение в терминоведение. Москва : Московский лицей, 1993. 310 с.
6. Ицкович В. А. Лингвистическая терминология и прикладная ономастика. О словаре новой лингвистической терминологии. Москва, 1964. 165 с.
7. Ішмуратов А. Термін. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. С. 636.
8. Квеселевич Д. И. Интеграция словосочетания в современном английском языке. Киев : Вища школа, 1983. 84 с.
9. Ковальчук О. С., Романчук Д. Л. Розвиток іншомовних запозичень в українській економічній лексиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Філологічна*. 2013. Вип. 37. С. 149–151.
10. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва : Изд-во АН СССР. 1961. 158 с.
11. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів : Світ, 1994. 216 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
13. Симоненко Л. О. Термін у загальномовних словниках. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ : КММ, 2013. С. 218–225.
14. Bovee, Courtland L., Thill, John V. Marketing. New York ; London ; Montreal ; Sydney ; Toronto : McGraw-Hill, Inc., 1992. 769 p.
15. Chaika, O. A Dive for Determinants of Ukrainian and English for Audit and Accounting as Languages for Specific Purposes. *Людина. Комп'ютер. Комунікація : збірник наукових праць*. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2019. 1 електрон. опт. Диск (CD-ROM).
16. Chaika, O. Nominal Variables in English Audit Terminology. *International journal of philology*. Vol. 10. № 1. 2019, p. 100–108.
17. Dictionary of Marketing Terms / Peter D. Bennet (Ed.). Second Edition. Chicago, Ill., 1995. 316 p.
18. Dictionary of Business Terms / Jack P. Friedman. New York ; London ; Sydney, 1997. 650 p.

References

1. Akhmanova, O. (1969). Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of Linguistic Terms]. Moskva, 607 (in Russ.).
2. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoyi ukrayinskoyi movy [Comprehensive Monolingual Dictionary of Contemporary Ukrainian] (2005) / Ed. V. T. Busel. 5th Edition. Kyiv ; Irpin (in Ukr.).
3. Vinokur, G. O. (1939). O nekotorykh yavleniyakh slovoobrazovaniya v russkoi tekhnicheskoi terminologii [On Some Word Formation Phenomena in Russian Technical Terminology]. *Trudy MIFLI. Articles on linguistics*. Moskva. T. V. 3–54 (in Russ.).
4. Hinzburh, M. D. (2011). Terminolohichne zabezpechennia naukovoyi, navchalnoyi ta vyrobnychoyi diyalnosti zi svitlotekhniki [Terminology for scientific, educational activities and production in the area of light technical equipment]. *Lighting and electricity*. Vol. 4. 14–29 (in Ukr.).
5. Grinev, S. V. (1993). Vvedenie v terminovedenie [Introduction to terminology studies]. Moskva. 310 (in Russ.).
6. Itskovich, V. A. (1964). Lingvisticheskaya terminologiya i prikladnaia onomastika. O slovare novoi lingvisticheskoi terminologii [Linguistics terminology and applied nonmastics. On dictionaries of new linguistics terminology]. Moskva. 165 (in Russ.).
7. Ishmuratov, A. (2002). Termin [Term]. *Philosophical Encyclopedic Dictionary* / V. Shynkaruk (ed.) et al. Kyiv. 636 (in Ukr.).

8. Kveseleovich, D. I. (1983). Integratsiya slovosochetaniya v sovremennom angliyskom yazike [Integrated Wordbuilding in Contemporary English]. Kiev. 84 (in Russ.).
9. Kovalchuk, O. S. (2013). Rozvytok inshomovnykh zapozychen v ukrayinskiy ekonomichniy leksytsi [Development of borrowings in the Ukrainian Economic Lexis]. *Scientific Proceedings of the National University of Ostroh Academy*. Vol. 37. 149–151 (in Ukr.).
10. Lotte, D. S. (1961). Osnovy postroeniya nauchno tekhnicheskoi terminologii [Basics for Scientific Terminology Design]. Moskva. 158 (in Russ.).
11. Panko, T. I., Kochan I. M., Matsiuk H. P. (1994). Ukrayinske terminoznavstvo [Ukrainian Terminological Studies]. Lviv. 216 (in Ukr.).
12. Selivanova, O. (2006). Suchasna lingvistyka: terminolohichna entsyklopedia [Contemporary Linguistics: terminological encyclopedia]. Poltava. 716 (in Ukr.).
13. Symonenko, L. O. (2013). Termin u zahalnomovnykh slovnykakh [Term in Lexical Dictionaries]. *Ukrainian and Slavic monolingual and bilingual lexicography. In memories of Leonid Palamarchuk*. Kyiv. 218–225 (in Ukr.).
14. Bovee, Courtland L., Thill, John V. (1992). Marketing. New York ; London ; Montreal ; Sydney ; Toronto : McGraw-Hill, Inc. 769 p.
15. Chaika, O. (2019). A Dive for Determinants of Ukrainian and English for Audit and Accounting as Languages for Specific Purposes. *Man. Computer. Communication: scientific proceedings*. Lviv : Lviv Polytechnic University. 1 CD-ROM.
16. Chaika, O. (2019). Monomial Variables in English Audit Terminology. *International journal of philology*. Vol. 10. №1. 100–108.
17. Dictionary of Marketing Terms (1995) / Peter D. Bennet (Ed.). Second Edition. Chicago, III. 316.
18. Dictionary of Business Terms (1997) / Jack P. Friedman. New York ; London ; Sydney. 650.

O. I. CHAIKA, A. I. BAMBURA. STRUCTURE OF ENGLISH BUSINESS MONOMIALS

Summary. Introduction. *The given article presents the analysis and description of the structure associated with business monomials in the English terminology. The research carries on to the breakdown of the English business monomials that fall under three groups, i. e. English business monomials that consist of one term only, English business monomials that include two terms (components), English business monomials that comprise more than two terms and variables in the structure. The two classifications in both algebra and applied linguistics – general as to monomials and polynomials and the English business monomials – are richly exemplified with certain algebraic expressions and the English fixed terminological set expressions introduced as business monomial / polynomials.*

Purpose. *The term of business monomial is introduced to communicate the need in differentiation between the term itself and a business term that may consist of a number of terms as components in a term. In addition, to advance a rather technological view for further research and computer-aided linguistics the relevant classification is proposed as based on the similarities found between the algebraic expression, its components (terms and variables) and the fixed terminological set in the business context, its components, respectively.*

Methods. *Contrastive analysis, mathematical logic (algebraic), description, as well as integration methodology, which involves logical, component, word-forming analysis of the business monomial structure.*

Results. *The paper presents the classification of algebraic expressions as based on their structure and that of the business monomials in the English business setting. The research carried out allows for in-depth study of the terminological set expression in Business English with the break-out of the terms / components of the business monomial in English. Term composition is enabled with morphological and syntactical derivational tools, which further unveils into the study and description of simple and compound / complex monomials. Such may consist of (I) a mono-term (one word unit that makes a simple business monomial), (II) bi-term monomial (two elements that are viewed as a single terminological set expression), (III) poly-term monomial (three and more elements to present the fixed set expression in business) as opposed to binomials and polynomials in general.*

Originality. *The new term of **business monomial** is introduced to differentiate the term in applied linguistics and in language for specific purposes, in particular, and the monomial / polynomial in the English business context. The structure of the business monomial is compared with that of the algebraic expression in mathematical logic subject to the similarities found in the structure and inter-relations between the terms of the expression.*

Conclusion. *The study carried out presents a scientific challenge for further research and reviews, more illustrations may allow for in depth plunge and more findings that may definitely contribute to the contemporary linguistics, applied linguistics, in particular.*

Key words: *monomial, business monomial, (business) binomial, polynomial, algebraic expression, derivation, term combination.*

*Надійшла до редакції 27.04.19
Прийнято до друку 25.05.19*

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

УДК 811.161.2'282.2 (045)

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-27-77-84

СЛОВНИК СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК: ГЕОГРАФІЯ РЕЄСТРОВИХ СЛІВ

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: ganmart@meta.ua

ORCID: 0000-0002-8033-075X

У статті актуалізовано потребу видання словника середньонаддніпрянських говірок, представлено основні положення концепції його укладання та специфіку реєстру й тлумачення лексем. Закцентовано увагу на одному із засадничих принципів цієї лексикографічної праці – репрезентації поширення реєстрових слів за групами середньонаддніпрянських говірок (центральні, північні, східні, західні, південні) чи вказівка на поширення в усьому ареалі, що вможливорює лінгвогеографічна характеристика досліджуваного континууму. За ареальним принципом у реєстрі словника відображено диференціацію на непротиставні лексичні діалектні відмінності, що репрезентують традиційну матеріальну та духовну культуру середньонаддніпрянців, і протиставні, реалізовані в лексичних, семантичних, словотвірних, фонетичних, акцентних і граматичних варіантах реєстрових слів. Такий підхід представлено в словникових статтях, де лексеми чи їхні варіанти паспортизовані за групами говірок. Він дає змогу систематизувати інформацію про поширення лексем у середньонаддніпрянському ареалі, об'єктивно представити його внутрішнє членування.

Ключові слова: *словник середньонаддніпрянських говірок, реєстрове слово, ареальний принцип, середньонаддніпрянський ареал, внутрішнє членування, група говірок.*

Актуальність. Лексичний склад діалектної мови є найбільш динамічним, зазнаючи впливу як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Насамперед це бурхливі суспільно-економічні та культурні зміни в житті суспільства кінця ХХ – початку ХХІ ст., що викликали деактуалізацію одних реалій і появу інших. Відходять у небуття носії традиційної матеріальної та духовної культури, а отже, лексикографічне опрацювання діалектної лексики постає невідкладним завданням сучасної лінгвістики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Упродовж останніх десятиліть українську діалектну лексикографію поповнила низка праць, що репрезентують лексику всіх трьох наріч, хоч й охоплено не всі говори. Зокрема, О. І. Бондар, який проаналізував розвиток українського діалектного словникарства на початку ХХІ століття, зазначає, що «з 2000 до 2011 року вийшло 30 діалектних словників, словничків і матеріалів», причому найбільше представлено лексичну систему південно-західного наріччя (18 лексикографічних

праць), меншою мірою – південно-східне та північне (відповідно 8 і 4 словники чи матеріали до них). Дослідник констатує, що серед говорів південно-східного наріччя «найбільше лексикографічних видань (5 словників) припадає на слобожанські говірки», 3 видання репрезентують лексику степових говірок, однак «середньонаддніпряньським говіркам не присвячено жодної лексикографічної праці» [1, с. 172–174].

Концепцію укладання словника середньонаддніпряньських говірок було презентовано восени 2012 року на Міжнародній науковій конференції, присвяченій визначному лексикологові й лексикографу Леонідові Сидоровичу Паламарчукові, де означено основні положення цієї праці: укладання реєстру провадити за збірниками діалектних текстів, що є графічним відображенням фонозаписів з електронної фонотеки середньонаддніпряньських говірок, подаючи таким чином докладну характеристику лексичного значення слів, їхні граматичні та стилістичні характеристики; представити насамперед найбільш виразні лексичні особливості середньонаддніпряньського говору, що їх відрізняє від літературно нормативних словотвірне, фонетичне, акцентне, граматичне оформлення та семантика, а також номінації, пов'язані з побутом, особливостями господарювання, народними промислами, звичаями, віруваннями, обрядовістю тощо. Також було вказано на специфіку й способи тлумачення лексем [2, с. 177–185]. Одним із засадничих принципів укладання словника середньонаддніпряньських говірок є репрезентація географії реєстрових слів за їхніми групами: центральні, північні, східні, західні, південні чи вказівка на поширення в усьому ареалі, що актуалізує мету та завдання статті.

Мета статті – репрезентувати географію різних варіантів реєстрових слів словника, засвідчених в ареалі середньонаддніпряньських говірок.

Матеріали і методи дослідження. Локалізацію реєстрових слів за ареальним принципом уможливорює лінгвогеографічна характеристика досліджуваного континууму [3, с. 6–48; 4, с. 250–319; 5, с. 13–98] та відповідне текстографічне підґрунтя (ГПК, ГЗП, ГЧ), що дає змогу систематизувати інформацію про поширення лексем у середньонаддніпряньському ареалі.

Результати дослідження та їх обговорення. Середньонаддніпряньські говірки неоднорідні в діалектному відношенні, про що свідчать праці дослідників 60–70-х років ХХ ст. (В. С. Ващенко, І. О. Варченко, А. П. Могила, П. С. Лисенко, А. Д. Очеретний) та кінця ХХ – початку ХХІ ст. [3; 4; 5]. На підставі лінгвогеографічного вивчення фонетичної і фонологічної систем установлено внутрішнє членування: виокремлено діалектні зони – центральну, північну, південну, східну та західну, у межах яких функціонують окремі групи говірок. У центральній зоні поширені говірки з найбільш типовими для середньонаддніпряньського говору особливостями, тоді як говіркам північної, південної, східної та західної зон властиве збереження основних рис середньонаддніпряньської основи поряд із нашаруванням на неї ознак інших діалектних систем. У реєстрі словника цю ареальну диференціацію виразно відображено в лексичних, семантичних, словотвірних, фонетичних, акцентних і граматичних варіантах реєстрових слів.

Теоретичним підґрунтям класифікації матеріалу став вироблений у лінгвогеографії ареальний принцип, згідно з яким лексику діалектів поділяють на непротиставну та протиставну, а в складі останньої виокремлюють типи й підтипи, що виникли на основі семантичної спільності лексем, матеріальної спільності кореневої морфеми (при відмінностях словотворчої будови), матеріальної спільності слова при семантичних відмінностях (повних і часткових), відмінностях фонетичного оформлення (фонетичний склад, наголос), особливостях граматичних характеристик слова [6, с. 173; 7, с. 41].

До непротиставного типу належать ті реєстрові слова, що відображають специфіку матеріальної та духовної культури населення Середньої Наддніпрянщини, зокрема, це лексеми на позначення:

– місцевих страв: **затірка** ¹зат'ірка, -и, тільки одн., жін. р., кул., заст., 'перша страва, приготовлена із звареного в киплячій воді розтертого з водою борошна': ¹зат'ірку / то це ¹кажин ден' ¹зат'ірка / с'і час ни ¹робл'ат' / а то ¹д'і ¹зат'ірки за¹терл'а / зва¹рил'а // іак

це / борошенце так / туди сол' у'сипал'а / і тут му'ка / і тут поли'вайе / і тут во'на та'ке
робит' / н'і то во'но мокре / н'і то су'хе / і та'ке ж во'но / і тут ок'р'іп ки'пит' / у'кинул'и /
м'ішайут' / і та'ка **зат'ірка** ше й ку'ди / (Мк); **зат'ірку** зати'рал'и у мис'ц'і ви'л'ик'ій /
п'росто борошно пол'ивал'и во'дич'койу сол'о'нен'койу там і той терл'и по мис'ц'і і
вк'идал'и / і о'це бу'л'а **зат'ірка** / (Бг) (правобережні й лівобережні центральні
середньонадніпряньські говірки); **кваша** кваша, -і, тільки одн., жін. р., куліш, заст., 'солodka
рідка страва із запареного водою житнього, пшеничного, гречаного борошна з додаванням
сухофруктів': **квашу** ро'бил'и / **квашу** з житнього борошна за'пар'уйимо // і по'ставим на
п'іч'і ту **квашу** там у кут'ку / во'на вигра'вайиц':а там / г'райе / г'райе / йагод туда
в'кину / во'на г'райе і г'райе та **кваша** / виграл'ас' / о / у'же кислос'л'адка / (Крж)
(лівобережні північні середньонадніпряньські говірки);

– традиційного селянського одягу: **карейя** карейя, -і, -і, жін. р., побут., 'верхній
чоловічий одяг із вовни чи полотна у вигляді плаща з відлогою': ка'рейі бу'л'и / ка'рейя
з'вал'ис'а та'к'і із в'ід'л'огойу / та та'к'і ши'рок'і та в'д'агнут' та так п'ідп'режуц':а
та й 'ход'ат' йак наче т'і // а і'начого ни бу'л'о // (Ст) (правобережні центральні
середньонадніпряньські говірки); **юпка** йупка, -и, -и, жін. р., побут., заст., 'верхній теплий
жіночий одяг із домашнього сукна, пошитий у талію, зі складками': а у нас 'ран'ше йупки
ши'л'и сукон':і / (Крж) (лівобережні північні середньонадніпряньські говірки); то'д'і ж
йупки бу'л'и та'к'і сукон':і / то'д'і ж о'вечки де'р'жал'и / п'р'ал'и / т'кал'и і ши'л'и / то
во'на йупку на'д'іне / ... 'кохту на'д'іла во'на / та й у'се / 'кохточка і сп'ід'ничка / і йупку
на'д'іла // (Мк) (правобережні й лівобережні центральні середньонадніпряньські говірки);

– сільськогосподарських будівель чи їхніх частин: **повітка** пов'ітка, -и, -и, жін. р.,
побут., 'виплетене з лози та обмазане глиною приміщення для худоби': та'к'і пов'ітки
п'л'етин'і і 'раниши в їх дир'жал'и ко'рови / бо 'раниши о'ц'іх са'райів ни бу'л'о / (Хт)
(лівобережні північні та лівобережні й правобережні центральні середньонадніпряньські
говірки); **хижа** хижа, -і, -і, жін. р., побут., 'невелике приміщення чи прибудова до хати для
зберігання зерна та продуктів': то 'хижа / в'крита очі'ретом / там 'чисто у 'хиж'і / зерно
в ко'ш'і / о'бично к'іш // здо'ровий к'іш і ма'лий к'іш / може 'висипат' і в'д'іжку л'убу / зерно
(Гн) (лівобережні північні середньонадніпряньські говірки);

– звичаїв та обрядів: **потрусини** потрусини, -□, тільки мн., обряд., заст., 'четвертий
день весільного тижня, коли до батьків молодой ідуть весільні гості з боку молодого': на
д'ругий ден' молоду тири'воз'ат' / так / на т'рет'ій ден' ни'сут' йій с'н'ідат' // на
чит'вертий ден' і'дут' шу'кат' у'же ж бат'ки / і'дут' шу'кат' доч'ки / а ті ж і'дут' на
потрусини / і так ц'ілий тиждин' мо'тал'ис'а // (Мк) (правобережні центральні та
південні середньонадніпряньські говірки); **посмалить** посмалит', -ю, -ять, обряд.,
'очистити вогнем весільний поїзд молодого перед тим, як пустити у двір молодой':
при'ход'ат' / а тут у'же сто'ла 'винисл'и // і **посмалил'и** їх / запал'ил'и там шос'
йа'кус' / ку'сочок жи т'і'йейі со'ломки там а'бо шо / **посмалили** / шоб во'ни пири'с'кочили /
шоб во'ни пирийшли 'чириз у'сей во'гон' / шоб бу'ли 'му'жн'і / хо'рош'і // (Хац)
(правобережні центральні середньонадніпряньські говірки) та ін.

Лексичне протиставлення на ґрунті семантичної спільності лексем у різних групах
середньонадніпряньських говірок простежуємо на прикладі неоднакових реєстрових слів,
що репрезентують одну сему, однак поширені в різних групах говірок:

– 'видовбані дерев'яні ночви для прання й купання': **ночви** 'ночви, тільки мн., -□
побут., заст.: **ночви** та'к'і дов'бал'и / та'ка дири'вина тов'ста / здо'рова / із 'дерева
ро'бил'и / хто зай'мавс' куп'л'али **ночви** / на ба'зар'і прода'вал'ис'а / називал'ос'а **ночви**
во'но / ви'рубувал'и / і там д'іток купал'и / і п'рал'и в ц'ому // (Дрз) (у більшості
середньонадніпряньських говірок) – **вагани** вага'ни, тільки мн., побут., заст.: ота'к'і
йаши'чки / йак о'це на с'ірни'ки / вобше із хви'нерки / а то'д'і кл'ал'и туди 'сало і
п'ідн'і'мал'и так на вага'ни / чи 'ночви / шоб ст'і'кал'о / (Кр) (у лівобережних центральних
та правобережних південних середньонадніпряньських говірках);

– ‘кисломолочна страва з пряженого молока, заправленого сметаною’: **ряжанка** р'ажанка, -и, тільки одн., жін. р., кулін.: а р'ажанку / парим мол'око / щоб воно бул'о краснин'ке чирво'нен'ке / а тод'і захо'л'оне / прихоло'не / кидайим смитану // в'кого / с'к'іки йе / б'іл'ше смитани в'кине / то луча р'ажанка / а йак т'рошки / то шо кисл'ак та й усе / та так і р'ажанку робим // (Скр) (у більшості середньонаддніпрянських говірок) – **варюванка** вар'уванка, -и, тільки одн., жін. р., кул., вар'уванка / мол'око за'пар'увал'и / смитаноїу завда'вал'и і та'ка добра вар'уванка полу'чал'ас' / ой добра // йа вже да'вно йіл'а та'ку вар'уванку // (Хв) (у лівобережних центральних середньонаддніпрянських говірках); **колотуша** коло'туша, -'і, тільки одн., жін. р., кулін, ‘ряженка, страва із топленого молока, заправленого сметаною’: а на п'разник шо го'товил'и / це було ма'ти кор'ж'і / коло'туш'і на'робл'ат' / це було ма'ти с'парут мол'око / гарно мол'око с'париц':а / вихолоне / а тод'і завда'їут' смитаноїу йо'го / і во'но йак з'с'адиц':а коло'туша / та'ка гарна було / густа / о'це кор'ж'і йі'мо / і ц'у коло'тушу / кол'ис' ни було лако'мства // (Дрз) (у західній частині правобережних центральних середньонаддніпрянських говірок);

– ‘післявесільні обрядодії, коли свати ходили в гості одне до одного в першу (чи й другу) неділю після весілля’: **пиритягини** пирит'агини, -□, тільки мн., обряд., заст., там вигнал'а ма'ти го'р'іл'ки читвир'тину / кажут' бул'о читвир'тину / дак і коро'вай одбу'л'и / і с'вад'бу 'дбу'л'и / і ше й пирит'агини 'дбу'л'и / (Брл) (у лівобережних північних середньонаддніпрянських говірках); **покалачини** пока'лачини, -□, тільки мн.: у нас'тупну не'д'іл':у з'ат' з доч'кою і р'ідними приї'їж:аїут' до бат'к'ів у гост'і на пока'лачини // гу'л'аїут' там / а тод'і пе'ре'ход'ат' до моло'дого / йаки'чо це в од'ному се'д'лі / то в той же ден' / а йаки'чо в д'ругому / то пока'лачини в од'них на од'ну не'д'іл':у / а в д'ругих на д'ругу не'д'іл':у // (Мр) (у лівобережних північних середньонаддніпрянських говірках).

У словнику середньонаддніпрянських говірок засвідчено чимало лексем, що мають спільну кореневу морфему, однак різняться відмінностями словотворчої будови. Зокрема, у більшості середньонаддніпрянських говірок ще пам'ятають лексему **бадя** (ба'д'а), що позначала велике дерев'яне відро біля криниці-журавля: ота'кий жура'вел' о'це'йо'го / і на йо'му о'це ж ба'д'а / а туди / там шо ро'били / там із кол'госпу го'нили скот (Юш), тоді як у говірках східної периферії ареалу, які ми кваліфікуємо як мішані [4, с. 307–308], із цим же значенням засвідчено словотвірний варіант **бадейка** (ба'д'ейка): там ни в'ідро / а та'ка ба'д'ейка / (Грб). У правобережних центральних середньонаддніпрянських говірках на позначення киселю, відвару з бузини, заправленого борошном, зафіксовано словотвірний варіант **бузовник**: йак о'це пос'тигнит' у нас бузи'на / а тод'і й бузов'ник ва'рил'и // бузи'ни нар'ве / по'мийе / окр'іп ки'пит' / ц'у бузи'ну ки'даїут' у окр'іп туди ж / са'хару тод'і ни ки'дали ж / а ки'дали та'к'і ж із груш / ота'к'і бу'л'и / гни'л'ички / туди / а ну ви'ходе добре / шо йїж і хочиц':а // (Мк), а в лівобережних – **бузинник**: та о'це ж та'ке йак наросте бузи'на / то вар'ат' бузинник // а йак йо'го вар'ат' // на'чистит' бузи'ни / на'кидат' х'рукт'ів туди / бо тод'і шче і са'хару / і бур'а'ки ро'бил'и / а са'хару мало було // ни купиши н'і'де // та за'правши йо'го борошном та х'руктами / та і ха'роше // та'кий бу'зинник // (ВБ).

У реєстрі словника фіксуємо лексеми, що мають спільну матеріальну основу, однак різняться семантикою, причому такі відмінності можуть бути повними та частковими. Перший різновид репрезентує лексема **масл'анка**, -и, -и, жін. р., побут., заст., що в правобережних центральних середньонаддніпрянських говірках позначає дерев'яну діжечку для збивання масла: у масл'анц'і били смитану / та'ка паличка з кру'жалцим на кон'ц'і з д'іро'чками / і ото си'диши і бйеш масло (Грб) та невелику видовбану дерев'яну діжечку для зберігання сиру, масла під час посту?: мол'око зб'і'рал'и у д'їжич'ки / сир / масло кл'ал'и у д'їже'чки ма'лен'к'і / в масл'анку кажут' / та'ка д'їжичка ма'лен'ка / туди сир с'топтувал'и і масло кл'ал'и / (Х) [Март, 2000, к. 96], а в південній частині досліджуваного ареалу вона має іншу семантику: кул, ‘рідина, що залишається після збивання масла’: мат' р'ідка смитана / чос' ба'гато масл'анки (Тш).

Часткові відмінності в семантиці лексем простежуємо на прикладі лексеми *борщ*, -у, тільки одн., чол. р., кулін., що в більшості говірок реалізує сему 'традиційна українська перша страва з увареного буряка, картоплі, капусти та інших овочів і зелені, заправлена товченим салом із цибулею та часником або підсмаженим салом із цибулею': *борщ* // *на'чишич'у картопл'і / і бур'ачка зот'ру / бо вже зуб'ів німає / морк'винку / а то'д'і шчавл'у / та л'обод'и / ну в нас л'обода йе на го'род'і жовта / та ци'бул'ки та к'ропу / та за'жарищ'а / та й борщ* // (Скр); *ми'н'і о'це борщ там чи квасолину в'кинув / там чи т'рохи м'н'аса / капус'тинку / картопл'у / зас'мажив і о'це ми'н'і борщ* (Вс), а в правобережних північних і західних середньонаддніпрянських говірках ця лексема відома ще й із семантикою 'квас із буряка, який використовували як напій або для приготування борщу': *борщ* *кл'али то'же у д'іжках / о'це бур'аки чир'воні оц'іво та'к і столов'і / і ка'пуста / на'клав д'іжичку бур'ак'ів з ка'пустойу / налив во'дойу / у'кис / і це та'кий квас на вс'у з'іму / борщ* *варимо / на вс'у чисто з'іму хва'тайе* / (Дрз). У правобережних говірках Черкащини (центральні середньонаддніпрянські) засвідчено обрядове значення лексеми *борщ*: обряд., заст., 'обрядодія післявесільного циклу, що відбувалася через тиждень після весілля в домі молодого, коли молода варила борщ і пригощала ним близьку рідню': *а то'д'і вже ж йак с'вад'бу в'їдбули / то на д'ругий тижди'н' треба шоб моло'да жи'ла ж у моло'дого і нава'рила борщ'чу // називав'а борщ* // (Врб). Усі зазначені семи пов'язані внутрішнім підпорядкуванням похідних значень: 'квас із буряка, який використовували як напій або для приготування борщу' → 'традиційна українська перша страва із бурякового квасу чи увареного буряка, картоплі, капусти та інших овочів і зелені, заправлена товченим салом з цибулею та часником або підсмаженим салом із цибулею' → 'обрядодія післявесільного циклу, що відбувалася через тиждень після весілля в домі молодого, коли молода варила борщ і пригощала ним близьку рідню'.

Особливо чітко розмежування говірок репрезентують відмінності фонетичного оформлення реєстрових слів (фонетичний склад, наголос). Розглянемо цей різновид на прикладі реєстрового слова *огірок* 'невеликий продовгуватий плід овочевої городньої культури родини гарбузових із сланким стеблом'. Фонетичні варіанти *гурок* та *гірок* чітко диференціюють північні та центральні говірки [4, к. 12, с. 58]: *да в д'іжку с'топчимо миз гур'ками / с'в'іжих гур'ків бул'о ж ото кл'а'дем* / (Кв) (у лівобережних північних середньонаддніпрянських говірках) – *ка'пусту кл'ал'и / г'ірки / пирил'а дайут' г'ірки* *у д'іжках у боч'ки ни об'їс'тес'а* / (Гл) (у лівобережних центральних середньонаддніпрянських говірках), причому в говірках центральної групи паралельно з *ог'ірок*, *гірок* функціонують ще й варіанти *вг'ірок* у лівобережних: *йак те'пер го'товл'ац'а / то'д'і ж ни бу'ло / можит' сало на'р'ізане бут' / вг'ірок / ци'бул'а на сто'лах на д'ругий ден'* (Ск) та *уг'ірок* у правобережних: *уг'ірки сол'ил'и / капус'ти скла'дал'и / квас к'васил'и* / (Ст). У західній групі, які ми кваліфікуємо як перехідні середньонаддніпрянсько-подільського та середньонаддніпрянсько-волинського типів, засвідчено фонетичний варіант *гойірок*: *у'се садим / і поми'дори садим / і перец' садим / і картопл'у садим / і гойірки садим / ... все садим* // (Трч).

Лівобережні середньонаддніпрянські говірки можна диференціювати за фонетичним оформленням лексеми *ікона* 'живописне зображення Бога чи святого': фонетичний варіант *в'ікона* поширений у їхній північній частині: *с'уди ж у'же ми'не йак ви'ла / да на по'роз'і в'ікону розда'вил'и // кажут' / і жит' ни буди / а йа прижи'л'а / йа'би вс'і так жи'л'и / і гарно / і д'ружно ми жи'л'и* (Брл), а в центральній – його відповідниками є *ікона* нерідко паралельно з *ікона*: *на пе'редн'ій ст'ін'і по'верх в'ікон / сто'йала ше по'лиц'а / ту'ди / йак спик'ли х'л'іб та про'чах / пок'лали на по'лиц'у х'л'іб / ікони вис'іли / руши'ки вис'іли* / (Жв).

Протиставні лексичні відмінності акцентного різновиду здебільшого репрезентують опозицію *північні* : *центральні* або *центральні* : *західні* середньонаддніпрянські говірки. Так, варіант із наголошеним першим складом *цебир* 'широка низька діжка з двома вухами для помий і замішування худобі' поширений у крайніх північних лівобережних і правобережних

говірках досліджуваного ареалу: **цебе"р** де"рив"йаний / **цебе"р** / *це такий зробле"ний з дере"ва / так в"род'ї діже"чка з р"учками* (Лц); ну називайш"а во"но **цебир** // ... д"ругий раз / шоб ко"рова ни вибил"а **цебра** / *то висипайут' у жо"лоб / а йак п"їе / то п"їдсу"вайут' цебра* / (Кж), тоді як форма з наголосом на другому складі **ци"бер** переважно властива центральним середньонаддніпряньським говіркам Київщини: **ци"бер** був // *ко"ров'ї м"їшали // такий з дво"ма ти"ми у"шима / ота"к'ї уш"ї т"ї / і ту"ди за"ложували л"о"маку / то то"д'ї було так ни в"їз"мите / ну та"ку тов"стен"ку / тов"стен"ка та"ка / ... а то"д'ї на ту ло"маку ни"сем ко"ров'ї / чи там кон"ї ж бу"ли / то так називавс"а **ци"бер*** (Іс). У північних і центральних середньонаддніпряньських говірках лексема *накидка* 'домоткана вузенька скатерка з валу' має наголошений перший склад: *с"кати"рт' т"кал"ас"а ши"рока та"ка / а **накидку** у"же т"кал"ї у"зесин"ку / уз"ку / то **накидка** називал"ас'* (Хц); *о"тут чо"лов"їк т"кав / до с"мерти т"кав **гарно** // бу"ло с"кати"р"т"ї та"к'ї ч"ут' / то ти"пер йо"го н"їх"то / то **накидка** бу"ло називайш"а / шо це на **кажин ден'** на с"т"їл / а с"кати"рт' / це вже **гарно виткано*** // (Кд), а в правобережних південних – наголос падає на другий склад: *на"кидка ву"зен"ка / та"к'ї **накидки** робили / пи"ри"писан"ї по кра"їях чи чир"вонойу чи син"ойу **ниткойу*** // (Стц) [див.: 3, к. 24].

Граматичні лексичні діалектні відмінності здебільшого репрезентовані формами різного роду. Так, лексема *к"рижма* 'два-три метри тканини (зараз великий рушник), що хрещена мати дарує дитині на хрестини' у формі жіночого роду поширена в лівобережних центральних середньонаддніпряньських говірках: *к"рижма це на п"л"ат"а чи на со"рочку ж / там два з пол"овиною **метри т"реба** / от і ни"сут' **к"рижму** у **церкву** / хл"ї"бину **би"рут' і з"рош'ї брал"ї по"пов"ї // н"їп по"х"рестит'*** (Хв), тоді як у правобережних західних і південних фіксуємо варіант середнього роду *к"рижмо*: у *церкв"ї там **бат"ушка йо"го ми"рує / во"дичкойу поли"вайє св"а"ченою / ку"пайє в"о"дичц"ї / мо"литву чи"тайє / і то"д'ї об"моту"їут' йо"го **к"рижмом** / хри"ш"чена би"ре обов"яз"ково **к"рижмо** / чи два **метри к"раму** / чи три **метри к"раму***** (Дб); *йак ди"тину хри"стит' / то ку"ма би"ре хл"ї"бину / **к"рижмо** / два **метри т"реба** / шоб п"їдпи"ризавс" ота"ко"го / та до зим"л"ї кра"її бу"ли* (Ів). Здебільшого в середньонаддніпряньських говірках лексема *вир"стат* 'ткацький верстат' має форму чоловічого роду: *та знов та"кий **вир"стат** та мо"тайут' й"її / а то"д'ї вже в **вир"стат** за"л"ожу"їут' та т"каїут'* (Пд), причому в частині правобережних північних середньонаддніпряньських говірок форма чоловічого роду має м'яку основу *ве"рс"тат'*, -а, -и: *бо о"цей ве"рс"тат' в"їн ни в **кажного** був ... / це х"вабрика **ц"їла** / та це на вс"у **хату та"ке йак розс"тавиш*** / (Гр), а в лівобережних набуває форми жіночого роду: *ве"рс"тат'*, -ї, -ї: *ма"ти т"кал"а бу"л"а **гарна в нас сил"но / ве"рс"тат'** бу"л"а в **хат"ї*** / (Кв).

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у словнику середньонаддніпряньських говірок реєстрові слова репрезентовано за їхніми групами (центральні, північні, східні, західні, південні) чи вказано на поширення в усьому ареалі, що вможливило об'єктивну характеристику лексичного складу досліджуваного континууму. За ареальним принципом у реєстрі словника представлено непротиставні лексичні діалектні відмінності, що відображають традиційну матеріальну та духовну культуру середньонаддніпряньців, і протиставні, реалізовані в лексичних, семантичних, словотвірних, фонетичних, акцентних і граматичних варіантах реєстрових слів. Такий підхід реалізовано в словникових статтях, де лексеми чи їхні варіанти паспортизовано за групами говірок. Він дає змогу систематизувати інформацію про поширення реєстрових одиниць у середньонаддніпряньському ареалі, унаочнити його внутрішнє членування за матеріалами лексики, а тому є перспективним для використання в інших лексикографічних працях.

Умовні позначення говірок

Дрз – Дрозди, Кж – Коженики, Мк – Макіївка, Скр – Скребиші Білоцерківського р-ну, Іс – Ісайки, Кд – Киданівка, Х – Хохітва Богуславського р-ну, Гр – Гребені, Юш – Юшки Кагарлицького р-ну, Кв – Ковалин, Лц – Лецьки, Хц – Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну, Дб – Дубівка Таращанського р-ну, Трч – Торчиця Ставищенського р-ну **Київської обл.**; Брл – Бирлівка Драбівського р-ну, Грб – Горобіївка Канівського р-ну, Кр – Кропивна, Хв – Хвилівка Гл – Гельмязів, Ск – Скориківка, Пд – Підставки

Золотоніського р-ну, Ст – Старосілля Городищенського р-ну, Врб – Вербівка Городищенського р-ну, Бг – Богодухівка, ВБ – Велика Бурімка, Вc – Васютинці, Жв – Жовнине Чорнобаївського р-ну, Хац – Хацьки Черкаського р-ну, Тш – Ташлик Смілянського р-ну, Ів – Іванівка, Стц – Стецівка Чигиринського р-ну **Черкаської обл.**; Мр – Мар’янівка Гребінківського р-ну, Крж – Крижанівка, Трб – Трубайці Хорольського р-ну, Гн – Гінці, Хт – Хитці Лубенського р-ну **Полтавської обл.**

Список використаної літератури

1. Бондар О.І. Розвиток українського діалектного словникарства на початку ХХІ століття. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія* : збірник наукових праць. Київ : КММ, 2012. С. 171–176.
2. Мартинова Г.І. Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонадніпрянських говірок. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія* : збірник наукових праць. Київ : КММ, 2012. С. 177–185.
3. Мартинова Г.І. Лінгвістична географія Правобережної Черкащини. Черкаси : Відлуння, 2000. 265 с.
4. Мартинова Г. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси : Тясмин, 2003. 365 с.
5. Щербина Т.В. Ареалогія середньонадніпрянсько-степового порубіжжя. Черкаси : Видавець Андрощук П. С., 2009. 346 с.
6. Лінгвістична географія і групоўка беларускіх гаворак. Мінск : Навука і техника, 1968. 320 с.
7. Грищенко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ : Наукова думка, 1990. 269 с.

Умовні позначення джерел

ГПК – Говірки Південної Київщини : *Збірник діалектних текстів* / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2008. 370 с.

ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : *Збірник діалектних текстів* / Упорядник Г. І. Мартинова. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2012. 325 с.

ГЧ – Говірки Черкащини: *Збірник діалектних текстів* / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2013. 870 с.

References

1. Bondar, O. I. (2012). Rozvytok ukraïnskoho dialektnoho slovnykarstva na pochatku XXI stolittia [Developing Ukrainian dialect lexicography in early 21st century]. *Ukrainska i slov'ianska tлумачna ta perekladna leksykohrafiia* [Ukrainian and Slavic interpreting and translating lexicography]: naukovyi zbirnyk. Kyiv : KMM, 171–176 (in Ukr.).
2. Martynova, H. I. (2012). Spetsyfika reiestru y tлумachennia leksem u slovnyku serednonadnipriianskykh hovirok [Special features in registering and interpreting lexemes in the Mid Upper Dnieper patois dictionary]. *Ukrainska i slov'ianska tлумачna ta perekladna leksykohrafiia* [Ukrainian and Slavic interpreting and translating lexicography] : naukovyi zbirnyk. Kyiv : KMM, 177–185 (in Ukr.).
3. Martynova, H. I. (2000). Linhvistychna heohrafiia Pravoberezhnoi Cherkashchyny [Linguistic geography of the Right bank Dnieper Cherkassy region]. Cherkassy : Vidlunni, 265 (in Ukr.).
4. Martynova, H. (2003). Serednonadnipriianskyi dialekt. Fonolohiia i fonetyka [Mid Upper Dnieper dialect. Phonology and phonetics]. Cherkassy : Tiasmyn. 365 (in Ukr.).
5. Shcherbyna, T. V. (2009). Arealohiia serednonadnipriiansko-stepovoho porubizhzhia [Areal studies of the Mid Upper Dnieper and Steppe border]. Cherkasy : Vydavets Androshchuk P. S., 346 (in Ukr.).
6. Linhvistychnaia heahrafiia i hrupoўka belaruskikh havorak [Linguistic geography and classification in the Bielarussian patois]. Minsk : Navuka i tekhnika, 1968. 320 (in Bielarussian).
7. Hrytsenko P. Yu. (1990). Arealne variuvannia leksyky [Areal variations in lexical units]. Kyiv : Naukova dumka, 269 (in Ukr.).

H. I. MARTYNOVA. MID-UPPER DNEPER PATOIS LEXICON: THE REGISTERED LEXEMES MAPPING

Summary. Introduction. *The article represents basics for the concept of compiling a Mid-Upper Dnieper patois lexicon, as well as featuring and interpreting its lexemes, with the emphasis on the principal lexicography foundations – the representation of the lexemes according to the patois grouping.*

Purpose. *Representing various mapping variants for the registered lexicon verified within the Mid-Upper Dnieper patois area.*

Results. *Registered stock is classified according to the lingua geographical area principle, the lexemes being divided into non contrastive and contrastive, the latter distinguished into types and subtypes on the basis of common semantic meaning for the lexemes, of the actually common root morpheme (with different word building peculiarities), of the actual common lexeme for the semantic differences, of the different phonetic features and the peculiar grammar. In the lexical register the area*

differentiation is fully reflected in the lexical, semantic, word building, phonetic, accent bound and grammatical variants of the registered lexemes.

Originality. *The article originally represents the applied area principle in the lexicography practice. The lexemes registered under the Mid-Upper Dnieper area according to the patois texts are represented in connection with their location within patois groups.*

Conclusion. *The peculiarity of the stock of the Mid-Upper Dnieper patois lies in representing registered lexemes according to groups (central, northern, eastern, western, southern ones) or indicating their spread within the area that enables thorough study for the stock under consideration. According to the area principle, the registered stock represents non-contrastive lexical dialectal differences demonstrating traditional basic and spiritual culture of the speakers, as well as contrastive ones being realized in lexical, semantic, word building, phonetic, accentual and grammatical variations of the registered words. The approach has been analyzed in the entries in which lexemes or their variations have been registered according to the patois groups, so that to arrange the information on the spread of the registered lexemes in the Mid-Upper Dnieper area, to demonstrate their inner division according to the lexical stock and to this effect it is quite promising to be applied in other lexicography works.*

Key words: *Mid-Upper Dnieper patois lexicon, register word, areal principle, Mid-Upper Dnieper area, internal division, group of dialects.*

Надійшла до редакції 27.02.19

Прийнято до друку 04.03.19

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ НАЗВ ЗНАРЯДЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ
ІЗ ПРЯДІННЯМ, У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

*Н. А. Жуган, кандидат філологічних наук,
викладач Черкаського державного бізнес-коледжу
(Черкаси, Україна)*

e-mail: nzhugan@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9874-1867

У статті вперше представлено репертуар лексико-семантичних груп назв знарядь, пов'язаних із прядінням, прядива та ниток, засвідчених у середньонаддніпрянських говірках. У процесі дослідження з'ясовано особливості репрезентації, виявлено системні зв'язки досліджуваних номенів, їхню семантику, варіативність та ареальну характеристику. На позначення назв знарядь, пов'язаних із прядінням, прядива та ниток у середньонаддніпрянських говірках переважають однослівні власне терміни та загальнонавживані слова; аналітичні назви – атрибутивні й субстантивні словосполучення; пропозитивні – у формі речення. Виявлено фонетичну, граматичну, акцентуаційну і словотвірну варіативність назв, зумовлену як системою говірок, здатністю мовців до індивідуального творення, так і міждіалектними контактами.

Ключові слова: лексико-семантична група, семантична мікрогрупа, сема, лексема, номінація, репрезентант, варіативність.

Актуальність. Лексика народних промислів містить важливу інформацію про національну й регіональну специфіку життя народу, традиційні види його трудової діяльності. Народна виробнича термінологія стала об'єктом лексикологічних досліджень у другій половині ХХ ст., де було з'ясовано структурно-семантичну організацію тематичних груп лексики на позначення ремесел чи окремих фрагментів цієї терміносистеми, представлено репертуар компонентів, зроблено лексико-семантичний, діахронний та зрідка лінгвогеографічний аналіз досліджуваної термінології, представлено поширення назв в ареалі української й інших слов'янських мов. Проте не всі групи лексики української мови знайшли глибоке наукове висвітлення з відповідним теоретичним обґрунтуванням. Тому **актуальним** залишається дослідження тематичної групи лексики ткацтва, що дає змогу більш докладно описати склад одиниць та системних відношень у межах цієї групи, дослідити активні процеси в говірках, виявити архаїчні елементи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Упродовж тривалого часу народне ткацтво як архаїчне ремесло вивчали передовсім історики й етнографи (Н. І. Лебедева, А. Н. Курилович, А. Т. Нестер, Г. С. Маслова, О. О. Боряк тощо) [14; 13; 17; 16; 1]. Дослідники аналізували ткацьке ремесло в діахронії та синхронії, звернули увагу на технологію, сировину, знаряддя, різновиди тканин, вірування та обряди українців, пов'язані з ткацтвом. Ткацьку лексику як тематичну групу чи окремі її фрагменти розглянуто в працях В. К. Василенка, З. М. Веселовської, О. М. Трубачова, Й. О. Дзензелівського, Т. М. Трухан, Т. Є. Вороніної, М. Р. Павлової, Л. С. Терешко, О. Г. Давидової, І. О. Ніколаєнко, Г. І. Гримашевич та інших [2; 3; 24; 9; 25; 4; 20; 23; 8; 19; 6]. Науковці досліджували ткацьку лексику як тематичну групу, що об'єднує низку лексико-семантичних груп, подали семантичний, структурний, функціональний аналіз лексики народного ткацтва, порівнювали з відповідниками в інших слов'янських мовах, використавши описовий, лінгвогеографічний, порівняльний метод та діахронний аналіз. В українському мовознавстві засвідчено й проаналізовано термінологію народного ткацтва із закарпатських (Й. О. Дзензелівський), бойківських (А. А. Бодник), наддністрянських (Н. Ф. Венжинович), поліських (М. Р. Павлова), східнополіських (М. Т. Безкишкіна), середньополіських (М. В. Никончук, Г. І. Гримашевич), степових (Л. С. Терешко), східнослобожанських

(І. О. Ніколаєнко) говірок. Ткацька лексика середньонаддніпрянських говірок ще не була об'єктом докладного дослідження.

Мета статті – лексико-семантична характеристика назв, пов'язаних із прядінням, виявлення системних зв'язків досліджуваних номенів, їхньої семантики та варіативності в середньонаддніпрянському діалекті.

Матеріалами дослідження стали експедиційні записи автора із середньонаддніпрянських говірок Черкаської, Київської, частково Полтавської та Кіровоградської областей. У статті використано такі **методи дослідження**: описовий, компонентний, структурний, контекстуальний аналіз.

Результати дослідження та їх обговорення. Лексичний матеріал, зібраний у середньонаддніпрянських говірках на початку ХХІ ст., дає змогу більш докладно описати склад лексико-семантичної групи (ЛСГ) назв знарядь та їхніх частин, пов'язаних із прядінням, виявити репертуар одиниць та системні відношення в межах цієї групи, дослідити динамічні процеси в говірках.

До ЛСГ назв знарядь та їхніх частин, пов'язаних із прядінням, належать семантичні мікрогрупи (СМГ) назв, що репрезентують семи: 'палиця, кілок і навите на ньому конопляне волокно, яке прядуть', 'дошка, у яку закладають гребінь чи кужіль, щоб прясти', 'прилад для прядіння конопель', 'прядка', 'дві вертикальні дошки', 'нижній кінець', 'верхній кінець', 'ящик, що з'єднує посередині дві вертикальні дошки', 'залізний прут', 'вертикальне колесо', 'тонкий кінець веретена', 'шпулька', 'дерев'яна паличка, що крутить веретено', 'ремінець', 'місце для сидіння', 'підніжка', 'веретено', 'верхній загострений кінець веретена', 'потовщена середня частина веретена', 'зарубка після середньої частини веретена', 'нижній загострений кінець веретена', 'потовщення на веретені вище нижнього гострого кінця, що служить маховиком', 'напряжене веретено'.

Семантична мікрогрупа назв знарядь, на які накидають або навивають волокно для прядіння, представлена лексемами *г|реб'ін'*, *ку|дел'а*, *куж'іл'*. Репрезентант *г|реб'ін'* 'високий дерев'яний стояк із зубцями, на який насаджують пряжу для ручного прядіння' притаманний центральним та південно-східним середньонаддніпрянським говіркам. Номени *ку|дел'а*, *куж'іл'* 'палиця, кілок і навите на ньому конопляне волокно' зафіксовано в східній та південно-східній частинах досліджуваного ареалу, де вони полісемантичні. Вибір значення залежить від реалії та її розуміння в пам'яті інформатора. Зокрема, назва *ку|дел'а* має в говірках таку семантику: 'палиця і навите на неї волокно' (Ст), 'прядиво, навите на кілок' (Мр, Вр, Ан), 'саме прядиво' (Лз, Хл, Гл), 'пряжа (нитки)' (Сб, Сг); а *куж'іл'* – 'палиця і навите на неї волокно' (Лз, Мд, Бб, Вл, Мл, Гл, Ст, Вс, ДВ, Влш, Ан, Мр), 'палиця, на яку навивають волокно' (Вр, Жт, Окс, Тн, Тп, Зл, Сч, Івх, ДВ), 'прядиво, навите на палицю' (Ост, Сб).

Сему 'дошка, у яку закладають гребінь чи кужіль, щоб прясти' реалізують лексеми *д|нишч'е* (Мд, Хл, Гл, Бб, Дм, ВБ, Вр, Бзб, Др, Кл, Нх, Оз, Мрн, Нб, Зв, Мл, Глм, Ст, Лщ, Шп, Лн, Лзр, Дв, Ан, Мр), *дошка* (Крп), *доска* (Дв, Мх), *лава* (Лз, Кл, Крп, Зл), словотвірний варіант *лавка* (Крп, Вш, Вн, Тн), *осл'ін* (Сг, Чв, Сб) та фонетичний варіант *ослон* (Кл, Окс, ДВ), *с'т'ілец'* (Ул, Нст, Шш) і пропозитивні конструкції *такий сп'іц'іал'но / і ви|р'изувалас' |д'іроч'ка / і с'тавивс'а г|реб'ін'* (Нст); *ст'ілец'* *такий / а в |н'ому |д'ірка* (Б). Власне терміном ткацтва є номен *д|нишч'е*, утворений від слова *дно* суфіксальним способом. Лексеми *дошка*, *лава*, *осл'ін* та їхні варіанти *доска*, *лавка*, *ослон* субституювали давнішу назву за подібністю форми. Причому засвідчено інформацію, що саме в ослоні чи лавці робили дірку, у яку закладали гребінь.

На території Середньої Наддніпрянщини було два знаряддя для прядіння: веретено і прядка. Деякі господині використовували обидва знаряддя праці, а дехто тільки одне. На веретено прясти – це ручним способом, а на прядку – натискали ногою на педаль, тобто ножний спосіб. У деяких говірках не зафіксовано назви прядки, оскільки прями лише на веретено (здебільшого це бідніші родини): *в |кого була самоп|радка то на самоп|радку /*

їа і на самоп'радку і на / і веритено називалос' / і на веритено / то сидиш двома руками / а тут о'с'о но'гойу / та й во'на / тут т'агнеш од'нойу рукою (Зл).

Сему 'веретено, ручне знаряддя для прядіння конопель' реалізовано лексею *веретено* та її фонетичними варіантами: *веретено* (Нх, Вс, Лзк, ВБ, Глз, Вр, Ан, Лз, Сгн, Хл, Гл, Мр, Крп, Зл), *веритено* (Бб, Мл), *веритено* (Бзб, Кл, Св, Мск, Оз, Дм, Дв, Вн, Тн, Б, Ул, Нст, Івх, Сч, Пп), *веритено* (Сгн, Р, Влш), *веритено* (Ст), а в одній говірці фіксуємо назву *г'реб'ін'* (Чв). Варіативність лексеми *веретено* зумовлена особливістю реалізації фонем /e/ в говірках Середньої Наддніпряни, що може мати в ненаголошеній позиції різні вияви: [e^h], [e^l], [и], [e^a] (*веретено* → *веритено* → *веритено* → *веритено* → *веритено*).

На позначення частин веретена засвідчено невелику кількість лексем, оскільки інформація деактуалізована, здебільшого реципієнти пам'ятають назву предмета загалом. Реалізацію семи 'верхній загострений кінець веретена' виявлено тільки у двох говірках: *ш'пиди'л'* (Гл), *дл'і'на веретена* (Вр). Сему 'потовщена середня частина веретена' репрезентують назви *гуска* (Вр), *гук'ка* (Глз), *гулочки* (Нб, Зв), *бул'ка* (Тн). Мотивація маніфестантів *гук'ка*, *гулочки* прозора, оскільки їх об'єднує спільне значення «заокруглена опуклість» [27, I, с. 270]. В «Етимологічному словнику української мови» лексему *булька* виводять від псл. **bulj-* «пузир; куля» [10, I, с. 293 – 294], тому, імовірно, лексема *бул'ка* в пам'яті інформаторів за опуклістю форми асоціюється з булькою. Репрезентантів сем 'зарубка після середньої частини веретена', 'нижній загострений кінець веретена', 'потовщення на веретені вище нижнього гострого кінця, що служить маховиком' не зафіксовано.

Сему 'напряжене веретено' представлено назвами *поч'инок* (Мд, Вр, Мл, Гл, Кн, Бб, Ан, Лз, Тн), *моток* (Мд), *вал* (Дм), *ж'мен'а* (Крп), *нап'радине веретено* (Хл), *нап'радине веритено* (Хл), *валова п'ража* (Лз). У праці П. П. Чубинського лексему *починок* засвідчено в тексті казки: *тільки дідова дочка одвернеться куди-небудь, то бабина дочка візьме да й змотає починок із її веретена на своє: от у єї і більший починок стане* [27, II, с. 64]. Репрезентант *починок* утворено суфіксальним способом від дієслівної твірної основи *почин-* та суфікса *-ок*; воно означає «початок, нитки на веретені, заповненомъ совершенно» [7, III, с. 392]. У рукописних текстах 80-хх рр. ХХ ст. із говірок Черкащини *починком* також називають заповнене веретено: *у мене баба була, на веретено пряла. Як сяде на лежанці, – от такий починок, – зараз п'ять пасом*» (с. Шелепухи Черкаського р-ну) [12].

Лексеми на позначення прядки та її частин формують невелику групу. Сему 'прядка, прилад, призначений для прядіння конопель' реалізують у середньонаддніпрянських говірках лексеми *п'радка* (більшість говірок), *п'радка* (Нст, Ул, Б, Жт, Тн, Шш, Івх, Пп, Сч, Влш, Р, ДВ, Окс, Вш, Зл, Влх, Ст, ТР), *самоп'радка* (Зл). Варіант із твердим [р] поширений у західній частині досліджуваного ареалу, що кваліфіковані як східноподільські говірки [16; 24].

Назви частин прядки зафіксовано лише в окремих говірках, хоч цю реалію бачили й знають про її призначення. Сему 'залізний прут' реалізують назви *вилка* (Дв, Зл, Мх, Врб), *л'івер* (Лп), *жил'і'з'ач'ка* (Лп), *зал'і'зич'ка* (Дм), *метелик* (Дбр). На позначення дерев'яного колеса засвідчено лексему *колицо* (Бб, Др, Дм, Лзр, Мрн, Окс, Зл, Вш, Сч, Дбр, Лщ, Лн, Дв, Вс, Ст, Мх, Врб, Шп, ТР, Нх). Сему 'шпулька' представлено маніфестантами *ш'пул'ка* (Лп, Зкр, Вс, Мх, Врб), *ш'пул'ар* (Мр), *ш'пулич'ка* (Вс), *ц'івка* (Дм, Дв, Мрн, Зл, Сч, Ст, Дбр), *ка'тушка* (Мрн, Нх), *веретено* (Окс, Зл, Лзр). На позначення дерев'яної палички, що крутить веретено, засвідчено номени лише у двох говірках: *колоч'ок* (Дв), *ломач'ка* (Вс). Більш численна СМГ назв на позначення ремінця, за допомогою якого крутиться коло: *шнур* (Лп, Окс, Дбр), *рем'інец'* (Мрн, Лзр), *пас* (Ст, Вш), *п'сок* (Зл, Мх, Врб, Вс), *мотузок* (Зл). Сему 'місце для сидіння' реалізують номени *д'нишч'е* (Бб, Лп), *лава* (Дбр, Зл), *лавка* (Мд, Вс, Зл, Кл), *сид'ін':а* (Влш), *дошка* (Мл, Мр). Сему 'підніжки, на які наступают під час прядіння' реалізовано номенами *доска*, *досточка* (Дв), *но'гойу* (Ул) та

пропозитивними конструкціями: *уни|зу та|ка ло|мачка / наступали но|гойу ота|ко* (Вс); *о|це во|на і |їе* (дивиться малюнок) / *о|це |коли^есо / о|с'о но|гойу к|рутите / а о|с'о пр'а|дете / с|мич'ите* // *о|с'о во|но т'а|гне на вер^е|тено / о|це ж о|с'о вер^е|тено* // *о|це о|с'о |вилка / о|це вер^е|тено / о|це во|но з цих |зубч'иках |їде на вер^е|тено* // *ви |ї|її* (нитку) *оту|то засил'а|йте / на о|ц'і |зубц'і / тут намо|тали ч'ут' ч'ут' / і то|д'і пр'а|дете / з |куж'іл'а т'а|гните / но|гойу к|рутите / і во|но мо|тайе / о|це |шнур / во|но на |коли^есо і мо|тайе|ц'а* (Окс). Здебільшого мовці не називали цієї частини прядки, хоч і пам'ятають, чим і як наступали під час прядіння: *но|гойу к|рутите* (Окс), *но|гойу к|рутиш* (Дв), *к|рутит' но|гойу* (Дбр), *сту|пайе но|гойу* (Дм), *пр'а|деш но|гойу* (Вш), *на пр'а|дку но|гойу* (Нст). У середньонаддніпряньських говірках зовсім не зафіксовано назв на позначення двох вертикальних дощок та ящика, що з'єднує посередині дві вертикальні дошки та тонкого кінця веретена.

Як бачимо, у середньонаддніпряньських говірках залежно від поширення пристрою для прядіння використовують лексеми *пр'адка* і *вер^е|тено* та їхні фонетичні варіанти. Обидві назви (*пр'адка* і *вер^е|тено*) походять від дії, яку виконували за допомогою цих знарядь. У більшості досліджуваних говірок фіксуємо варіант із збереженням м'якої фонемі /р'/: *пр'адка*, а її реалізацію твердим звуком [р] у лексемі *п|радка* зафіксовано в західній зоні середньонаддніпряньського ареалу (східноподільські говірки), що засвідчено в однокореневих словах і в праці А. Ю. Кримського [13, с. 18, 22].

Висновки та перспективи дослідження. Отже, на позначення назв, пов'язаних із прядінням, знарядь та їхніх частин засвідчено однослівні власне терміни (*вер^е|тено*, *пр'адка*, *ч'и|ни*, *ос|нова*) та загальноновживані слова (*жил'і|з':ач'ка*, *|коли^есо*, *ка|тушка*, *шнур*, *ре^м'і|нец'*, *моту|зок*, *|лава*, *|дошка*, *пере^х'рест'а*, *бра|кова*, *нит|ки*, *|товшч'а* *|нитка*, *|вузол*, *клуб|ки* та ін.). Значна частина термінів (*ш|пул'ка* 'шпулька', *|ц'івка* 'цівка' *вер^е|тено* 'знаряддя для прядіння ручним способом', *д|нишч'е* 'місце для сидіння') полісемантичні, деякі з них утворені семантичним способом, зокрема шляхом перенесення (*гуска*, *|гул'ка*, *|гулочки*). У досліджуваних середньонаддніпряньських говірках виявлено фонетичну і словотвірну варіативність назв, зумовлену як системою говірок та здатністю мовців до індивідуального творення, так і міждіалектними контактами: *вер^е|тено* – *ве^м'ри^е|тено* – *вери|тено* – *ве^м'ри|тено* – *ве^а'ри|тено*, *мо|ток* – *|м'іток*, *пр'адка* – *п|радка*, *жил'і|з':ач'ка* – *зал'і|зич'ка*, *ш|пул'ка* – *ш|пул'ар*, *пере^р'валас'а* – *пор'валас'а*. Переважають однослівні назви, але зрідка семи репрезентовані двослівними утвореннями, що виявляє прагнення мовців дати повнішу інформацію про денотат.

Перспективу дослідження вбачаємо в докладному аналізі тематичної групи лексики ткацтва середньонаддніпряньських говірок та їхньої інтерпретації в загальноукраїнському контексті.

Умовні позначення говірок

Лн – Леонівка, Лщ – Ліщина, Шп – Шпендівка Кагарлицький р-н; Крп – Карапиші Миронівський р-н; Дв – Дівички, Дм – Дем'янці Переяслав-Хмельницький р-н; Ул – Улашівка, Б – Буда Таращанський р-н; Нст – Насташки Рокитнянський р-н **Київської обл.**; Лзр – Лазірки, Ост – Остапівці Гребінківський р-н; Вс – Великоселицьке, Чв – Чевельча, Св – Савинці Оржицький р-н; Зкр – Зікранці Семенівський р-н; Лзк – Лазьки Хорольський р-н **Полтавської обл.**; Вл – Вільшана, Хл – Хлестунівка Городищенський р-н; Бзб – Безбородьки, Тп – Тополі, Нх – Нехайки, Кл – Коломийці Драбівський р-н; Жт – Житники, Тн – Тинівка Жашківський р-н; Влх – Вільховець, Мрн – Моринці, Мхл – Михайлівка Звенигородський р-н; Др – Драбівці, Гл – Гельмязів Золотоніський р-н; Бб – Бобрися, Кн – Кононча, Лп – Ліпляве, Оз – Озериче, Кз – Козарівка Канівський р-н; Ст – Ступичне Катеринопільський р-н; Гл – Глушки, Зв – Завадівка, Мр – Миропілля, Нб – Набутів, См – Саморідня Корсунь-Шевченківський р-н; Вн – Виноград, Пр – Парадівка, ТР – Товсті Роги, Шш – Шушківка Лисянський р-н; Івх – Івахни, Пп – Попудня Монастирищенський р-н; Вш – Вишнополь, Зел – Зеленьків, Лс – Лісове Тальнівський р-н; ДВ – Доброводи, Р – Рогова, Окс – Оксанине Уманський р-н; Влш – Вільшанка, Сч – Сичівка Христинівський р-н; Вр – Вершаці, Мд – Медведівка, Мл – Мельники, Сб – Суботів Чигиринський р-н; ВБ – Велика Бурімка, Мск – Москаленки Чорнобаївський р-н; Лз – Лозоватка, Сгн – Сигнаївка, Ан – Антонівка Шполянський р-н; Врб – Вербівка, Мх – Михайлівка Кам'янський р-н **Черкаської обл.**; Дбр – Дібрівка, Гл – Голиково Новомиргородський р-н **Кіровоградської обл.**

Список використаної літератури

1. Боряк О. О., Герасимчук О. В. Веретено та пряслиця у слов'янській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 1. С. 30–36.
2. Василенко В. К. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения. *Сборник Харьковского Историко-Филологического общества*. Харьков, 1902. Т. 13. С. 139–214.
3. Веселовська З. М. Народна українська і російська термінологія культури конопель та льону. *Наукові записки Харківської науково-дослідницької кафедри мовознавства*. 1929. № 2. С. 63–76.
4. Воронина Т. Е. Сельскохозяйственная лексика украинских говоров Воронежской области : автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук : спец. 10.662. Воронеж, 1970. 22 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Гримашевич Г. І. Динаміка лексики ткацтва в середньополіських говірках. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини*. Вип. 1. Умань : ВПЦ «Візаві», 2011. С. 219–225.
7. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
8. Давидова О. Г. Професійна лексика полтавських говорів. *Говори і ономастика Наддніпрянщини* : збірник статей / відп. ред. В. С. Ващенко. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1970. С. 69–91.
9. Дзензелівський Й. О. Термінологія, пов'язана з ткацьким станком у говірках Закарпатської області. *Доповіді та повідомлення*. 1957. Вип. 1. С. 77–80.
10. Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: В 7 т. Київ : Наукова думка, 1982–1988. Т. 1–5.
11. Корнієнко М. Рукопис 80 – 90-х рр. із говірок Черкащини (рукопис є в Черкаському краєзнавчому музеї).
12. Кримський А. Ю. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930. / Авт. передмови А. Ю. Чабан. Черкаси : Вертикаль, 2009. 438 с.
13. Курилович А. Н. Белорусское народное ткачество. Минск : Наука и техника, 1981. 119 с.
14. Лебедева Н. И. Прядение и ткачество восточных славян. *Восточно-славянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в.* Москва : Изд-во АН СССР, 1956. С. 461–540.
15. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : дис. ...док. філол. наук : спец. 10.02.01 / Національна академія наук України ; Інститут української мови. Київ, 2004. 545 с.
16. Маслова Г. С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях в обрядах XIX – начала XX в. Москва, 1984. 213 с.
17. Нестер А. Т. Народное ткачество украинского Полесья (конец XIX – начало XX в.) : автореф. на соискание ученой степени кандид. истор. наук : спец. 07.00.02. Минск, 1984. 19 с.
18. Ніколаєнко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнослов'янських говірках : дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / НАН України ; Інститут української мови. Київ, 2000. 545 с.
19. Павлова М. Р. Полесская терминология ткачества на общеславянском фоне : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. Москва, 1990. 18 с.
20. Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ, 1990. 100 с.
21. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР ; Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980. Т. 1–11.
22. Терешко Л. С. Термінологія прядіння в українських говірках Одещини. *Українська діалектологія і ономастика*. Київ : Наукова думка, 1964. С. 95–107.
23. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : дис. ...канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. 19 с.
24. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт групповой реконструкции). Москва : Наука, 1966. 416 с.
25. Трухан Т. М. Беларуская лексіка ткацтва. Стан выучэння і задачы. *Беларуская лінгвістыка*. 1987. Вып. 32. С. 56–62.
26. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Т. 2. Санкт-Петербург, 1873.

References

1. Boriak, O. O., Herasymchuk, O. V. (1990). Vereteno ta priaslytsia u slovianskii mifolohichnii tradytsii [Spindle and spinning wheel in the Slavic mythological tradition]. *Narodna tvorchist ta etnohrafia* (1), 30–36 (in Ukr.).
2. Vasilenko, V. K. (1902). Opyit tolkovogo slovarya narodnoy tehnikeskoj terminologii po Poltavskoy gubernii: Kustarnyye promyislyi, selskoe hozyaystvo i zemledelie, narodnyie pogovorki i izrecheniya [Experience of

- explanatory dictionary of folk technical terminology in Poltava province: Handicrafts, agriculture, folk sayings and sayings. *Sbornyk Kharkovskoho Ystoryko-Fylolohycheskoho obshchestva*. Kharkov, 139–214 (in Russ.).
3. Veselovska, Z. M. (1929). Narodna ukrainska i rosiiska terminolohiia kultury konopel ta lonu [Traditional Ukrainian and Russian culture terminology hemp and flax]. *Naukovi zapysky Kharkivskoi naukovo-doslidnytskoi kafedry movoznavstva*. (2), 63–76 (in Ukr.).
 4. Voronyna, T. E. (1970). Selskokhoziaistvennaia leksyka ukraynskykh hovorov Voronezhskoi oblasti [Agricultural vocabulary of Ukrainian dialects of Voronezh region]. Extended abstract of PhD dissertation (10.662). Voronezh. 22.
 5. Busel, V. T. (Ed.). (2005). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kiev ; Irpin : VTF «Perun». 1728 (in Ukr.).
 6. Hrymashevych, H. I. (2011). Dynamika leksyky tkatstva v serednopoliskykh hovirkakh [The Dynamics of the weaving vocabulary in the middle Polisiyi (Woodland) Dialects] *Filolohichniy visnyk umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. P. Tychyny* (1). Uman : VPTs «Vizavi», 219–225 (in Ukr.).
 7. Hrinchenko, B. D. (Ed.) (1907–1909). 1–3. Slovar ukrainskoi movy [The Dictionary of Ukrainian]. Kyiv (in Ukr.).
 8. Davydova, O. H. (1970). Profesiina leksyka poltavskykh hovoriv [Professional vocabulary of Poltava Dialects]. *Hovory i onomastyka Naddnyprianshchyny*. Dnipropetrovsk : Vyd-vo DDU, 69–91(in Ukr.).
 9. Dzendzelivskiy, Y. O. (1957). Terminolohiia, poviazana z tkatskym stankom u hovirkakh Zakarpatskoi oblasti [Terminology associated with the loom in the dialects of the Transcarpathian region]. *Dopovidi ta povidomlennia* (1), 77–80 (in Ukr.).
 10. Melnychuk, O. S. (Ed.) (1982–1988). Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. 1–5. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
 11. Kornienko, M. Rukopys 80–90-kh rr. iz hovirok Cherkashchyny [Manuscript 80–90-ies. from the dialects of the Cherkasy region] (rukopys znakhodytsia v Cherkaskomu kraieznavchomu muzei).
 12. Krymskiy, A. Yu. (2005). Zvenyhorodshchyna. Shevchenkova batkivshchyna z pohliadu etnografichnoho ta dialektychnoho [Zvenigorodskiy. Shevchenko's homeland from the point of view of ethnographic and dialectical]: Vidtvorennia z avtorskoho maketu 1930. Cherkasy : Vertykal, 438 (in Ukr.).
 13. Kurylovych, A. N. (1981). Belorusskoe narodnoe tkachestvo [Belarusian Folk Weaving]. Mynsk : Nauka y tekhnika, 119 (in Russ.).
 14. Lebedeva, N. I. (1956). Priadenye y tkachestvo vostochnykh slavian [Spinning and weaving of Eastern Slavs]. *Vostochno-slavianskiy etnograficheskiy sbornyk: Ocherky narodnoi materialnoi kulturny russkykh, ukraintsev y belorusov v XIX – nachale XX v.* Moskva : Yzd-vo AN SSSR, 461–540 (in Russ.).
 15. Martynova, H. I. (2004). Serednonaddnyprianskiy dialekt. Fonolohiia i fonetyka [For the middle Dnieper dialect. Phonology and phonetics]. PhD dissertation (10.02.01). National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 545.
 16. Maslova, H. S. (1984). Narodnaia odezhda v vostochnoslavianskykh tradytsionnykh obychaiakh v obriadakh XIX – nachala XX v. [Folk clothes in the East Slavic traditional customs in the rites of the XIX-early XX century]. Moskva, 213 (in Russ.).
 17. Nester, A. T. (1984). Narodnoe tkachestvo ukraynskoho Polesia (konets XIX – nachalo XX v.) [Folk weaving of Ukrainian Polesie (end of XIX – beginning of XX century)]. Extended abstract of PhD dissertation (07.00.02). Mynsk. 19.
 18. Nikolaienko, I. O. (2000). Struktura y arealna kharakterystyka leksyky tradytsiinoho tkatstva v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Structure and areal characteristics of the vocabulary of traditional weaving in the Ukrainian East slobozhanskih dialects]. PhD dissertation (10.02.01). National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 545.
 19. Pavlova, M. R. (1990). Polesskaia terminolohiia tkachestva na obshch斯拉vianskom fone [Woodland terminology of weaving on common Slavic background]. Extended abstract of PhD dissertation (10.02.03). Moskva. 18 (in Russ.).
 20. Syzko, A. T. (1990). Slovnyk dialektnoi leksyky hovirok sil pivdenno-skhidnoi Poltavshchyny [Dictionary of dialect vocabulary of villages of South-Eastern Poltava region]. Dnipropetrovsk, 100 (in Ukr.).
 21. Bilodid, I. K. (Ed.). (1970–1980). Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. 1–11. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
 22. Tereshko, L. S. (1964). Terminolohiia priadinnia v ukrainskykh horirkakh Odeshchyny [Terminology of spinning in Ukrainian hills of Odessa region]. *Ukrainska dialektolohiia i onomastyka*. Kyiv : Naukova dumka, 95–107 (in Ukr.).
 23. Tyshchenko, T. M. (2003). Podilsko-serednonaddnyprianske sumizhzhia u svitli izohlos [Podolski-middle-naddnyprianskiy sumiga in the light of the isoglosses]. PhD dissertation (10.02.01). National pedagogical University named M. P. Dragomanov. Kyiv. 19.
 24. Trubachev, O. N. (1966). Remeslennaya terminologiya v slavyanskykh yazykakh (Etimologiya i opyt gruppovoy rekonstruktsii) [Craft terminology in Slavic languages (Etymology and experience of group reconstruction)]. Moskva : Nauka, 416 (in Russ.).

25. Truhan T. M. (1987). Belaruskaya leksika tkatstva. Stan vyiuchennya i zadachy [Belarusian lexica weaving. Status of learning and tasks]. *Belaruskaya Lingvistyka* (32), 56–62 (in Russ.).

26. Chubinskiy P. P. (1873). Trudyi etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-russkiy kray [The works of the ethnographic-statistical expedition in the Western Russian region]. T. 2. Sankt-Peterburg (in Russ.).

N. A. ZHUGAN. LEXICAL-SEMANTIC GROUP OF NAMES RELATED TO SPINNING IN THE MIDDLE DNEIPEL DIALECTS

Summary. Introduction. *The author has researched the thematic group of weaving vocabulary, which allows to describe the composition of its units and has systematized relations within this group in more detail, has studied active processes in speech, and has revealed archaic elements.*

Purpose. *The purpose is to provide lexical and semantic characteristics of the names associated with spinning, to identify the systemic links of the studied nomens, their semantics and variability in the Middle Dnieper dialects.*

Methods. *The author used such methods as descriptive, component, structural, and the method of contextual analysis.*

Results. *Lexical-semantic groups of names for the designation of the names of tools, their parts, yarns and threads are different in their structure: lexemes; attributive and substantive phrases. Most of the names are related to weaving, and some are common ones that have acquired specialized meaning, replacing already by the forgotten names. Common nomens that have acquired terminological meaning reflect the word-forming capabilities of spoken language and the dynamics of vocabulary. Poly-semantic lexemes are recorded. Some of the attested nomens show the areal (territorial) differentiation, and in the Middle Dnieper dialects there are different word-formation, phonetic, accentuation and grammatical variants.*

Originality. *For the first time the article has presented and clarified the lexical and semantic groups of the names of tools, spins, and threads associated with spinning found in the Middle Dnieper dialects. In the course of the research the features of representation have been found out; the systematic connections of the studied nomens, their semantics, variability and areal characteristics have been revealed.*

Conclusion. *In the course of the research, it has been found that the names of tools, spins and threads in the Middle Dnieper dialects are dominated by one-word terms and common words. The semes have been represented by the two-word formations showing the desire of the speakers to provide more complete information about the denotation. Much of the terms are ambiguous and formed by a semantic way, including transference. The phonetic, grammatical, accentuational and word-forming variability of the names is revealed, due to both the ability of the speakers to create individually, caused by the system of dialects, and inter-dialect contacts.*

Key words: *lexical-semantic group, semantic microgroup, sema, tokens, nomination, representative, variability.*

Надійшла до редакції 15.05.19

Прийнято до друку 05.06.19

НАЙМЕНУВАННЯ САДОВИНИ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО НАДБУЖЖЯ

*С. С. Поліщук, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна)*

e-mail: polishchuk.svitlana.2013@gmail.com
ORCID 0000-0003-3014-3072

Статтю присвячено опису збережених у східноподільських і західностепових говірках Середнього Надбужжя найменувань п'яти фруктових дерев: вишні, черешні, шовковиці, абрикоси та сливи, а також їхніх плодів і сортів. До наукового обігу введено слова, словосполучення й фонетичні еквіваленти деяких із них. Джерелами фактичного матеріалу стали польові записи за 2013–2016 рр., зроблені в 74 говірках середньонадбужького ареалу, де наявні риси діалектів різних наріч.

Під час дослідження виконано лексико-семантичний аналіз відповідних говіркових назв. Затранскрибовані тексти, у яких збережено оригінальні матеріали з народного мовлення, цінні з кута зору діалектології, лексикології, етнографії, садівництва та ін. З'ясовано, що засвідчені в говірках Середнього Надбужжя найменування мають лексичні паралелі в українській літературній мові, при цьому вони зберігають низку фонетичних і лексико-семантичних відмінностей. Репрезентовано просторове поширення заналізованих назв, що свідчить про активну взаємодію обстежених говірок.

Ключові слова: лексема, семема, садовина, говірка, середньонадбужький ареал, Середнє Надбужжя.

Актуальність. Серед актуальних завдань сучасної діалектології чільне місце належить збереженню й вивченню говіркової лексики, що становить джерельне підґрунтя національної мови. Сільськогосподарська лексика як невід'ємна частина словника кожного господаря є цінним матеріалом для діалектологічних розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення указанного лексичного шару українських говірок відбито в працях Ю. В. Абрамян (Східна Слобожанщина) [1], Й. О. Дзендзелівського (Закарпаття) [4], П. Ю. Гриценка (межиріччя Дністра і Дунаю) [2], Г. О. Козачук (Волинь) [5], М. С. Кушмет (Донеччина) [7], Р. Л. Сердеги (Центральна Слобожанщина) [8], Л. С. Терешко (Південне Побужжя) [9], Т. М. Тищенко (подільсько-середньонадніпрянське суміжжя) [10] та ін. Зокрема, говіркові назви реалій рослинництва описали Ю. В. Абрамян [1], О. А. Дакі [3], Й. О. Дзендзелівський [4], Г. О. Козачук [5], М. С. Кушмет [7], Р. Л. Сердега [8], Т. М. Тищенко [10], М. М. Ткачук [11] та ін.

Мета дослідження – лексико-семантичний аналіз назв садовини, поширених у говірках Середнього Надбужжя. Досягнення поставленої мети зумовлює **обсяг завдань** нашого дослідження: записати у визначених говірках і ввести до наукового обігу найменування на позначення садовини, проаналізувати лексико-семантичні особливості зафіксованих одиниць говіркового мовлення. **Об'єкт вивчення** – найменування п'яти фруктових дерев: вишні, черешні, шовковиці, абрикоси та сливи, а також їхніх плодів і сортів, записані в східноподільських говірках південно-західного та західностеповій групі говірок південно-східного наріччя української мови. **Предмет дослідження** – лексико-семантичні особливості цих назв. **Джерела фактичного матеріалу** – польові записи з 74 говірок середньонадбужького ареалу впродовж 2013–2016 рр.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи дослідження: *аналіз, синтез і спостереження*, що вможливили виявлення й систематизацію говіркового матеріалу; *описовий метод* застосовано в процесі аналізу народного мовлення. Спеціальні лінгвістичні методи дослідження: *анкетування й інтерв'ювання* – сприяли фіксації

говіркового мовлення, *лінгвогеографічний метод* забезпечив ілюстрацію ареалогії зафіксованих назв.

Результати дослідження та їх обговорення. В Україні традиційно разом із початком будівництва хати формували й сад [6, с. 132]. Розкішними садами мають змогу пишатися й жителі Середнього Надбужжя. Це дало змогу зберегти багатий лексичний матеріал, який представлений у нашій розвідці. Загальна назва плоду будь-якого фруктового дерева в досліджуваних говірках представлена номеном *фрукт*, у мн. *садовина* (лат. *fructus* – плід). До садовини уналежнюють і деякі ягоди. Так називають будь-який плід, що складається із м'якуша та насіння, який утворився із зав'язі квітки [12].

Семеми 'плодове дерево (іноді кущ) звичайно з довгими тонкими гіллячками, на яких визрівають ягоди, і цілісним темно-зеленим листям' та 'соковита темно-червона, рідше ясно-червона ягода з кісточкою – плід цього дерева (куща)' в говірках Середнього Надбужжя реалізовані лексемою *'вишин'а* (усі аналізовані говірки, далі – ВАГ), що збігається з нормами української літературної мови (далі – УЛМ) [СУМ 11, с. 544]. Плід називають ще зменш.-пестл. *'вишин'н'коіу* (17, 51). Інформанти пригадують: *'сам'і були розпостран'он'і: і ў'нас 'вишин'і // о'це ту'то / де 'д'едушко 'Фан'а жиў / то це там та'ке ўз'доўж в'ід'самого на'чала се'ла і'це 'вишин'і та'к'і були! // і'їх н'і'де / так нар'вут / пови'зут ту'ди ў'Саўран' / там т'і 'л'уди 'куп'лат (во'ни скуп'л'айут та'ї ви'зут в'Одесу) // а'так су'шили 'дуже / а'то'д'і зі'моіу (п'рамо 'сушат і'гем'і ў'м'іш'ки) ва'реники ва'рили / пир'іж'ки пик'ли // на'мочат і'їх* (17). Під час дослідження ми зафіксували слово *'вишин'ак* у контексті: *то'ї 'вишин'ак т'реба зру'бати / ўже там гу'сте 'дуже* (7). В УЛМ лексема *'вишин'ак* відома, зокрема, і як 'садок з вишневих дерев або молода вишнева порість' [СУМ 1, с. 544].

Ми не ставили перед собою завдання дізнатися про сорти рослин, та все ж записали кілька з них. Отож в обстежених населених пунктах *'вишин'а* поширена *'ран':а* (3, 7, 8, 15, 50, 66) [фонетичний варіант (далі – ФВ) – *'ран'а* (1, 6, 11, 48)], *скорос'н'елка* (26), *'п'із'н'іша* (66) та *'п'із'н'а* (30, 48). Ці найменування свідчать про час дозрівання ягід. Широко культивована на території досліджуваного ареалу *'вишин'а ш'панка* (10, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 33, 36, 40, 49, 59, 63) [ФВ – *ш'пан'ка* (11)]. Цінність рослини підтверджують слова Р. В. Янишиної: *зас'тавила йа од'ного чолов'іка / шоб ми'н'і поти'л'аў ди'рева / т'і / шо'во'ни ми'н'і ни'нужн'і / а'в'ін п'ішоў ту ш'панку ми'н'і зр'ізаў // то'йа йо'го чут'ни'з':іла! // нашо'ж ти 'кажу / гад / сти'л'аў?! / га? // це'ж ш'панка ота'кого 'вишин'а // і'во'ни 'дуже 'ран'і посп'івайут / ва'рен'а 'дуже 'добре* (49). Назва *ш'панка* засвідчена в УЛМ [СУМ 11, с. 514], однак на території середньонадбузького ареалу *'вишин'а* цього сорту більше відома як *пат'лачка* (1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 12, 15, 17, 18, 19, 20, 23, 29, 30, 32, 34, 45, 48, 53, 55, 57, 65, 66, 67, 68, 70), у мн. – *пат'лач'ки* (17, 22, 26, 33, 38, 39, 46, 47, 52, 72), рідко – *пат'лачки* (19, 24). Варіанти назви – *пат'лата* (63, 64, 70, 71, 73, 74); *пат'лак* (9), у мн. – *патла'ки* (9, 13, 51, 69). Спорадично фіксуємо слова *кла'пачка* (23, 25, 37, 45, 51, 53), у мн. – *клапач'ки* (46, 53, 56) і *клап'ки* (19, 21, 37, 51). Рідко цю вишню називають *кла'патоіу* (28, 63). Очевидно, такі назви виникли внаслідок метафоричного перенесення значення слова за подібністю. Для сорту характерні великі кисло-солодкі ягоди. У низці обстежених говірок вишня відома і як *кол'іроўка* (2, 6, 7, 14, 15, 20, 26, 40, 46, 53, 55) [ФВ – *кал'іроўка* (19, 31, 37)]. Дехто, називаючи сорт, надає перевагу формі мн., напр.: *кол'ороўки* (8, 16, 47) [ФВ – *кол'іроўки* (38, 39, 50, 52)]. Подекуди цю вишню називають *кол'ірованоіу* (11, 12, 42, 45, 51, 53, 69), [ФВ – *кал'ірована* (36, 37)], *кол'ізованоіу* (64) або *кол'орowoіу* (47). Водночас жителям обстежених населених пунктів відома *прос'та* (6, 10, 11, 15, 19, 25, 26, 27, 36, 37, 40, 48, 49, 53, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 74), подекуди – *п'роста 'вишин'а* (1, 2, 3, 4, 5, 9, 14, 31, 32, 34, 51, 55, 70); у мн. – *прос'т'і* (38, 45, 47, 52, 53) [ФВ – *прос'т'і* (17, 21, 22, 23, 24)]. Спорадично ягода відома як *прос'т'ачка* (1, 3, 8, 11, 12, 42, 53, 68), у мн. – *прос'т'ач'ки* (47, 56, 57); *прос'тачки* (47). Також записуємо назви *прос'т'а'ки* (13, 23, 26, 69, 72) і *прос'тен'к'і* (46). В одній західностеповій говірці фіксуємо

назву *прос'тушка* (31). Інформанти порівнюють: *йе патлач'ки і прос'т'і 'вишні* (17), *прос'т'ачка / во'на мен'ш'і йаг'ід'ки / а ў пат'лачки ви'лик'і* (1).

Також на території Середнього Надбужжя культивують *'вишню ш'чену* (20). Зрідка вона відома як *ш'чеплина* (74) [ФВ – *ш'чепл'ана* (7)]. Серед інших різновидів рослини відомі: *'дичка* (9, 15, 61), де назва засвідчує походження рослини; *м'ічур'інка* (16, 22, 23) – сорт, виведений ученим І. В. Мічуріним. Фіксуємо й назви вишні, мотивовані топонімами, скажімо, *укра'їн'с'ка* (18, 32, 61) або *укра'їнка* (22); *мол'даўс'ка* (18); *м'іл'ітопол'с'ка де'сертна* (60); *о'дес'ка* (30, 32, 33, 34, 36) [ФВ – *о'дес'ка* (31)], остання з яких за часом дозрівання – *'ран'а* (33, 34, 36), за розміром – *к'рупна*, на смак – *с'латка* (34). Інформанти пригадують, що в ареалі трапляється також *ки'тайс'ка* (2, 11, 12, 26, 51) або *ко'реїс'ка* (11) *'вишн'а*, і додають: *'вишні йе кол'іроўки / здо'ров'і / к'рупні 'чорні // йе р'іден'к'і та'к'і ни'зен'к'і вишен'ки / жоўтен'к'і та'к'і с'куш'чом / китаїс'к'і* (2); *ки'тайс'ка 'вишн'а / ки'тайс'ка 'виши'ен'ка / це мал'ен'ка волок'ниста / кушчо'ва 'вишн'а* (26, 51). Дехто диференціює сорти за кольором ягід: фіксуємо назви *'вишні 'чорної* (20, 29, 58), *прос'тої 'чорної* (36) і *'розової* (53, 58).

Семеми 'плодове дерево роду вишень родини розових' і 'соковита ягода, схожа на вишню – плід цього дерева' в говірках Середнього Надбужжя, як і в УЛМ [СУМ 11, с. 308], реалізовані лексемою *че'реши'а* (2, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 17, 18, 26, 27, 28, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 51, 52, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 71) [ФВ – *че'реши'а* (3, 17), *чи'реши'а* (1, 2, 3, 4, 9, 45, 48, 49, 50, 53, 55, 56, 57), *чи'реши'а* (6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 41, 47, 58, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74), *ч'і'реши'а* (31)], зменш.-пестл. форма – *чи'реши'ен'ка* (17). У досліджуваному ареалі засвідчуємо для позначення названих сем слово *'черех* (8, 11, 62, 63, 64, 67) [ФВ – *'чері'ех* (2, 23, 45, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 68, 69, 70, 71, 73)]. Т. Л. Хлівнюк розповів: *о'с'о йак'шо п'ідете до 'д'іда 'цего / 'Кол'і 'Бад'ола / ў 'н'ого та'ка чи'реши'а 'зараз рас'на / та'к'і ўкус'ні чи'реши'ні сол'одк'і! // і 'вишні ў 'н'ого там // ни з'найу чо н'іх'то ни з'ір'ваў / ни по'м'іг йо'му // 'дуже / йа ў 'чора буў ў 'н'ого* (47). Справді, пан Микола підтвердив: *ў 'мени он'з'о одна чи'реши'а та'ка рас'на бу'ла / шо 'в'ідрами но'сили ўс'і // а во'на чут'чут' гир'кен'ка / ну / 'дуже 'добра / та'ка бу'ла за'ц'ві'ла / шо 'б'іло ўс'о / а то'д'і / йак чи'реши'ні ўже дос'п'іли / а во'ни к'рупні та'к'і / ха'рош'і і на'чали 'сипатис'а / бо ни 'можут во'ни у'держатис'а / та'ка ўже бу'ла рас'на / страш'не 'д'іло / та'ї хо'дили о'с'о х'лоп'чики су'с'іди тут і ўс'і но'сили 'в'ідрами* (47). Під час дослідження ми з'ясували, що *чи'реши'а / йак с'к'істоч'ки ви'роста'йт / во'на гир'ка 'буде // а 'д'л'а 'того / шо б'во'на / то 'й'їй ш'чепл'ат с'ха'рошим сор'том* (70). Інформанти порівнюють: *са'ма чи'реши'а др'ібна // а 'т'і / шо ў 'же 'вивидин'і сор'то'в'і / во'ни к'рупні і 'й'їх / шо б'в'ідр'із'нити на'чали називати 'черихами* (23); *то 'черих / йак'шо 'ран'і / о'т'і к'рупні / це 'черихи називайим / во'ни кал'іроўки 'т'іпа // а йак'шо че'реши'а са'ма по 'соб'і / це че'реши'ні // кажим 'черих / у 'нас ўже йак по'н'ат'їе / шо 'то здо'ров'і* (2); *'чері'ехи бу'ває / то 'йак 'розов'і // на 'них ўс'іг'да 'кажут 'чері'ехи»* (45); *'черехи 'жоўт'і ви'лик'і* (8); *йе кол'ірован'і че'реши'ні / 'жоўт'і / че'р'вон'і // на 'них ше 'кажут 'чері'ехи* (51); *'черех / то ш'чена* (11); *ш'чеплена ви'лика / 'черех* (63, 68); *че'реши'ні / 'чорні / а 'чері'ехи / че'р'вон'і* (53); *йе г'ір'к'і / а 'йе 'чері'ехи во'ни назива'йуц':а // че'р'вон'і / 'чері'ехи // а 'т'і / шо до'сти'га'йут 'чорні / то прос'т'і чи'реши'ні* (55) тощо. Принагідно в говірці с. Лугова Бершадського р-ну Вінницької обл. фіксуємо деякі історичні факти: *ў нас си'ло 'дуже зб'ід'н'іло п'іс'л'а с'тал'ін'с'ких тих рип'рес'їй / то'д'і йак / то'д'і ж бу'ли на'логи на 'дерева / ў нас бу'ло 'дуже ба'гато сад'к'іў / а то'д'і кинули на'логи на 'дерева і 'луди ўс'о 'вирубали // то ў нас / ра'н'іше / за 'мого ди'тинства / дес' о'с'о ро'ки ш'й'їс'ат'і / то ў нас буў о'дин 'черих на ўс'о си'ло / ў сад'ку / там 'д'ат'ко 'Тол'а поса'диў йо'го над / то 'це ў нас бу'ло / хто ни 'й'їў 'чериха / то'ї ни ўм'їе п'ливати / там т'реба бу'ло 'чириз р'ічку пириби'ратис'а і ўс'о / то 'це буў та'к'ї с'т'імул наўчитис'а п'ливати / метра ч'і'тири т'реба бу'ло про'п'листи до 'тойі осо'ки і там пириб'іхти / в'ідр'омати гил'аку / на'зад пирип'листи і с'ц'ейі сторо'ни с'істи 'йісти ўже // йо'го так об'ло'мали то'ї 'черих бу'ли... (68). У говірці*

с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. зауважують, що *черехи / це т'і / шо ўд'ісос'муз'і / дик'і // чор'нен'к'і з'ірк'ен'к'і та'к'і // йїх 'можна ї'їисти* (17). Так само пояснюють слово *чєрих* і жителі сіл Ухожани та Чернече Балтського р-ну Одеської обл. Однак у більшості обстежених говірок дотримуються думки про те, що *чєрих / це к'рупнїй / а чирєшин'а / це мал'ен'ка чор'нен'ка / ну ї чир'вона бу'вайє* (69).

На території Середнього Надбужжя сорти черешні диференціюють за часом дозрівання рослини, вирізняючи *ран'у* (1, 5, 7, 8, 11, 15, 16, 17, 20, 26, 57, 64, 66, 70, 71, 73) [ФВ – *ран'а* (6, 18, 36, 37, 38, 48)], *маїс'ку* (1, 11) або *маїку* (22), *скорос'н'елку* (45, 53), *сиред'ну* (8, 36, 53), *н'із'н'ішу* (17, 45) й *н'із'н'у* (7, 8, 20, 36, 48, 57, 66, 71). Диференційна ознака (ДО) «походження рослини» вплинула на опозицію *кол'ірована чєрешин'а* (13, 51, 58, 67) / *кол'о'роўка* (47) [ФВ – *кол'іроўка* (48), *кал'іроўка* (2)] : *прос'т'ачка* (13). ДО «розмір плоду» спричинила протиставлення *м'іл'ка чєрешин'а* (27) : *крупно'плодна чєрешин'а* (54).

За смаковими якістьми черешні вирізняють сорти *солотк'і* (9, 12, 70, 73), *нап'іус'олотк'і* (12) й *з'ірк'і* (9) [ФВ – *гир'к'і* (6, 70, 73)], вони ж *гир'куч'і / йак по'лин* (6), де останні – це *дички* (19), *дик'і* (5, 26, 45, 51, 68), *дикорос'туч'і* (57), *дик'і чорн'і* (60, 67) або *чорн'і л'ісов'і* (26, 72, 74) *чирєшин'і*. Інформанти уточнюють, що *дик'і / то гир'ка хар'оша та'ка д'обра* (5); *дик'і чєрешин'і йє солотк'і / йє з'ірк'і* (51).

Колір плоду є ще одним важливим чинником для найменування сортів рослини. В обстеженому ареалі черешні вирощують *жоўт'і* (1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 52, 53, 54, 56, 59, 63, 66), *б'іл'і* (1, 3, 7, 9, 11, 13, 26, 45, 46, 53, 56, 61, 62, 64, 69, 70, 72, 74), *жоўто-б'іл'і* (73), *розов'і* (7, 15, 17, 18, 33, 39, 45, 52, 53, 63, 67, 69), *к'рас'н'і* (7, 19, 26, 32, 34, 37, 38, 52, 53, 74), *чєр'вон'і* (53, 63) [ФВ – *чир'вон'і* (5, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 36, 40, 42, 46, 61, 64, 66, 72, 73)], *жоўто-чєр'вон'і* (51), *темн'і* (45, 59), *темно-чир'вон'і* (69, 73), *бордов'і* (26), *виш'нов'і* (62), *ко'ричн'ов'і* (33), *син'і* (15), *чорн'і* (1, 2, 6, 7, 9, 12, 13, 16, 26, 39, 45, 46, 53, 55, 62, 72). Репрезентуючи назви плодів черешень за зовнішніми особливостями, інформанти послуговуються найменуваннями: *чєрешин'і рум'яне 'личко* (22), *з'бочком* (69), *з'бочком чир'вон'ен'ким* (14), *с'к'расним бочком* (31), *чир'вон'обок'і* (15), *красно'бок'і* (11), *краснош'чок'і* (3) або *краснош'чочки* (3) тощо. У двох говірках Середнього Надбужжя на позначення черешні, що має плоди жовтого кольору, було зафіксовано сучасні назви *д'роган* (18) і *дра'гана* (22). Подекуди фіксуємо черешні сорту *вал'єр'їй ч'калоў* (10, 18, 22) або *ч'калова* (26, 40, 60, 65), названі іменем відомого льотчика. Вони мають червоні ягоди.

Лексема *шоўковиц'а* (ВАГ) реалізує семіми 'листяне дерево з їстівними плодами, листям якого годують гусінь шовкопряда' й 'солоткі або кисло-солоткі білі, рожеві або темно-фіолетові соковиті ягоди цього дерева': *вар'еники хар'ош'і ш:оўковиц'оїу* (16). Подекуди фіксуємо говіркові ФВ указаної літературної назви – *шол'ковиц'а* (31, 35), *шо'ковиц'а* (49), *шо'коўниц'а* (49); засвідчуємо і назву *шоўкун* (7, 49, 57). За свідченням інформантів, *шоўковиц'а / йа'ка 'дуже р'ітко плодо'носит' і у'нейі 'дуже ви'лик'і 'ягоди / називайц'а шоўкун* (57). У трьох говірках поряд із загальновідомою назвою рослини було зафіксовано слова *'тука* (45), *'туда* (51) і *'морма* (73). Остання назва, очевидно, є ФВ діалектизму *'морва* [СУМ 4, с. 800]. Знавці уточнюють: *'морус 'ал'ба / 'морус 'н'ігира // 'ал'ба / 'б'іла // 'морус / це шоўковиц'а / а 'морус 'ал'бум / це шоўковиц'а 'б'іла / 'морус 'н'ігира / шоўковиц'а 'чорна // йакшо ти 'пишиш шоўковиц'а / то це 'морус і 'ел / це 'назва л'їней / Л'їней даў 'назву й'її / Карл Л'їней* (23).

Сорти цієї рослини, поширені в середньонадбужькому ареалі, мовці вирізняють переважно за кольором ягід: *у'нас там 'коло 'ф'іртки / це ше по'коїнїй 'д'едушка / Гу'дима / то поса'диў буў / три сор'ти шоўковиц'і / туди / 'розова / 'б'іла і / цеї / о'ц'а 'син'а була к'рай'на / н'є / на'верно ни к'рай'на / бо 'йїхаў п'їанїй трахто'р'їст ур'їзаў / та'ї зр'їзаў // 'йїхаў д'ругїй / із 'в'їт:и / тоже п'їанїй / тоже зр'їзаў // кажу / хлопц'і / ви'шо із д'ївайитис'а над 'д'їдом?! // в'ін кажу три сор'ти поса'диў // ну'кажут ни 'пириживаї*

'ган:о / ше одну лишили! (6). Інформація про те, що *йе б'іла шоу'ковиц'а і чорна / бо ў'мени ў'дома йе / а ў'як йіх фам'іл'ійі йа ў'ніколи ни ін'т'ір'ісу'ваўс'а* (18), актуальна для всіх обстежених населених пунктів. Найменування сортів шовковиці репрезентовані низкою кольороназв: у Середньому Надбужжі культивують *б'ілу* (ВАГ, крім 3, 34, 37, 41, 43, 44, 49, 50, 51, 54, 55, 62) [зменш.-пестл. форма – *б'ілен'ка* (47)], *чисто'б'ілу* (55), *жоўту'вату* (11), *жоўту* (7, 10, 26, 57), *розову'вату* (2, 52), *ро'зовату* (2), *ро'зову* (6, 8, 10, 12, 15, 17, 26, 36, 37, 45, 47, 48, 51, 53, 55, 56, 67, 68, 69, 73), *ро'жеву* (42, 45), *к'расну* (11, 26, 48), *чер'вону* (59) [ФВ – *чир'вона* (19, 21, 39, 40, 46, 53, 57, 71)], *виш'н'ову* (55), *ф'іол'етову* (64), *с'іп'ен'ову* (24), *син'у* (2, 6, 14, 15, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 35, 45, 53, 67), *с'іру* (15), *чорну* (ВАГ, крім 3, 6, 7, 29, 30, 31, 34, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 48, 49, 50, 54, 57, 62, 68), *темну* (45), *добре темну* (45), *ра'бу* (37, 53) [зменш.-пестл. форма – *ра'бен'ка* (47)] тощо.

За часом дозрівання рослини традиційно вирізняють *ран':у* (52) [ФВ – *ран'а* (36)], *сир'ед'н'у* (36), *п'із'н'ішу* (52) та *п'із'н'у* (36) *шоу'ковиц'у*. Подекуди фіксуємо найменування *кол'ор'ована* (51) [ФВ – *кол'і'рована* (34, 53)] та *наш'чепл'ана* (7), яка зазвичай *к'рупна* (13, 32); а також – назви *прос'та* (51) або *п'роста* (34) і *дичка* (53), ягоди такої *шоу'ковиц'і* – *м'елк'і* (32).

У говірках середньонадбузького ареалу значення 'плодове дерево, що росте на півдні' та 'жовтогарячий сочистий плід цього дерева з великою кісточкою, солодкий на смак' реалізовані в іменникові жіночого роду *абри'коса* (1, 2, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 56, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74) та в іменнику чоловічого роду *абри'кос* (45, 48, 49, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 68, 69), що збігаються з нормами УЛІМ [СУМ 11, т. 1, с. 5], скажімо: *йес'т' на'роднос'т'і / йа'к'і ў'жи'вали абри'коси / доўго'жили // на'род'н'іс'т' хузна* (11). Спорадично в обстежених говірках записуємо ФВ *обри'коса* (17, 20, 25, 31, 58, 59, 66, 70), *гобри'коса* (9), *бри'коса* (17, 53), *абр'і'коса* (26), *абир'коса* (11, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 32, 34, 46, 47, 50, 53, 55, 67), *обир'коса* (2, 3, 7, 15, 16, 26, 45, 55) [зменш.-пестл. форма – *обир'коска* (4)], *гобир'коса* (70), *бир'коса* (17, 49). Водночас ми записали назву *мурел'і* (1, 19, 22, 24, 29, 38, 39, 40, 63, 64, 65, 69, 72, 73) зі значенням 'дрібні абрикоси' (22), напр.: *ран'ше була мурел'а / ми ни з'нали / шо та'ке абир'коса* (19), *да / абри'коса / ну / ў'су'с'ід'н'ому сил'і кажут мурел'а // ў'ус'т'і // там ў'же мурел'а / о'с'о / ми по'й'хали мал'им / нима'лим там / с'к'іл'ки там було? / п'ят' / с'ім 'рок'іў / н'е / с'ім / 'в'іс'ім 'рок'іў / по'й'хали ў'фут'бол г'рати там / до'х'лопчик'іў там // ка'же ми'н'і / шо'ї'дем / по'й'мо мурел'іў // ух'ти! / це шос' та'ке?! / манда'р'ін на'верно! / мурел'а / ну'шо це та'ке? / шо'ш це та'ке 'може 'бути?! // при'ходимо / це'ш 'кажу абри'коси // йа'к'і абри'коси / дур'ний / це мурел'і // ше'ї др'іб'н'і та'к'і* (68). Подекуди в говірках Середнього Надбужжя значення 'дикі абрикоси, дички' реалізує назва *зензури* (53, 59) [ФВ – *зензори* (51), *зензур'і* (54), *жин'зур'і* (57)], напр.: *ка'же / шо'й'іў / 'зензури* (53), *абри'коси / йа'к'і са'м'і нас'і'вайуц'а і'дуже др'іб'нен'к'і / називайуц'а жин'зур'і* (57). Зовні ці ягоди плямисті. Інші назви – *дички* (56), *дик'і* (5), *дикорос'туч'і абри'коси* (57).

За часом дозрівання традиційно вирізняють *ран':у* (7, 8, 11, 16, 23, 26, 30, 35, 45, 52, 55, 60, 72, 73) [ФВ – *ран'а* (36, 48)], *скоросп'елку* (53), *се'ред'н'у* (36, 45) [ФВ – *сир'ед'н'а* (30, 53, 60, 61, 72, 73) і *с'р'ед'н'а* (11)], *п'із'н'ішу* (11, 16, 52, 55, 73), *ше,п'із'н'ішу* (55), *п'із'н'у* (3, 7, 8, 23, 26, 30, 45, 48, 57, 60, 72) й *о'с'ін':у* (53) *абри'косу*. Плоди *ран':ойі абри'коси* великі, тому їх називають *г'ігантами* (57).

Щодо інших видів рослини інформанти зауважують: *абир'коси йак обир'коси / ну / 'разних ў'них ни'має / здо'ров'і обир'коси / йе др'іб'н'і / кол'ор'оўка / ви'лик'і обир'коси / та'к'і ма'лен'к'і абир'коси* (2); *абир'коси ў'нас 'діл'ат на'прос'т'і і кол'і'роўки // прос'т'і і кол'і'рован'і* (51); *ми з'найим / шо кал'і'роўка / це ў'же к'рупна / здо'рова* (2). Отже, на території Середнього Надбужжя поширені *абри'коси кол'ор'оўки* (2, 8, 16, 17, 47) [ФВ – *кол'і'роўка* (3, 7, 12, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 33, 48, 51, 52, 53, 69) і *кал'і'роўка* (2, 19, 31)], вони ж – *кол'і'рован'і* (11, 28, 34, 38, 39, 40, 42, 45, 53, 56), *кал'і'рован'і* (35, 37) або *кол'і'зован'і*

(64). Плоди така рослина дає *ви'лик'і* (8, 52, 69), *к'рупн'і* (11, 12, 17, 32, 53), як і *ш'чеплина абри'коса* (68, 74) або *ш'чепна* (7, 63). Протиставлене цим назвам найменування *абри'коса ниш'чеплина* (68) або *прос'та* (7, 17, 21, 24, 25, 26, 28, 31, 33, 38, 40, 47, 51, 53, 63, 64, 67, 74) [ФВ – *п'роста* (34, 37, 45)], вона ж – *прос'тачка* (19, 47) [ФВ – *прос'т'ачка* (39, 42, 47), *прос'тучка* (35)]. Така рослина дає *др'ібн'і* (11), *м'іл'к'і* (12, 20, 52, 53) [ФВ – *м'елк'і* (32)], зменш.-пестл. форма – *м'ілен'к'і* (38, 53) плоди.

ДО «колір» спричинила розрізнення таких назв абрикосів: *св'ітло-жоўт'і* (36), *жоўт'і* (36, 50, 72), *жоўт'і з'розовим* (72), *чир'воно'бок'і* (36) або *рум'йане личко* (22). За зовнішньою схожістю з іншими рослинами фіксуємо *абир'косу ба'нан* (23) та *перс'ікоп'д'ібну абри'косу* (10). Подекуди назви сортів рослини мотивовані топонімами, скажімо, *кий'їс'к'і ран'і* (54), *кий'їс'к'і* (61) *абри'коси* чи *ана'насній ц'ур'уп'ін'с'кий абри'кос* (60). Якісні характеристики плоду зумовили виникнення словосполучки *абри'коса з нит'ками* (5).

Семемі 'садове і лісове плодове дерево або кущ з соковитими плодами переважно фіолетового або жовтого кольору з великою довгастою кісточкою' і 'плід цього дерева або куща' реалізовані лексемами *слива* (ВАГ, крім 2, 6, 16, 41, 43, 44, 46, 50, 52, 54), *слиўка* (2, 3, 5, 6, 7, 8, 15, 16, 17, 19, 21, 26, 27, 30, 31, 32, 34, 37, 39, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 66, 67, 72, 73), зменш.-пестл. формою *сливочка* (5, 14, 63). Принагідно записуємо слово *сли'є'н'а* (53) зі значеннями 1) 'молоді паростки слив': *сли'є'н'а / це ці і паростки ідут' / молод'н'ак іде*; 2) 'алкогольний напій': *сли'є'н'а / то це нал'їуку робл'ат* (53). Названі лексеми засвідчені в УЛМ [СУМ 9, с. 350–351].

Широко культивована в обстеженому ареалі *слива у'горка* (1, 2, 7, 10, 11, 15, 19, 22, 23, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 54, 57, 66, 68, 71, 72), вона ж – *у'горс'ка* (2, 67) або *горс'ка* (2, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 39, 42, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 69, 71, 73, 74). У говірці с. Бандурове Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. ці самі сливи відомі як *в'ін'д'ір'ки* (2) (офіційна назва сорту – «Венгерка»). Інформанти описують їх так: *були ці / шо кажут у'горки / ўнас називалис' горс'к'і* (68); *їе горс'к'і називайуца / шо к'істка в'істаїе* (2); *чос' слиўки ўнас тоже / родили ран'че / то казали горс'ка слиўка / шо в'ід,к'істочок в'ідставала // їа дуже л'убл'у варен'а / їа та'ка / шо їа ўс'о л'убл'у / али цей / а те'пер чос' во'на пиривелас'а / о'це т'іл'ки почи'наїут син'іти і ўс'о // гобл'т'іли і на'цему край* (6); *їе горс'к'і / наїб'іл'ше / це ўнас наїб'іл'ший сорт / їа'кий викорис'товуйи'ца / це горс'к'і* (51).

Вирощують також *сливу чер'кушу* (9, 17, 53) [ФВ – *чир'куша* (2, 3, 5, 6, 8, 12, 13, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 33, 38, 39, 45, 47, 51, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 67, 71, 72, 73, 74)], плоди якої *продоўгу'ват'і* (17). У говірках Середнього Надбужжя відома також *слиўка дрис'л'аўки* (53). Інформанти зазначають, що *дрис'ел'аўки* (17, 26, 39, 47, 51, 55), рідше – *дрис'л'аўки* (15) – це дикі сливи: *кул'ки і дрис'л'аўки // ми кажим / дрис'л'аўки // ну / їа ни з'наїу / їак бу'де по-на'учному // дрис'л'аўки / це сам'і стар'і слиўки // сам'і перш'і слиўки / це дрис'л'аўки* (51); *слиўки їе / жоўт'і слиўки / їе кол'їрован'і слиўки / їе дрис'л'аўки називайут слиўки / чир'куш'і / а'ці шо дрис'ел'уйуца / гет' ни з'наїу їак назвати / бо дрис'л'аўки / то та'ка во'на росте / досп'івайе і мн'а'гус'ін'ка та'ка / к'істка в'ід'нейї ни в'ідстаїе* (6); *дрисл'ав'ки дуже ран'і / і во'ни / колис' їїли / їїх / а те'пер во'ни / шос' їа ї не бачу їїх / дуже цв'ітут / а'де во'ни д'івайуца їа не з'наїу чи їїх може пташ'ки зби'райут?* (17).

У процесі номінації сортів сливи домінують такі ознаки, як форма й розмір плоду, напр.: *їе бан'ки / бан'оч'ками слиўки / та'к'і / їак бан'ки* (2). По-іншому сливу називають *бан'ка* (5, 8, 34, 51, 69, 70, 72, 73), зменш.-пестл. форма – *бан'очка* (3, 7, 11, 15, 24, 38, 48, 50), рідше – *бан'ката* (67), *ба'н'анка* (64), *банка* (70), *баничка* (9), *банкова* (70). Носії говірок зауважують, що *бан'ки зародили // бан'ки / це та'к'і доў'ген'к'і сливоч'ки / ха'рош'і* (5). Інформанти пригадують і порівнюють: *сливи зараз упали / сливи зараз ўнас ў'принцип'і з'нищ'уйуца ўс'і / во'ни ўнас не'род'ат та'к'і / їак родили ў'мому д'е'цтв'і / ўнас то'д'і були бан'ки були // це була дика рослина / це во'на скр'із'росла / по'межах в'із'д'е* (68).

Також вирізняють *к'руглі сливи* (7, 42, 48). Просту сливу зрідка називають *кул'койу* (45). Відомі на території середньонадбузького ареалу і сливи *коби'ли* (2) або *коби'л'охи* (5, 26, 49, 59, 73), що мають великі плоди. Слива з маленькими плодами відома як *тул'ка* (63), *тернос'лива* (53) або *ти'рен* (67).

За кольором плоду сливи вирізняють *'б'іл'і* (2, 7, 8, 11, 12, 13, 17, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 45, 48, 50, 53, 63, 66, 67, 73), які зазвичай *со'лотк'і дуже* (8) і *к'рупн'і* (8); *зи'лен'і* (23), зменш.-пестл. форма – *зеле'нен'к'і* (59); *'жоут'і* (10, 15, 18, 20, 21, 26, 32, 45, 46, 49, 51, 53, 55), *жоуту'ват'і проз'рачн'і* (11); *'розов'і* (12, 13, 34, 35); *чир'won'і* (24); *чирвоно'бок'і* (48); *'син'і* (2, 10, 11, 16, 19, 21, 23, 30, 32, 33, 35, 36, 48, 66, 67); *'чорн'і* (11), зменш.-пестл. форма – *чор'нен'к'і* (55); *'темн'і* (11) тощо. Подекуди фіксуємо офіційні найменування сортів: *ренк'лод 'жоутий* (18, 60); *ринк'лод зилений* (22), *ринк'лод ал'тана* (22).

За часом дозрівання плодів вирізняють сливи *'ран'і* (11, 37, 52) або *'ран'і* (36), *н'із'н'иш'і* (11), *'н'із'н'і* (36, 37), *о'с'ін'і* (5, 53) – *о'с'ін'і слиўки / шо в'ід'к'істо'чок в'ідста'йут* (53); *спас'іўки* (5); *празни'ков'і – празни'ков'і / т'і / шо'аж на'празник досп'івайут* (52). За ДО «спосіб виведення рослини» назви слив, як і більшість садових культур, утворюють опозицію *ш'чена* (5) / *ш'чеплина* (74) / *кол'ірована* (34, 38, 51) : *прос'т'і сливи* (45).

Серед офіційних назв рослини фіксуємо сорт круглої сливи – *'ан'а шпет* (18); солодкої – *укра'йїн'с'ка ди'сертна* (18). За смаковими якостями сливи вирізняють *со'лотк'і* (25, 27, 42) або *с'латк'і* (58) та *'кисл'і* (25). Назва сорту *чорнослиў* (26) [ФВ – *чорнос'л'іў* (70)] засвідчує подальше використання плодів рослини в кулінарії.

Висновки й перспективи. Отже, під час дослідження зафіксовано та введено до наукового обігу назви (і фонетичні еквіваленти деяких із них) вишні, черешні, шовковиці, абрикоси, сливи, а також їхніх плодів і сортів, збережених у говірках середньонадбузького ареалу; проаналізовано лексичні й семантичні особливості відповідних говіркових найменувань; репрезентовано функціонування їх в оригінальних говіркових матеріалах, цінних для діалектології, лексикології, етнографії, садівництва та ін. Збережені в говірках Середнього Надбужжя найменування мають лексичні паралелі в українській літературній мові, зберігаючи при цьому низку фонетичних і лексико-семантичних відмінностей. Просторове поширення заналізованих назв засвідчує активну взаємодію східно-подільських і західностепових говірок. Перспективу подальших досліджень убачаємо в продовженні аналізу назв садівини в говірках указанного ареалу.

Перелік обстежених населених пунктів та їхня нумерація

Кіровоградської обл. Гайворонського р-ну – м. Гайворон (1), с. Бандурове (2), с. Березівка (3), с. Берестяги (4), с. Долинівка (5), с. Жакчик (6), смт Завалля (7), с. Казавчин (8), с. Котовка (9), с. Мощене (10), с. Салькове (11), с. Солгутове (12), с. Соломія (13), с. Таужне (14), с. Ташлик (15), с. Хашувате (16), с. Чемерпіль (17), с. Червоне (18); **Благовіщенського р-ну** – м. Благовіщенськ (19), с. Богданове (20), с. Великі Трояни (21), с. Вільхове (22), с. Йосипівка (23), с. Кошаро-Олександрівка (24), с. Мечиславка (25), с. Сабатинівка (26), с. Синицівка (27), с. Синьки (28); **Голованівського р-ну** – с. Люшнювате (29); **Вільшанського р-ну** – с. Калмазове (30). **Миколаївської обл. Первомайського р-ну** – м. Первомайськ (31), с. Кінецьпіль (32), смт Підгородна (33), с. Чаусове Друге (34); **Арбузинського р-ну** – с. Благодатне (35), с. Зелена Поляна (36); **Кривоозерського р-ну** – смт Криве Озеро (37), с. Бурилове (38), с. Красеньке (39), с. Курячі Лози (40). **Одеської обл. Любашівського р-ну** – смт Любашівка (41), с. Гвоздавка Перша (42), с. Зеленогірське (43), с. Ясенове-2 (44); **Савранського р-ну** – смт Саврань (45), с. Байбузівка (46), с. Вільшанка (47), с. Дубинове (48), с. Йосипівка (49), с. Кам'яне (50), с. Концеба (51), с. Неділкове (52), с. Осички (53), с. Полянецьке (54), с. Слюсареве (55); **Балтського р-ну** – с. Піщана (56), с. Пужайкове (57), с. Ухожани (58), с. Чернече (59). **Вінницької обл. Чечельницького р-ну** – смт Чечельник (60), с. Білий Камінь (61), с. Ольгопіль (62); **Бершадського р-ну** – с. Баланівка (63), с. Бирлівка (64), с. Велика Киріївка (65), с. Джулінка (66), с. Кидрасівка (67), с. Лугова (68), с. Мала Киріївка (69), с. Осіївка (70), с. Поташня (71), с. Ставки (72), с. Устя (73), с. Флорине (74).

Список використаної літератури

1. Абрамян Ю. В. Динаміка номінацій традиційного сільського виробництва в українських східнословобожанських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Луганськ. 2011. 20 с.
2. Гриценко П. Е. Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западнестепных говоров : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02. Киев. 1980. 29 с.
3. Дакі О. А. Ботанічна лексика в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ. 2014. 16 с.
4. Дзєндзелівський Й. О. Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest : Academiai Kiado, 1960. Т. VI. S. 113–143.
5. Козачук А. А. Сельскохозяйственная лексика говоров Волыни : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.661. Киев. 1971. 19 с.
6. Косаківський В. А. Традиційні господарські заняття українців Південно-Східного Поділля (за матеріалами містечка Чечельник) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2009/125.pdf>.
7. Кушмет М. С. Сільськогосподарська лексика українських східностепових говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Донецьк. 2014. 20 с.
8. Сердега Р. Л. Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини) : монографія. Харків : Монограф, 2012. 218 с.
9. Терешко Л. С. Українські говірки Південного Побужжя (в межах Кривоозерського району Миколаївської області) : дис. ... канд. філол. наук / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. Одеса. 1954. Ч. 1–2.
10. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ. 2003. 19 с.
11. Ткачук М. М. Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ. 2011. 20 с.
12. Фрукт // Матеріал з Вікіпедії [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82>.

Джерела

13. АУМ – Атлас української мови : у 3 т. Київ : Наукова думка, 1984–2001. Т. 1–3.
14. СУМ – Словник української мови: в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970, 1973, 1978, 1980. Т. 1, 4, 9, 11.

References

1. Abramian, Yu. V. (2011). *Dynamika nominatsii tradytsiinoho silskoho vyrobnytstva v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh* [Dynamics nominations traditional agricultural production in the Eastern Slobozhan Ukrainian dialects]. Extended abstract of PhD dissertation. Lugansk. 20 (in Ukr.).
2. Gritsenko, P. E. (1980). *Genезis i semanticheskaya struktura sel'skokhozyaystvennoy leksiki ukrainskikh zapadnostepnykh govorov* [Genesis and semantic structure of the agricultural lexis of the Western Steppe Ukrainian dialects]. Extended abstract of PhD dissertation. Kiev. 29 (in Russ.).
3. Daki, O. A. (2014). *Botanichna leksyka v ukrainskykh hovirkakh mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu* [The botanical lexis of the Ukrainian dialects spoken in the area between the Dniester and Danube rivers]. Extended abstract of PhD dissertation. Kyiv. 16 (in Ukr.).
4. Dzendzelivskiy, Y. O. (1960). *Nazvy silskohospodarskykh kultur u hovorakh Zakarpattia* [Names of agricultural crops in the Transcarpathia dialects]. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest : Academiai Kiado. T. VI. 113–143 (in Ukr.).
5. Kozachuk, A. A. (1971). *Sel'skokhozyaystvennaya leksika govorov Volyni* [The agricultural lexis of the Volynian dialects]. Extended abstract of PhD dissertation. Kiev. 19 (in Russ.).
6. Kosakivskiy, V. A. (2009). *Tradytsiini hospodarski zaniattia ukrainsiv Pivdenno-Skhidnoho Podillia (za materialamy mistechka Chechelnyk)* [Traditional agricultural practices of Ukrainians from South-Eastern Podillia (on the materials of town Chechelnyk)]. Available at : <http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2009/125.pdf> (in Ukr.).
7. Kushmet, M. S. (2014). *Silskohospodarska leksyka ukrainskykh skhidnostepovykh hovirok* [The agricultural lexis of the Eastern Steppe Ukrainian dialects]. Extended abstract of PhD dissertation. Donetsk. 20 (in Ukr.).
8. Serdeha, R. L. (2012). *Silskohospodarska leksyka v hovirkakh Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) : monohrafiya* [The agricultural lexis in the Central Slobozhanshchina dialects (Kharkiv region) : monograph]. Kharkiv : Monohraf (in Ukr.).
9. Tereshko, L. S. (1954). *Ukrainski hovirky Pivdennoho Pobuzhzhia (v mezhakh Kryvoozerskoho raionu Mykolaivskoi oblasti)* [Ukrainian dialects of Southern Pobuzhye (within the Kryvyozorsky district of Mykolaiv region)]. Candidate's thesis. Odesa. Ch. 1–2 (in Ukr.).
10. Tyshchenko, T. M. (2003). *Podilsko-serednonadniprianske sumizhzhia u svitli izohlos* [Podillya and mid-Dnieper junction area in connection with isoglosses]. Extended abstract of PhD dissertation. Kyiv. 19 (in Ukr.).

11. Tkachuk, M. M. (2011). Botanichna leksyka hovirok Chornobylskoi zony [The botanical lexis of the Chernobyl dialects]. Extended abstract of PhD dissertation. Kyiv. 20 (in Ukr.).

12. Frucht. Material z Vikipedii [Fruit. From Wikipedia]. Available at : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82> (in Ukr.).

Sources

13. AUM – (1984–2001). Atlas ukraïnskoi movy: v 3 t. [Atlas of the Ukrainian Language: 3 Vol. set]. Kyiv : Naukova dumka, T. 1–3 (in Ukr.).

14. SUM – (1970, 1973, 1978, 1980). Slovnyk ukraïnskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian Language: 11 Vol. set]. Za red. I. K. Bilodida. Kyiv : Naukova dumka, 1970, 1973, 1978, 1980. T. 1, 4, 9, 11 (in Ukr.).

S. S. POLISHCHUK. NAMES OF FRUITS IN THE MIDDLE BUG AREA DIALECTS

Summary. Introduction. *Preservation and study of dialect vocabulary, that is a source of national language, are the most important tasks of modern dialectology. Agricultural vocabulary as an integral part of every farmer's vocabulary is valuable material for dialectological researches. The fixation and analysis of the agricultural lexis in the dialects of the Middle Bug area continues to solve the actual problem of modern linguistics.*

The purpose of the article is vocabulary-semantic analysis of the lexemes to define names of five fruit trees: cherry, wild cherry, mulberry, apricot and plum, also their fruits and sorts in the Middle Bug area dialects that function at the border of the South-Western and South-Eastern dialects of the Ukrainian language.

Methods. During the research, general scientific methods of analysis, synthesis, observation and descriptive method were applied. Among the special linguistic methods involved questionnaires, interviews and lingvo-geographic methods.

Results and Discussion. The author's records and notes done in 74 settlements situated in the west of Kirovohrad region, the northwest of Mykolaiv region, the northeast of Odesa region and the southeast of Vinnytsia region during 2013–2015 are the source of the practical material. The numbering of the villages, urban settlements and towns is used in the article. The full names are listed at the end of the work under the title "The list of the examined settlements and their numbering" to represent the areal distribution of the analyzed dialect units. The examined names and the dialect speech examples are represented by means of the common phonetic transcription for recording the Ukrainian literary and dialect speech (the transcription is presented in the first volume of the Atlas of the Ukrainian Language). The names widespread in Middle Bug area dialects are analyzed.

Originality. The article expands the empirical base of Ukrainian dialectology, complements the characterization of the Eastern Podilian dialects of the Podillya dialect of the South-western group and the Western Steppe dialects of the Steppe dialect of the South-eastern group of the Ukrainian language.

The conclusion is that the fixed names are connected with literary equivalents although they differ in phonetics, vocabulary and semantics. The work makes it possible to find out how the general dialect vocabulary functions in some dialect groups and dialects. Prospects for further research are the continuation of the study of the Ukrainian dialects of the Middle Bug on the material of fruit names.

Key words: *lexeme, sememe, fruits, dialect, Middle Bug area, Middle Bug.*

Надійшла до редакції 13.03.19

Прийнято до друку 25.04.19

**МОВНА ОСОБИСТІСТЬ НОСІЯ ГОВІРКИ
С. ЖУРАВКА ШПОЛЯНСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.**

*Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)*

e-mail: Tanya_Bevz@i.ua
ORCID: 0000-0003-0008-5983

У статті проаналізовано мовні особливості представника мішано-перехідної говірки середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя, зокрема звернено увагу на фонетичні риси діалектоносія, із-поміж яких виокремлені загальні говіркові та індивідуалізовані.

Говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. властиві типові риси південної частини середньонаддніпряньського діалекту: збереження середньонаддніпряньської основи з нашаруваннями ознак степового говору. Специфічними рисами, притаманними лише діалектоносієві, є несистемна реалізація фонем /o/ звуками [oʲ], [y]; спорадично звук [u] на початку слів, тоді як в інших представників говірки ця риса знівельована; перехід /e/ в [a] в суфіксі -ен- у пасивних дієприкметниках на противагу паралельному вживанню суфіксів -ан- та -ен- у говірці; різний ступінь збереження опозиції [p] : [pʲ] у відмінкових формах іменників на -р через сплутування груп відмінювання; реалізація /f/ як [ф] лише у власних назвах. Аналіз мовлення діалектоносія виявив чітке розмежування мовних кодів залежно від ситуації спілкування, співрозмовника й теми розмови.

***Ключові слова:** діалектоносії, типові говіркові риси, індивідуальні риси мовлення, вокалізм, консонантизм, мішано-перехідна говірка середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя.*

Актуальність. У сучасних діалектологічних дослідженнях репрезентовані як традиційні підходи до формування емпіричного підґрунтя української діалектології, представлення й аналізу мовних явищ, так і пошук нових ракурсів їх вивчення. Нині особливої ваги набули записи зв'язного говіркового мовлення, у яких найповніше відтворена специфіка багатогранного мовного простору й виявлена неповторність творця діалектних текстів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовна особистість діалектоносія протягом тривалого часу перебуває в колі наукових зацікавлень не лише діалектологів, але й філософів, етно-, психо- й соціолінгвістів. Уведене в науковий обіг В. В. Виноградим, поняття «мовна особистість» стало предметом різнопланових досліджень у російському мовознавстві [див. за: 1]. У вітчизняній лінгвістиці проблему мовної особистості вивчають у психолінгвістичному (Н. П. Шумарова [2]), соціолінгвістичному (О. А. Семенюк [3]), комунікативному (Л. І. Мацько [4], Л. В. Струганець [5]) аспектах. В українській і зарубіжній науковій літературі мовну особистість розглядають як представника будь-якої сфери суспільства залежно від національності, територіальної належності, вікової категорії, професійної діяльності, характеру тощо. Особливого значення поняття «мовна особистість» набуває у зв'язку з посиленням уваги до текстографічного опрацювання діалектів, адже їх творець – носій говірки зі своїми уподобаннями, переконаннями, сприйняттям доквілля й самоусвідомленням як представника нації й унікальної мовної території.

Мовний портрет носія гетерогенної новоствореної степової говірки репрезентувала Л. Д. Фроляк [6], аналіз лексики дискурсивної особистості зі Слобожанщини – К. Д. Глуховцева [7], у колі зацікавлень І. Л. Демчик – мовна особистість сучасного представника східнослобожанської говірки [8]. Однак цілісних досліджень мовної особистості діалектоносія мішано-перехідної говірки в сучасній лінгвістиці немає, чим зумовлена новизна й актуальність нашої розвідки. **Мета статті** – проаналізувати

фонетичні особливості мовлення респондента говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., виокремити типові риси, характерні для говіркової системи, й індивідуальні, притаманні дискурсу діалектоносія.

Предметом нашого дослідження стало мовлення Бевз Лідії Іванівни (далі – Л. І.), 1950 р. н., українки, корінної жительки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., яке належить до мішано-перехідних говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя, південної зони середньонаддніпрянського діалекту.

У цьому населеному пункті діалектоносій народилася й прожила все життя, далі сусідніх сіл й обласного центру не виїжджала. Мати й батько Лідії Іванівни – місцеві, їхні батьки теж народилися в Журавці. До 8 класу Л. І. навчалась у загальноосвітній школі, а 11 клас закінчувала у вечірній. Понад 40 років Л. І. пропрацювала листоношею, нині – пенсіонерка. Як об'єкт вивчення Л. І. обрана не випадково: вона є типовим носієм говірки, а головне – мати автора дослідження, що вможливує максимально повно зафіксувати спонтанне, невимушене мовлення діалектоносія й відобразити тонкощі семантики слів «зсередини», об'єктивно відтворити граматичні особливості записаного матеріалу, засвідчити залежність використання мовних засобів від ситуації спілкування.

Матеріали і методи дослідження. Вивчення мовних особливостей носія говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. стало можливим унаслідок спостереження за поведінкою, вчинками Л. І., що дало змогу фіксувати її мовлення під час господарювання, відпочинку, спілкування з членами родини, сусідами й накопичити повні свідчення і про саму особистість, і про специфіку її мовленнєвої діяльності. Особливо результативним стало «включення в мовне існування діалектоносія» (термін М. Й. Конрада [9]), або ж застосування «методу співіснування», який ґрунтується на психологічній контактності між дослідником та інформантом і тривалості спостереження [10]. Відповідно до згаданого методу, мовлення Л. І. записували в природних умовах невимушеного спілкування. Інколи застосовували прийом опитування для уточнення семантики й уживаності окремих слів, фразеологізмів тощо.

Результати дослідження та їх обговорення. Діалектну мовну особистість Л. І. осмислюємо, з одного боку, як представника говірки, а з іншого – як індивідуальність, яка творчо перетворює її. Інформант має здатність до мовної рефлексії, образного й виразного мовлення й унаслідок цього цікава водночас як типовий і яскраво індивідуальний носій мови.

Найменш індивідуалізовані в мовленні Л. І. фонетичні й граматичні риси, у яких відбито особливості говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. Система 6-фонемного наголошеного вокалізму названої говірки репрезентована звуками [a], [o], [y], [e], [и], [і], що засвідчено й у мовленні Л. І.: *Бат'ко поїхав у ліс / хот'ів там подивити'а може шо на дрoва / то йе / т'іки йак же ти йо'го заби'реш / йак там по до'роз'і та'к і ба'йури*. Лише в одному слові засвідчуємо реалізацію /e/ звуком [и]: *али ж н'іх'то н'і'чого ни'каже*.

У ненаголошеному вокалізмі виокремлюємо кілька прикметних ознак щодо репрезентації фонем /o/, /e/, /и/, /і/. Типовою для мовлення інформанта є реалізація /o/ звуками [y] та [oʷ] в позиції перед наголошеним [y]: *поки тир'имийу ну'суду / поки по'нас'ікайу кур'ам / у'же й сонце тил'че; зу'зул'а вже поча'ла ку'ват' / т'реба ква'сол'у са'дит'*; *ишли з Н'інкойу Мо'ргункойу по гри'би / то ко'зул'а дес' метир од нас про'б'ігла*. Менш виявлене «укання» перед [і]: *так нас'палас'а / т'іки до'л'ізла з го'роду; о'но би'ри йайц'а / йа й со'б'і оставила й то'б'і вз'ат'*; *та в нейі чу'жен'кий чо'ло'в'ік; та'ка вже / шо йак й'йі / то до ко'п'ййки дошчи'тайе / а йак чу'же / то й руб ни'грош'і*, що залежить і від ситуації спілкування, і від співрозмовника (більш помітне під час спілкування з представниками говірки, менш – у розмові з автором статті, що, імовірно, спричинене усвідомленням «відокремленості» експлоратора від інших представників говірки, зокрема рівнем освіти). В одній лексемі фонема /o/ реалізована звуком [і]: *т'реба п'ідку'пит' наво'л'і'чок / во'ни чо'гос' найш'видче р'вуц'а*.

Фонема /i/ на початку слова в говірці с. Журавка репрезентована звуком [i]: *нашо о'то іграшок тих було пона'купл'уват' / шоб ти'пер палит' п'івдн'а; іспоков' і'ков у нас було і баба вста'їє рано / і мати / і йа / ну ше н'іх'то биз с'в'іжого ни йшов на роботу; і'роди / ви куд'и о'то по'нипали / німа вам де на'настис'а дома / о'но тра'ви с'т'іки; а і'н'і'ю цей год с'т'іки на д'иревах / буде год уро'жайний; рідше звуком [и]: Йа'би менше о'то придивл'авс'а / шо в тій та'р'і'ц'і / то **и'наче** д'іло було б; в'чора було ти'пен'ко / а с'одн'і вже **ина'ч'іше**; То шо ж той Йурко / ни руки / а кукси / ну **инвал'ід** / та й у'се // чи [i^п]: П'іди нажи'ни **и'ндик'ів** / бо ци'бул'і ни буде / і то йак за'надилис'а; **Г'л'ко** Шпак жив о'там уни'зу / де в нас ти'пер го'род. Зауважимо, що спостереження за мовленням діалектоносіїв у 2000 р. і 2018 р. засвідчують динаміку говірки с. Журавка Шполянського р-ну: якщо в записах 2000 р. від інформантів 1920 р. н. фіксуємо в **ико'ном'і'ї** сл'ужила; **и'ній** на д'иревах такий гарний; **и'ндики** вс'у ци'бул'у на го'род'і пирипас'кудили; **Ил'ко** на роботу п'ішов; **соли** ми'н'і куп'и з пачичку; **пам'яти** вже німа; пропа'дат' по'ра / а с'мерти німа; то молодші респонденти ці слова частіше використовують з [i] або [и^п] (іко'ном'і'я, і'ній, и'ндик, Ил'ко, сол'і, пам'ят'і, с'мерт'і), що, імовірно, пов'язано з впливом орфографічної норми.*

Фонема /e/ в мовленні Л. І. репрезентована здебільшого звуком [и], який послідовно виявлений у середині слів: **Ми'н'і** лу'че шос' робит' / чим ли'жат' / о'це в ни'д'іл'у ли'жала ли'жала / так у'се бо'лит' / вс'тала / п'ішла пирибрала в'ідир д'воє картопл'і / а то'д'і спикла пир'іжк'ів / ше п'ішла на **бериг** / г'л'анула / чи картопил'ка с'ходить'; руб **ни** з'рош'і метр ни **коси'на**; трапляється на початку слова: д'іти б'іж'ат' до ш'коли / це ж у них у'же **и'з'амини** почалис'а; дес' із д'ідом по'їхали на **икс'курс'і'ю** до дуба на с'таре л'іс'нич'ство; у кінці слів засвідчуємо [e]: шоб са'хару ни пирибори'ч'ит' / бо засоло'дає; намо'ч'ила бат'кову р'обу / хай **одки'сайе**; до мене вже Слав'ко при'ходив; во'на картопл'у вс'ігда **найп'ізн'іше виби'рає**; та про тебе й бала'ч'ок **ни'має**. Перед складом з голосним [i] фонему /e/ реалізує звук [i]: йа з ш'остого класу в **п'іч'і** топл'у / са'м'і оста'валис' на ха'з'айств'і; послідовно явище звуженої репрезентації фонему /e/ виявлене в дієсловах після [й]: у'же сон'це о'но де / а ми т'іки **с'нідайім**; са'найім до в'ечора / аж с'тина ти'че; **балакайімо** про сен'ке тен'ке; довго товчи'мос'а / по'ки пол'а'гайім спат'; По'їхали в Либидин на пана'хиду / та **знайім** / Пит'ро ни сп'ішит'; а то на го'р'ішче винису / буде на тр'ап'ки / а остал'не спалит' / нашо во'но **вал'айіц'а**; Хтос' йак поч'не чу'дит' / то **см'і'ї'мос'а** / аж бо'ки рви'мо; У нас цей год ка'бан ни за'вал'ний / то ми йо'го ш'видко пири'робим / за ден' у бан'ки та бутл'і **сховайім**; то йак план ни **сполн'айім** / то й пр'ем'і'ї ни **по'лу'ч'айім**. Г. І. Мартинова фіксувала звуження артикуляції ненаголошених репрезентантів /e/ до звука [i] в говірках, поширених переважно на периферії середньонаддніпряньського діалекту [11, с. 60], зокрема його південній частині. У кількох говірках Середньої Наддніпрянщини дослідниця засвідчила й розширену та дещо обнижену артикуляцію фонему /e/ та репрезентацію її в позиції після губних, передньоязикових і задньоязикових звуками [а], [e^а], [a^е], пов'язуючи перехід ненаголошеного [e] в [а] перед складом із наголошеним [e] з вокальною гармонією [11, с. 65]. Це ж явище притаманне й говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. Зокрема, у кількох словах перед складом із наголошеним [e] фонему /e/ Л. І. репрезентує звуком [e^а]: йа'к'і во'но о'то **те^апер** ті по'р'адки в ш'кол'і / хто в ч'ому / той у ч'ир'воному / той у **зе^аленому**; **ке^арейа** була ше в мо'го д'іда; у старших інформантів засвідчено реалізацію /e/ звуком [а]: а та **мати** була / йак по **та'пер'ішн'ому** / ну то'д'і во'ни називалис' **перекупки** / а **та'пер** [12, с. 617–618].

Індивідуальною рисою мовлення Л. І. вважаємо типову фонетичну особливість подільського говору – перехід [e] в [а] у суфіксі -ен- у пасивних дієприкметниках: чо'гос' За'хар ч'ілий ден' **набур'мос'аний**; боршч у'же **за'правл'аний** / т'іки сир ше ни **до'топл'аний**; та'ке над'вор'і вже роз'гасло / у'се **розк'вас'ане** / ну вис'на; до'ска ни при'бита / а так / т'іки **при'тул'ана**, тоді як в інших представників говірки форми з -ен- / -ин та -ан- функціонують паралельно, що є, на нашу думку, ознакою мішано-перехідних

говірок: *суп робл'у ни за^жариний*; *риба була й ^варина / і ^жар'ана*; *зараз порозпус'кають' ^коси / минти'л'айут' ^ними / а так гар'нен'ко / йак іде котра за^плет'ана*; *ка'пуста у мене ^квашина до картопл'і; до на^лмиста ^китиц'і ч'ін'л'алис' а'бо бала'бони роз'пушані*; *йар такий за^рошчиний* [12, с. 617–630].

У системі приголосних виразною говірковою рисою в мовленні інформанта є твердість передньоязикових перед [і], якщо цей звук походить із давнього [о]: *ст^л сто^йав отут ближче / це вже ^потім його пири^ставили*; *д^лл р^нанше ^лмазали ^кіз'аком*; *зіб^ррала сми^лтану / бо вже ^підійшла*; *зій^дди вниз / там ти'бе ^лубка жде*. Зауважимо, що відсутність м'якшення передньоязикових перед [і], що походить з [о], [е], частіше трапляється в мовленні чоловіка інформанта (батька автора статті): *ти за^рані вс'тала / ше ^піди л'аж*; *сіл' закри^вайім у баночку / бо мок^рі'йе*; *п'іду т^рохи под^рімайу*; *то ше ^дідів інструмент*; *по^ріг ни пиристу^пнав*; *ше на город ^гній ^вивизти / та й ^лможна о^рат'.*

Несистемний вияв як у говірці с. Журавка, так і в слововжитку Л. І., має помірне м'якшення шиплячих [ж], [ш] у позиції перед [а], частіше [ч] перед [а], [о], [у]: *д'іти б'іж'ат' до ш'коли*; *п'ідстри^жси вже ^чолку / ни минти'л'ай нейу / во'на ж то'б'і м'іш'айе*; *ч'о'гос' на'супило / наче й ни пирида'вали по по'год'і*; *ка'жи ни ка'жи ^тому бат'ков'і / в'ін'нач'е й ни ^чуйе*; *по'мий ^чаш'ки / шоб ^чай було куди на'лит' / а остал'не вже зара'зом по'мийиш*; *ч'ар'ки мален'к'і то'д'і налив'али / бо х'іба так у'же й пи'ли*; *такий ^чуд'ний став*; *дош'ч'у од вис'ни ни було*; *куди там ше са'дит' / ше р'ано / ше й город ни ви^робл'аний / ше ^т'іки поч'інайут' воло'ч'ит*, однак часто трапляються словоформи з твердими шиплячими: *ж^сайворонки ^високо в неб'і / то дош'ч'у ни буде*; *п'ішла шу^кат' / бо вже дес' ^гуси по'нипали*; *ша^шіл' по'била хуст'ки / бо п'роше ^л'іто ни су'шила*; *ша^пку вд'івай / ни ^дуже при'жарило*; *вийди на город шос' по'бачиш*. Цю специфічну рису засвідчували в багатьох говірках середньонаддніпряньського діалекту, зокрема Шполянщини й Корсунщини [13, с. 52]; напівм'яку вимову [ж], [ч], [ш] фіксував у говірках Звенигородського, Корсунь-Шевченківського, Городищенського р-нів А. П. Могила [14, с. 176], докладно особливості функціонування шиплячих в ареалі Середньої Наддніпрянщини репрезентувала Г. І. Мартинова [15, с. 87–93]. Зауважимо, що в говірці с. Журавка м'якшення шиплячих збереглося лише в мовленні старшого покоління, у молоді ця риса знівельована.

Відповідно до діалектної норми говірки с. Журавка, у мовленні інформанта збережена давня фонологічна опозиція /р/ : /р'/: *Баба вс'ігда ^рано вста'вала / бо ^дідов'і на з^л'іну в за'вод / то т^реба шоб сн'іданок був / а са^лма на бур'а'ки / то'же на ^ц'ілий ден'*; *та Мар'і'а с^т'іки нано'силас'а / та'ке ^р'адно йак на'ложит' / п'ід'ам / а во'на ^т'іки ^т'іки ни'се*; *у тойі'о'но н'іколи по^р'адку ни'має / і шо во'на ^робит' / йак на город ^вийде / то й ^р'адка ни проса'пайе / все в ^нейі ^д'іти*; *бур'ачку за'рила й ^лморкву / та такий са'лат ^лбуде*; *города вже пови'ор'ували / будимо од'іхат' до вис'ни*. Фіксуємо спорадичне посилення функціонального навантаження [р'] у середині внаслідок гіперичного м'якшення та в кінці слова: *Йіван ^поки гр'а'ниц'у пири'йде / то аж то'д'і поз'вонит'*; *Райка при'йде по поми'дори / у нейі ни'ма / ^г'радом по'било*. Різну міру збереження опозиції [р] : [р'] засвідчуємо у відмінкових формах іменників на **-р-**, що в мовленні інформанта зазнають модифікації через сплутування груп відмінювання: так, форми род. відм. іменників *кома^р*, *снігур* Л. І. відмінює за зразком м'якої групи: *по'маж д'ікалоном / то ^лмабут' ко^лмар' ^вкусив*; *сн'ігур'а ти'пер ^т'іки на одк'ритках по'бачиш*; *т^реба ^вигнат' ко^лмар'а / дес' ^вли'т'ів*; *ка'зали по тили'в'ізору / шо засу'дили там ко'гос' за ха'бар'а*; а іменники *монастир*, *календар* – за зразком твердої групи: *по'йхав до монасти'ра*, *купила ^нового кал'андара*.

Для Л. І., як й інших інформантів, носіїв говірки с. Журавка Шполянського р-ну, притаманне ослаблення функційного навантаження африкат, що втратили проривний компонент [ʒ] > [з], [ʃ] > [ж]: *н'іх'то ми'н'і ни зво'ниє*; *в^нтри ^зеркало / йа його й ^терла / ну ^лмухи вже за'сид'іли*; *кукурузу ше ни будимо са'дит' / ше ^лхолодно*. Африкати [ʒ], [ʃ] трапляються лише в окремих словах: *о'но ^лГал'чин'і вже ^пішли на ^перший ^звоник*; *з^м'іл'*

зали^тів у ^кухн'у / ^вижини. У дієсловах 1 ос. одн. чергування [д] // [з] нівельоване, що є однією з виразних рис степових говірок [16]: *їа його довог^о ни буд'у / ка^нікули / то хай спит'*; *на роботу ни ход'у / то й ти^чу ч'асто хлопц'ам / йе ж ч'ого; в'ечором у хати сид'у / коли б уже вис'на / то надвор'і лекше.*

Фонема /ф/ у мовленні Л. І. репрезентована звуком [ф] лише у власних назвах: *стр'іла Фидос'а / то од його х'іба ж одч'ипиц'а можна / про все пороз'казував; Фед' Андру^сишин того году жививс'а / шо й ми; дес' во^на жи^ла в Фидос'її / бо п'ис'ма от: уда йшли; д'ід Митрофан добрий був / сво'їїх т'роїе / а Райку чит'верту вз'али; в інших словах її заступають [х], [хв]: *маж хорми / вже хл'іб п'ідійшов / шоб гніт ни втир'ат' / т'реба виробл'ат' та садит'*; *їа^к іс' там ли'ген'к'і тухлики купила / аби було в шо вступит'*; *робит' на наш'і мебил'ні хвабриц'ї; а їа ото в хварту^сї / та кладу бур'ак на кул'їна / та й чист'у; ти йїж / ни^лма чого хв'їзуру собл'удат'.* Зауважимо, що в інших представників говірки зазначена риса виявлена послідовно: *Хвидос' по два годи в одному клас'і в'чивс'а; то ж свати Хвед' і Хвидос'; Митрохван н'їколи ни лайавс'а / спокійний був.**

Спорадичний вияв у говірці має збереження давніх сполук губний приголосний + [j]: *жабийач'ї кон'церти в т'равн'ї почи^найуц'а.* У кількох словах на місці [й] у мовленні Л. І. засвідчений вторинний епентетичний приголосний [н']: такий уже *мн'акій хл'іб їак с'в'їжий; мн'асо поклади в моро^зїлку; мн'акен'ку т'р'апочку дам / неїу добре мит'*; *мн'ата вже готова / с:ип у баночку / та й буде на їзіму; колис' і в мн'ача гул'али / і в ножики; корова ви^мн'а вже нали^ваїе / ни^дїл' три до т'олу осталос',* хоча в молодших інформантів він не зафіксований: *мїа^кїї, мїата, мїа^ч.* Учені зауважують, що «нейтралізація протиставлення /н'/ : /й/, коли фонема з ДО “неназальність” потрапляє в позицію після фонем /м/ з ДО “назальність”» [11, с. 198], властива більшості діалектів української мови; поширене це явище й у середньонадніпрянських говірках [11, с. 198–200].

У мовленні Л. І. засвідчуємо переважно відсутність подовження приголосних в іменниках середнього роду на -а: *ото та^ке в неїї д'їєуван'а; купила суб'ї плат'а; п'їди виниси см'їт'а в провал'а глибо^чен'ко; у нас у ш'кол'ї було креслин'а / і в тебе тоже / а шо це зараз його ни^лма; та їа^к і празніки / Благу^вїшчин'а / Воздвижин'а; кукуру^зин'а бат'ко вже позносив / хай сохне; це дес' було на С'їкновен'а; їди в погр'їб в їз'ми варен'а; зараз уже ни те покул'їн'а; у них сватан'а було виснойу; ми^н'ї те мазан'а ни страшно; уже т'реба купл'ат' на посадку на^сїн'а; п'їди позн'їмай пран'а / бо дошч находит'; по^сїван'а вже три дн'ї ли^жит' / т'реба його позм'їтат'; п'їду в погр'їб позн'їмай снад'їн'а та помийу кру^жки; попал'у цибулин'а; лушпін'а з картопл'ї звар'у; бадил'а вироло ви^лике / а х'тойїзна / шо п'їд ним буде; у став'ку вже д'їти ни купайуц'а / жарко / та жабу^рин'а вже плаваїе; шо во^но буде / оц'ї ц'їни це страх'їт'а; п'їди з бат'ком до посадки / нала^май клечан'а; їак шос' робит' / то т'реба його до пут'а доводит'; а також в іменнику ж. роду *р'осада: приїдиши на ті вих'їдні / бо вже пор'осаду садит'.**

Подовження приголосних засвідчуємо в небагатьох словах: *їз'їл'а, прилад'а, виши^лван'а;* частіше словоформи з подовженням приголосних трапляються в текстах про роботу в колгоспі, про устрій життя в радянський час: *т'реба вста^ват' зран'а; ото та^ке жит'а; на пол'ї осталос' т'їки соїаши^нчин'а; скоро буде голосуван'а; правл'їн'а колгоспу р'їшило; давали на оздор'овлин'а.* Очевидно, що так діалектоносії розмежовує мовні коди не лише залежно від співрозмовника, але й відповідно до теми розмови. На відміну від названих вище словоформ, іменники 3 відміни в мовленні Л. І. функціують із подовженням: *вже дав^но глад'у ни виши^лвала / б'їл'ше х'рестиком; раніше ган'алис' за запо^лочу / а зараз їїї хва^таїе; уже ш'кахва стар'а / побита ши^шїл'у; т'їл'їзу ви^мажу п'їд ніч'у; хоча в інших представників говірки в словах *запо^лочу, глад'у* наявна дегемінація. Подовження засвідчуємо і в похідних від дієслова **лити**: *п'їду кур'ам води ув'їл'у; л'еш в'їдрами п'їд той виног^рад / а во^но куди д'ївайїц'а.* У прикметникових формах явище подовження приголосних трапляється в суфіксах емоційної*

оцінки: *a vo'no to'd'i dублен:e / суп дублен:ий і кар'топл'а дублен:a; вз'ала ту тичку здор'вен:у*. Отже, дегемінація в мовленні Л. І. має несистемний характер, що на ширшому діалектному матеріалі з перехідних і мішано-перехідних говірок південної зони середньо-наддніпряньського діалекту засвідчувала Г. І. Мартинова [17, с. 120].

Фонетична система говірки с. Журавка репрезентує різні, часто протилежні діалектні явища. Так, у мовленні Л. І. засвідчуємо гіперизми: «окання» як зворотне до «акання» (*on'йat' ra'ботайім / a ko'му ж ви та'к і ро'ботники в ланц'і ну'жн'і*), частіше «окання» фіксуємо в мовленні чоловіка інформанта (*обр'окоса, кост'рул'а, Копі'тановка* (сміт Капітанівка Новомиргородського р-ну)); як протилежне до «укання» (*бомаж'ки та до Павловича, йак мон'д'ерка*). Наявна в мовленні інформанта епентеза: *'пойн'ала / шо д'іла там у'же ни 'буде / т'реба збират' чамай'дани; рад'іво давно вже ни балакайе*; протеза [й]: *Йіван звонив / скоро прий'їде*; [в]: *ва'кац'і'я вже другий раз за л'іто цв'іте, ва'кац'і'йну т'реба прий'нат' / бат'ко зру'бав; в і'кони об'іт'ри / бо о'но йак ма'зала / так д'лина й ост'алас'*; засвідчуємо її відсутність у префіксі й прийменникові од-: *там во'на ми'н'і грабл'і й ни од:ала; од його прий'шла; одк'рий 'банку; одробл'у йак жи'ва 'буду; од'сун' зас'над'іле; одп'равит' / а в'ін ни хоче; грош'і т'реба од:ат' / од'коли вже по'зичила*. Як гіперичне до протези явище кваліфікуємо відсутність [о] в слові д'ікалон «одеколон»: *д'ікалоном т'реба за'лит' / йак по'р'ізавс'а / а'бо го'р'ілкою*.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у вокалізмі та консонантизмі інформанта як типового представника мішано-перехідної говірки середньо-наддніпряньсько-степового порубіжжя виявлені характерні риси південної частини середньо-наддніпряньського діалекту. Мовленню Л. І. притаманне помірне «укання», перехід ненаголошеного [e] > [и], [a^e]; ствердіння приголосних перед [і], що походить з [о], [e]; посилення функціонального навантаження [р'], зменшення функційного навантаження [ф] та африкат, м'яка вимова шиплячих, дегемінація, гіперизми, епентеза, протеза. Індивідуальні особливості мовлення інформанта виявлені в гнучкості щодо розрізнення мовленнєвих ситуацій і перемикання кодів «літературне»: «діалектне» залежно від освіти співрозмовника й теми розмови, збереження діалектних рис порівняно з представниками молодшого віку, у яких вони втрачені.

Результати дослідження створюють підґрунтя для подальшого вивчення специфіки мовної особистості носія говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., зокрема перспективним вважаємо аналіз граматичних особливостей мовлення Л. І. за матеріалами зв'язних текстів.

Список використаної літератури

1. Иванцова Е. В. Феномен диалектной языковой личности. Томск, 2002. 321 с.
2. Шумарова Н. П. Представлення мовної особистості через опис урбаністичного простору. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика: матеріали доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Черкаси, 18–19 жовтня 2018 р.* Вип. 4. Київ: Гордієнко Є. І., 2018. С. 181–184.
3. Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте: монография. Кировоград, РИЦ КГПУ им. В. К. Винниченко, 2001. 368 с.
4. Мацько Л. І. Мовна особистість Андрія Малишка як лінгвокультурологічний феномен національного виховання у світлі лінгвофілософії. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики.* 2013. Вип. 20. С. 141–146.
5. Струганець Л. В. Поняття «мовна особистість» в українському мовознавстві: Історіографічний аспект. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство.* 2012. Вип. 1. С. 172–180.
6. Фроляк Л. Д. Ідіолект гетерогенного походження в системі новоствореної говірки. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі / Відп. ред. П. Ю. Гриценко, Н. В. Хобзей.* Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 173–179.
7. Глуховцева К. Д. Дискурсивність особистості діалектоносія. *Science and Education a New Dimension. Philology, III(11), Issue: 56,* 2015. Р. 48–51.
8. Демчик І. Л. Дослідження мовної особистості сучасного діалектоносія: стан, методи, перспективи. *Лінгвістика: Зб. наук. праць. № 3 (21). Ч. 1.* Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 24–30.
9. Конрад Н. И. О «языковом существовании». *Японский лингвистический сборник.* Москва, 1959. С. 5–16.

10. Коготкова Т. С. Заметки об изучении лексики в индивидуальной речи диалектоносителя (по материалам современных областных словарей). *Русские говоры : К изучению фонетики, грамматики, лексики*. Москва, 1975. С. 285–301.

11. Мартинова Г. І. Середньонадніпряньський діалект. Фонологія і фонетика : монографія. Черкаси, 2003. 367 с.

12. Говірки Черкащини : збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. Черкаси, 2013. 870 с.

13. Лисенко П. С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини. *Діалектологічний бюлетень*. Вип. 9. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 45–54.

14. Могила А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини. *Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка*. Т. 17. Вип. 2. Київ : Вид-во Київського університету, 1958. С. 165–182.

15. Мартинова Г. Твердість / м'якість піднебінних у середньонадніпряньських говірках у проекції на їхню генезу. *Мовознавчий вісник : збірник наукових праць*. Вип. 10. Черкаси, 2010. С. 87–93.

16. Грищенко П. Ю. Степовий говір. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2000.

17. Мартинова Г. І. Подовження приголосних в ареалі середньонадніпряньських говірок (у світлі діалектного тексту). *Мовознавчий вісник : збірник наукових праць*. Вип. 24–25. Черкаси, 2018. С. 114–125.

References

1. Ivantsova, E. V. (2002). Fenomen dialektnoi movnoi osobustosti [The phenomenon of dialectal linguistic personality]. Tomsk, 321 (in Russ.).

2. Shumarova, N. P. (2018). Predstavleniya movnoi osobustosti cherez opus urbanistuchnogo prostory. *Movna osobustist: lingvistika i lingvodudaktuka: materialu dopovidey IV Mizhnarodnoi naykovo-praktuchoi konferenzii*. [Representation of the linguistic personality through the description of the urban space. Linguistic personality: linguistics and linguodidactics: materials of the reports of the IV International scientific and practical conference], Cherkasy, October 18–19, Edition 4. Kyiv : Gordienko Ye. I., 181–184 (in Ukr.).

3. Semenyuk, O. A. (2001). Yazuk epohi i ego otrazheniya v satiriko-yumoristicheskom tekste: monografiya. [The language of the epoch and its reflection in the satirical-humorous text: monograph]. Kirovograd, RIC KSPU after V. K. Vynnychenko, 368 (in Ukr.).

4. Matsko, L. I. (2013). Movna osobustist Andriya Malushka yak lingvokyltyrologichnui fenomen nazionalnogo vuhovannya y svitli lingvofilosofii. [Andriy Malushko's linguistic identity as a linguistic and cultural phenomenon of national education in the light of linguistic philosophy]. Scientific Journal of the National Academy of Sciences of Ukraine. MP Drahomanov. Series 16: The Creative Personality of the Teacher: problems of theory and practice. Edition 20. 141–146 (in Ukr.).

5. Struhanets, L. V. (2012). Ponyatya «movna osobustist» v ukrainskomu movoznavstvi. Istografichnui aspekt [The notion of «linguistic personality» in Ukrainian linguistics : Historiographical aspect]. *Scientific notes TNPU after V. Hnatyuk*. Voice 1. 172–180 (in Ukr.).

6. Frolyak, L. D. (2003). Idiolect geterogenogo pohodzhenya v sustemi novostvorenoyi govirku [Idiolect of heterogeneous origin in the system of newly created dialect]. *Dialectological studios*. 1: Language in time and space / Rep. edit P. Yu. Gritsenko, N. V. Khobzey. Lviv : Institute of Ukrainian Studies after I. Kryp'yakevych National Academy of Sciences of Ukraine, 173–179 (in Ukr.).

7. Glukhovtseva, K. D. (2015). Duskyrsuvnist osobustosti dialektonosiya [Personality Discourse of the Dialect Carrier]. *Science and Education a New Dimension. Philology*, III (11), Issue : 56, 48–51 (in Ukr.)

3. Demchik, I. L. (2010). Doslidzhenya movnoi osobustosti sychasnogo dialektonosiya: stan, metodu, perspektivu [Research of the linguistic personality of modern dialectal carrier: state, methods, perspectives]. *Linguistics: Coll. sciences*. No. 3 (21). Ch. 1. Lugansk : DZ «LNU named after Taras Shevchenko», 24–30 (in Ukr.)

8. Conrad, N. I. (1959). O «yazukovom syschestvovanii» [About «linguistic existence»]. Japanese linguistic collection. Moskva, 5–16 (in Russ.)

9. Kohotkova, T. S. (1975). Zаметки об izychenii leksiki v individyalnoi rechi dialektonositelya (po materialam sovremennuh oblasnuh slovsrei). [Notes on the study of vocabulary in the individual speech dialect carrier (based on the materials of modern regional dictionaries)]. *Russian tales: To study phonetics, grammar, vocabulary*. Moskva, 285–301 (in Russ.).

10. Martynova, G. I., Shcherbyna, T. V., Taran, A. A. (Conductors) (2013). Govirku Cherkaschunu : Zbirnik dialektnih tekstiv [Dialects of Cherkasy region: Collection of dialectal texts]. Cherkasy, 870 (in Ukr.).

11. Lysenko, P. S. (1962). Fonetichni osobluyosti deyakuh govirok pravoberezhnoi serednyoi Cherkaschunu. [Phonetic features of some dialects of the right-bank middle Cherkassy region]. *Dialectological Bulletin*. Issue 9. Kyiv : View of the Academy of Sciences of the USSR, 45–54 (in Ukr.).

12. Mogila, A. P. (1958). Deyaki fonetichni osobluyosti (konsonantizm) govirok Zahidnoyi Cherkaschunu [Some phonetic features (consonantism) of the dialects of Western Cherkasy region]. *Scientific notes of the Kyiv State University named after T. G. Shevchenko*. T. 17. Vyp. 2. Kyiv : View of the University of Kiev, 165–182 (in Ukr.).

13. Martynova, G. (2010). Tverdist / myakist pidnebinnyh y serednyonaddnipryanskuh govirok y proekciyu na ihnyu genezy. [Hardness / softness of the palates in the mid-upper-Dnieper dialects in the projection of their genesis]. *Linguistics Journal: Collection of Scientific Papers*. Issue 10. Cherkasy, 87–93 (in Ukr.).

14. Gritsenko, P. (2000). Stepovui govir [Steppe speech]. *Ukrainian language: Encyclopedia*. Kyiv : Ukrainian Encyclopedia (in Ukr.).

15. Matvias, I. G. (2005). Dialektna osnova konsonantuvizmy v ukrainskiy literaturnii movi [The dialectal basis of consonantism in the Ukrainian literary language]. *Linguistics*. № 2. 32–40 (in Ukr.).
16. Martynova, G. I. (2018). Podovzhenya prugolosnuh v areali serednyonadnipyrianskuh govirok (y svitli dialektnogo teksty) [Extension of consonants in the range of Middle-Dniper dialects (in the light of dialectal text)]. *Linguistics Journal : Collection of Scientific Papers*. Issue 24-25. Cherkasy, 114–125 (in Ukr.).
17. Martynova, G. I. (2003). Serednyonadnipyrianskui dialekt. Fonologiya i fonetuka [Middle-Dnieper dialect. Phonology and phonetics]. Monograph. Cherkasy, 367 (in Ukr.).

T. V. SHCHERBYNA. LANGUAGE IDENTITY OF DIALECT CARRIERS USED BY PEOPLE IN ZHURAVKA VILLAGE, SHPOLA DISTRICT, CHERKASY REGION

Summary. Introduction. Nowadays records of coherent dialectal speech became the field of research, in which the most complete reproduction of the specificity of the multifaceted speech space and the uniqueness of the creator of dialectal texts are revealed. It is important to study the speech of speakers of a separate dialect belonging to the southern zone of the Middle-Upper Dnieper dialect, the Upper-Dnipro group of dialects of the eastern zone of the Middle-Upper Dnieper-Steppe frontier. There is no comprehensive study of the linguistic identity of the dialect carrier – the representative of the mixed-transitive dialect in modern linguistics, which is due to the novelty and relevance of our research.

The purpose of the proposed article is to analyze the phonetic features of the speech of the inhabitant of the dialect of Zhuravka village of Shpola district of Cherkasy region, to distinguish the typical features of the dialect system, and the individual, peculiar to the discourse of the dialect carrier.

Research methods. Study of the linguistic characteristics of the native speaker of Zhuravka village of Shpola district of Cherkasy region became possible due to the observation of behavior, actions of the respondent, which enabled us to record his speech during the performance of agricultural work, work in the kitchen, rest, communication with family members, neighbors, and to accumulate complete evidence of the person himself and the specifics of his speech activity. Particularly effective was the «inclusion in the linguistic existence of the dialect carrier», or the application of the «method of coexistence», which is based on the psychological contact between the researcher and informant and the duration of the observation. In accordance with the above method, the respondent's speech was recorded in the natural conditions of a relaxed communication. Sometimes they used a poll to clarify the semantics and use of individual words, phraseologisms, and etc.

Main results of the study. The least individualized in the speech of the respondent are phonetic features, which reflect the features of dialect of Zhuravka village of Shpola district of Cherkasy region. Specific features inherent in dialect transmission are non-systemic phonemes /o/ sounds [o^h], [y]; sporadic implementation of a phoneme /i/ by a sound /u/ at the beginning of the words, while this feature is leveled with the other representatives of the dialect.; the transition /e/ in [a] in the suffix -en-in passive participles, as opposed to the parallel use of the suffix -an and -en in the dialect; different degree of preservation of the opposition [p]: [p^h] in the declination forms of nouns to-p because of the confusion of the declination groups; realization /f/ as [f] only in proper names. Analysis of speech of dialect carrier revealed a clear distinction between speech codes, depending on the situation of communication, the interlocutor and the topic of conversation.

Scientific novelty of research results. In the article for the first time the phonetic features of the speech of the carrier of dialect are presented in Zhuravka village, of Shpola district, of Cherkasy region, typical dialectal and individual features are revealed.

Conclusions and specific suggestions of the author. Vocalism and consonantism of dialect of Zhuravka village, of Shpola district of Cherkasy region reveal the characteristic features of the southern zone of the Middle Upper Dnieper dialect: the preservation of the main features of the Middle-Upper-Dnieper foundation with the layers of features of the steppe dialect. Individual peculiarities of the informant's speech are expressed in the flexibility to distinguish speech situations and switch codes «literary»: «dialectal» depending on the interlocutor and conversation, preservation of dialectal features compared with the representatives of the younger age, in which they are lost.

The results of the study provide the basis for further study of the specificity of the dialect of Zhuravka village, Shpola district, Cherkasy region. In particular, we consider the analysis of grammatical peculiarities of the dialect carrier speech on the material of connected texts.

Key words: dialectal carriers, typical features of speech, individual features of speech, vocalism, consonantism, mixed-transitional dialects of the Middle-Dnieper-Steppe border.

Надійшла до редакції 04.03.19
Прийнято до друку 11.03.19

ЛЕКСИКА ОДЯГУ, ВЗУТТЯ ТА ПРИКРАС ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

*Т. Б. Бобер, аспірант кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

(Черкаси, Україна)

e-mail: tbobeir@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4151-7412

У статті розглянуто стан вивчення тематичної групи лексики одягу, взуття та прикрас в українському мовознавстві, що зумовлено потребою зафіксувати та вдокладнити відомості про цей фрагмент побутової лексики середньонаддніпряньського діалекту, урахувуючи загальноукраїнський діалектний контекст. Проаналізовано наукову літературу, лексикографічні праці, збірники діалектних текстів. За польовими записами автора, у яких зафіксовано лексику одягу, взуття та прикрас у говірках Середньої Наддніпряниці, виявлено особливості репертуару лексичних одиниць, динамічні процеси в окремих мікрогрупах назв.

Аналіз засвідчених джерел дає підстави висновкувати про відсутність докладного вивчення структури, принципів номінації, просторового варіювання тематичної групи лексики на позначення одягу, взуття та прикрас із середньонаддніпряньських говірок. Перспективи дослідження – представити ширше репертуар номінативних одиниць та визначити підходи до його аналізу, простежити динаміку й функціонування назв на діахронному та синхронному зрізах мови.

***Ключові слова:** діалектний матеріал; лексика одягу, взуття та прикрас; середньонаддніпряньський говір; активний і пасивний словник; лексична диференціація.*

Актуальність. Лексико-семантична система говорів української мови все ще належить до найменш вивчених рівнів насамперед тому, що її досліджено нерівномірно в усьому діалектному континуумі. Тематична група лексики на позначення одягу, взуття та прикрас є однією з найбільш давніх у мові й демонструє зміни в традиціях та побуті інформантів, що призводить до зникнення лексем, заміни їх іншими, розширення чи звуження їхньої семантики, тому закономірно, що ці назви є об'єктом постійного зацікавлення лінгвістів.

Актуальність дослідження лексики одягу, взуття та прикрас середньонаддніпряньського діалекту зумовлена ще й потребою зафіксувати й докладно описати цю частину побутової лексики, урахувуючи загальноукраїнський діалектний контекст, чого до сьогодні не було зроблено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш повно описана лексика на позначення одягу, взуття та прикрас із говорів північного наріччя, зокрема в працях Ф. І. Бабія, Л. Г. Пономар (західнополіський говір) [1; 2], Г. І. Гримашевич (середньополіський говір) [3]; меншою мірою південно-західного наріччя – у дослідженнях Н. І. Пашкової, М. Ж. Дерке (закарпатські говірки) [4; 5], Г. Г. Березовської (східно-подільські говірки) [6] та південно-східного наріччя в дисертаціях Т. В. Щербини (говірки середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя) [7] і Н. Б. Клименко (східностепові говірки) [8]. Видано тематичні лексикографічні праці: «Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» Г. І. Гримашевич [9], «Словник назв одягу та взуття у східно-подільських говірках» Г. Г. Березовської [10]. Окремі відомості про традиційне вбрання українців знаходимо в словниках, збірниках діалектних текстів, етнографічних працях. З огляду на такий стан дослідження назв одягу, взуття та прикрас в українському діалектному континуумі вкрай необхідне представлення та вдокладнення інформації із середньонаддніпряньського говору південно-східного наріччя, що став основою формування української літературної мови.

Досі не вивчені мовні явища, які презентують національну культуру Середньої Наддніпряниці, побут, вірування, хоч зміни в соціально-економічному та культурному

житті суспільства спричиняють рухливість мовної системи та перебудову лексичного складу говірок. Із цього погляду увага до номінативних процесів у назвах одягу, взуття та прикрас, записаних у середньонаддніпрянських говірках, є важливою й актуальною.

Лексичні ареали Середньої Наддніпрянщини вперше окреслив В. С. Ващенко, який скартографував назви реалій побуту із 84 говірок Наддніпрянщини [11]. У словнику полтавських говірок В. С. Ващенка зафіксовано 53 лексеми на позначення одягу, взуття та прикрас [12], частина з яких перебуває в активному вжитку мовців старшого віку й до сьогодні, що засвідчує записаний нами матеріал: *ga'mash* 'і теплі панчохи без підшов, що одягають поверх взуття', *gan'lik* 'металева зачіпка, пришита проти петлі до одягу, що служить застібкою', *ma'nizhka* 'нагрудник, пришитий або пристебнутий до чоловічої сорочки', *sa'chok* 'короткий плечовий одяг із грубого сукна', *khvand* 'складка на верхньому плечовому одязі', *chokla* 'вилога, закарваш рукава'.

Найширше діалектну систему середньонаддніпрянського говору репрезентовано в Атласі української мови, за матеріалами якого дослідники намагалися визначити межі поширення й ареали цього діалекту, подати його комплексну характеристику (Ф. Т. Жилко, І. Г. Матвіяс) [13; 14]. Однак із досліджуваної групи лексики скартографовано лише варіанти лексем *far'tux* (к. 99), *hudzik* (к. 134), наголос іменника *hustka* в наз. в. мн. (к. 152), морфемну структуру іменника *och'pok* (к. 161) [АУМ]. У регіональних дослідженнях останніх десятиліть зроблено системний та ареалогічний аналіз назв меблів, хатніх речей, посуду й кухонного начиння (Г. І. Мартинова), сільського господарства (Т. М. Тищенко), одягу, взуття, головних уборів і прикрас (Т. В. Щербина) з метою вдокладнення середньонаддніпрянсько-подільської та середньонаддніпрянсько-степової меж [15; 16; 17]. Г. Г. Березовська схарактеризувала за матеріалами побутової лексики суміжні із середньонаддніпрянськими мішані та перехідні східноподільські говірки [6].

Як бачимо, назви одягу, взуття та прикрас середньонаддніпрянського діалекту ще не були об'єктом докладного аналізу, тому важливо представити не тільки репертуар одиниць, особливості їхньої семантики, поширення, а й виявити давні назви, що дотепер належать до активної лексики, та лексеми, які перебувають на периферії мовної системи і вживані лише в мовленні людей найстаршого покоління.

Мета статті – представити назви одягу, взуття та прикрас, засвідчені в сучасних середньонаддніпрянських говірках, проаналізувати зміни в репертуарі та семантиці досліджуваних номенів, порівнявши із фіксаціями ХХІ століття.

Матеріали й методи дослідження. Підґрунтям дослідження стали польові записи автора за розробленим питальником та матеріали, виявлені в збірниках діалектних текстів із середньонаддніпрянського говору, що дало змогу вдокладнити структуру обраного фрагмента цієї лексико-семантичної системи, вирізнити специфіку семантики та функціонування її одиниць у досліджуваних говірках. Використано комплекс методів: експедиційний (для фіксації діалектного матеріалу), описовий (для інвентаризації та систематизації матеріалу), зіставний (для порівняння назв одягу, взуття та прикрас на різних часових зрізах).

Результати дослідження та їх обговорення. У статті представлено діалектні матеріали, засвідчені на двох часових зрізах: початку ХХІ ст. та кінця його другого десятиліття. Фактаж, уміщений у збірниках діалектних текстів із Західної Полтавщини, записано на початку ХХІ ст. від інформантів 1910–1920 років народження, які вже здебільшого відійшли у вічність. Вони не тільки бачили традиційний селянський одяг чи чули про нього, але й носили його, тому подавали ширший репертуар найменувань та докладніші характеристики, ніж ми фіксуємо сьогодні. Уже на час записування матеріалу деякі реалії вийшли з ужитку, проте їхні назви ще засвідчені в мовленні діалектоносіїв і представлені в текстах збірника:

з *i'moju* *tozhe* в *kol'od'an'kax* же *ho'dil'и* / з *deriva* *poro'bil'и* *kol'od'an'ki* / *i ot'o* в *йix* *ho'dil'и* *ж* на *ro'botu* // (с. Тарасівка Гребінківського району) [ГЗП, с. 42];

приход'ат' на храм / у кос'никах / у со'рочках 'вишитих / у кир'сетках / у 'йупках та'ких же ши'роких / да / і хра'муйт' // (с. Тарандинці Лубенського району) [ГЗП, с. 83];

'йупка / 'ват'анка / л'іт'н'ач'ка / кир'сет / із х'вал'дами / із кар'маном // (с. Березняки Хорольського району) [ГЗП, с. 129];

а ко'л'ис' о'то та'ка с'вита / ко'л'ис' с'вити бу'л'и с'ір'а'ки / а у нас 'ран'ше 'йупки 'шил'и су'кон':і // (с. Березняки Хорольського району) [ГЗП, с. 129].

Також у текстах із говірок Західної Полтавщини фіксуємо такі назви: *о'дежа, б'іл':о, п'ідш'тан:ики, 'кохта, с'п'ід'ниц'а, кар'сет, кух'вайка, ко'жух, 'йупка, к'райка, ко'м'ірч'ик, 'ч'охли, 'чулки, 'тапоч'ки, 'вал'анки, чо'б'іт'ки, о'ч'інок, пла'точ'ок, 'хусточка, брил', кар'туз, в'інок, 'л'ента, кос'ник, на'мисто [ГЗП].*

В основу нашого дослідження покладено питальник, який створено за програмою для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови Й. О. Дзензелівського (1987 рік). Його апробацію проведено в говірках Черкащини, зокрема Золотоніського, частково Чорнобаївського, Шполянського районів Черкаської області та Олександрівського району Кіровоградської області. Вікова категорія інформантів – це 30 рр. ХХ століття (найстарший інформант – 1928 р. н., наймолодший – 1944 р. н.).

Апробація питальника засвідчила сталість найменувань і водночас зміни в складі репертуару, пов'язані із суспільно-економічним та культурним розвитком суспільства.

У досліджуваних говірках виявлено однотипну репрезентацію найбільш поширеного одягу, наприклад: *со'роч'ка* 'жіночий одяг, який одягають поверх білизни' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс), *с'п'ід'ниц'а* 'жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс), *шта'ни* 'одяг (перев. чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс), *кух'вайка* 'стьобана куртка на ваті' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс), *пла'ток* 'шматок тканини або в'язаний, трикотажний виріб, переважно квадратний, який пов'язують на голову, шию, напинають на плечі' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс), *'ч'оботи* 'рід взуття з досить високими халявами' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс), *о'нуч'і* (Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Іс) та фонетичний варіант *у'нуч'і* 'шматок тканини, яким обмотують ноги перед взуванням (перев. в чоботи)' (Ан), *на'мисто* 'прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців і т. ін., яку жінки носять на шії' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс).

Інформанти не вживають деякі назви, оскільки вони перебувають у пасивному словнику, але після з'ясування значення намагаються відповідати на запитання, укладаючи у відповідь своє розуміння поняття: *кап'тан, каф'тан* 'короткий одяг з полотна': *кафта'нок / на п'леч'і оди'жинка / (Пд), п'іджак домо'шитий / (Дн); кор'сетка, кер'сетка* 'верхній жіночий одяг – безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини': *у три ск'латки /з:аду (Лк), до шис'ти ус'ів (Пд), биз ру'кав /з:аду ск'латки (Дн).*

Назви окремих реалій інформанти вже не пам'ятають і не вживають, але семантику наведених назв з'ясовують в основному правильно. Так, давню лексему *чу'марка* 'верхній чоловічий одяг, пошитий із фабричного матеріалу, у талію зі складками' хоч і не засвідчено в говірках, проте деякий обсяг знань про цю реалію ще збережений: *та'ке йак п'іджа'ч'ок / 'т'іки ва'тове // (Пд); це 'йупка з кап'ішоном / йак плашч'і теплий (Дн).*

Окремі назви перебувають у пасивному словнику інформантів з іншим значенням, зокрема, лексема *бурка* 'верхній двополий чоловічий одяг із домотканого грубого сукна' у формі множини засвідчена на позначення теплового взуття із тканини: *убу'вали 'бурки (Лк);* назву *бу'кеша* 'чоловічий теплий одяг старовинного крою з брижами в стані' мовець пояснює описово: *'ш'ос' ох'л'але (Пд);* назву *к'із'анка* 'різновид зимової чоловічої шапки' ототожнюють за подібністю звукової оболонки з іншою лексемою, а тому сплутують значення: *йак ст'ройіли ха'ти / з'лину з к'із'а'ком м'ісили (Гл); криж'ів'ниц'а* 'давній жіночий одяг типу спідниці у вигляді двох зшитих до половини полотнищ': *'д'іт'ам дару'вали / йак на'родиц':а ди'тина / дару'вали два 'метри к'рижми (Лк).* Як бачимо, мовці пов'язують

архаїзовані лексеми чи то із залишковими знаннями про реалії, які вони позначали, чи то сплутують найменування різних предметів за подібністю їхнього звучання.

В одних говірках назви *на'м'ітка*, *об'рус*, словотвірний варіант *пири'м'ітка* 'покривало із тонкого серпанку, яким зав'язують голову поверх очіпка заміжні жінки' відомі з дещо модифікованим значенням, наприклад: *це поло'тенич ко по'верх о'ч іпка* (Дн), а в інших мовці вже не пов'язують назви з головним убором, указують лише на матеріал, наприклад: *це 'марл'а* (Пд); *це н'р'али н'р'ажу на н'р'ад'ки* (Гл).

Уявлення про окремі реалії в мовній свідомості діалектоносіїв уже трансформовані або зовсім втрачені. Зокрема, лексема *посто'ли* 'м'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви' викликає такі коментарі: *п'летин'і* (Дн), *дири'йан'і* (Пд), *'чула / а ни з'найу шчо та'ке* (Мл).

Частина лексем мають інше значення, ніж у літературній мові. Наприклад, назву *'лишт'ва*, подану в словнику зі значенням «вишивка у вигляді прямої гладі» засвідчено з іншою семантикою 'підрубка спідниці або плаття, щось підрублене' (Пд, Дн, Пщ), можливо, тому, що саме цей підрублений низ сорочки колись вишивали, що уточнено й в академічному тлумачному словнику української мови: «лишт'ва – це обшивка одягу (звичайно його нижньої частини)» [СУМ, 4, с. 505].

Лексему *кор'сет*, яку в словнику подають зі значенням «широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для стягування талії, надання струнності фігурі» [СУМ, 4, с. 301], уживають на позначення 'верхнього жіночого одягу, безрукавки, пошитої в талію з кольорової тканини' (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл).

У говірках спостерігаємо збереження лексичної диференціації різновидів реалій. Зокрема, засвідчено розрізнення назви спідниці, жіночого поясного одягу за різними ознаками:

– за ДО «спосіб виготовлення» (зшита) – *с'шита на по'яс'ку* (Дн), *ти'т'анка* (Бг, Пщ), *кл'ош* (Бг, Пщ), *к'л'ошицим* (Бг), *пр'а'ма* (Бг), *у складку* (Бг), *в ск'латку* (Дн), *у ск'ладоч'ку* (Дн), *шот'ланка* (Дн), *р'ас'на* (Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Мл), *ши'рока* (Гл, Дм, Бг, Лк, Ан), *'в'іл'на* (Пд), *при'собрана* (Дн), *пл'іс'і'роч'ка* (Пщ), *до по'яс'ка* (Бг), *до ри'зинки* (Бг), *на мотуз'ку* (Пд), *шистик'линка* (Пд), *вос'мик'линка* (Пд), *у три 'н'ілки* (Пщ, Дн, Бг, Лк, Мл), *у чо'тири 'н'ілки* (Мл), *у п'ят' 'н'ілок* (Дн), *у три кус'ки* (Бг);

– за ДО «спосіб виготовлення» (частково зшита) – *п'лахта* (Лк, Гл, Дн, Бг);

– за ДО «спосіб виготовлення» (незшита) – *за'паска* (Дн, Пщ);

– за ДО «колір тканини» – *'син'а* (Пд), *си'нен'ка* (Дн), *чирво'нен'ка* (Дн), *виш'нева* (Дн), *зи'лена* (Дн), *'ч'орна* (Пд), *к'рашина* (Пд), *пок'рашина у бузи'ну* (Дн, Пд);

– за ДО «особливості візерунка» – у *'кубики* (Гл), *ку'бова* (Дм), *квад'ратиками* (Дн), *у кл'еточ'ку* (Дм), *кар'тата* (Дн), *р'а'ба* (Бг), *кв'іч'аста* (Дм), *з кв'іточ'ками* (Дн);

– за ДО «матеріал виготовлення» – *полот'н'ана* (Пд, Дн, Гл, Дм, Лк), *'байкова* (Дн), *шов'кова* (Дн, Мл), *'сиц'ева* (Лк), *шорс'т'ана* (Ан), *із 'шерс'т'і* (Бг), *'рипсова* (Дн), *з па'латки* (Дм), *'саржова* (Дм, Лк);

– за ДО «довжина» – *'довга* (Лк, Ан), *дов'ген'ка* (Дн), *на си'редн'у 'литку* (Дн);

– за ДО «призначення» – *праз'нич'на* (Пд, Дн), *на вих'ідний* (Дн), *бу'ден'а* (Пд), *на ро'боту* (Дн).

Атрибутивний компонент назви хустки, жіночого головного убору у вигляді квадратного шматка тканини, який пов'язують на голову, диференціюють за такими ознаками:

– за ДО «колір, забарвлення» – *'ч'орна* (Пщ, Дм, МК), *хв'іал'етова* (Пщ), *'б'іла* (Бг, МК, Ан), *к'расна* (Бг), *ко'ричнева* (Лк, Дм), *'сиза* (Мл), *к'л'еч'атон'ка* (Пд), *в к'л'іточ'ку* (Дн), *карта'тен'ка* (Бг), *йаблу'кова* (Бг, МК), *к'ремова* (Дн), *'б'ежова* (Бг, Мл), *'б'езева* (Дм), *кар'тата* (Гл), *з кв'ітками* (Бг), *кв'іч'аста* (Пщ, Бг), *цв'ітна* (Гл), *разноц'в'етна* (Лк);

– за ДО «наявність / відсутність оздоблення» – з *'китиц'ами* (Пщ, Бг, Дн), з *'китич'ками* (Дм); *прос'та* (Бг, Пщ), *прос'тен'ка* (Гл);

- за ДО «якість, товщина матеріалу» – *то'несин'ка* (Дн),
- за ДО «матеріал виготовлення» – *ширс'т'ана* (Лк, Дн, Дм), *шорс'т'ана* (Бг), *полот'н'ана* (Пд, Дм), *су'кон:а* (Лк), *'сиц:ева* (Бг), *пу'хова* (Лк);
- за ДО «спосіб носіння» – *п'ід 'бороду* (Лк), *на'зад* (Лк, Дн), *од'ним к'раєм* (Дн), *йак О'дарка з х'востиками* (Дн), *йак Па'ран'ка* (Лк), *на п'леч'і* (Гл).

У зафіксованому діалектному матеріалі репрезентовано переважно однослівні номени: *'йупка* ‘верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (переважно з рукавами)’ (Пщ, Дм, Бг, Лк, Дн, Пд, Ан), *кар'туз* (Пщ, Лк, Гл, Іс), *'шапка* (Дн, Дм, Бг, Ан) ‘чоловічий головний убір’, *'кохта* ‘легка жіноча кофта’ (Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, Ан), *с'п'ід'ниці'а* ‘жіночий поясний одяг’ (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс). Для удокладнення характеристики реалій мовці використовують також іменниково-прикметникові (*со'роч'ка полот'н'ана* (Пщ, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс), *ди'белий шовк* (Дн), *са'ч'ок 'ват'аний* (Гл)) та іменниково-іменникові словосполучення (*'йупка у ск'латку* (Гл), *ко'жух до ко'л'ін* (Дн), *оч'кур з коно'пел'* (Дн), прийменниково-відмінкові словоформи (*у 'кубики, з кв'іточ'ками* (про наявність візерунка), *на п'леч'і, п'ід 'бороду* (про спосіб носіння хустки), *на ро'боту, на вих'ід'ний* (про призначення одягу), зрідка пропозитивні структури (*с'і'р'ак'старовинний двополий верхній чоловічий одяг з домотканого грубого сукна' – це 'йупка з кап'ішоном / йак плашч'і'теплий* (Дн)), що засвідчують незавершеність процесу номінації.

Складні історичні події початку ХХ століття (революція, колективізація, голодомор) спричинили матеріальні труднощі в житті мовців. Засвідчений матеріал містить соціальні характеристики життя й побуту інформантів: *то'д'і 'дуже п'лохо було // о'ці'і т'р'апки / во'ни н'іде ни ва'л'алис'а* (Ан); *'мати ка'зала та'кий б'равий був пла'ток / б'ілий / то во'на й'ого прода'ла / та ку'пили ко'н'а і 'воза // (Ан); ти'пер же / шо хоч йе над'і'ват' / то'д'і ни було // (Бг); 'ч'оботи од'н'і на вс'іх* (Лк), *'бат'ко прий'шов з ро'боти / с'кинув 'ч'оботи і на п'іч по'л'із' / а во'на в'булас' та по'б'ігла в ш'колу // (МК). Помітно включення до словника діалектоносіїв нової лексики, а саме *'майка* (Пщ, Лк, Дн, Мл), *п'лат'а* (Пд, Дн, Гл, Бг, Іс), фонетичний – *п'лат'а* (Лк) і словотвірний варіанти – *п'лат'ач'ко* (Гл), *нос'ки* (Пщ, Дн, Лк, Гл, Бг, Мл, Іс), *'галстук* (Пщ, Дн, Бг), *б'лузка* (Дн, Пд), *б'лузоч'ка* (Дн, Пд), *с'в'ітир* (Дн).*

За нашими спостереженнями, деякі найменування традиційного одягу ще добре збережені в пам'яті діалектоносіїв, хоч і перебувають у пасивному словниковому запасі: *над'і'вали со'рочку 'вишити / це йак на п'разник / кар'сет і о'ту п'лахту* (Бг); *п'лахти над'і'вали п'ід кар'сет // па'ни хо'дили в п'лахтах // з полотна з коно'п'яного шта'ни / з 'л'ону у ба'гатих* (Дн); *полот'но кра'сили в ци'бул'у // ци'бул'і нава'рили / с'п'ід'ниці'у ту'ди* (Дн). Водночас репертуар найменувань зазнав змін унаслідок редукації обсягу знань про реалії, яких у їхньому побуті вже немає, тому діалектоносійам доводиться пригадувати залишки інформації про них. Зокрема, на запитання «Пригадайте, а чи носила ваша мати очіпок?» (у словнику подано зі значенням «старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся» [СУМ, 5, с. 833]) інформант дає відповідь: *у мо'йейі 'матир'і був і о'ч'іпок / та'кий 'бархат кра'с'івий / зилений* (Ан); «Що таке юпка?» (у словнику фіксуємо значення «верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (переважно з рукавами)» [СУМ, 11, с. 614]) чуємо: *'бач'ит' йа йі'йі 'бач'ила / 'з:аду ск'ладами поск'ладан'і* (МК). Значення «плетене з лика або іншого матеріалу селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками» [СУМ, 4, с. 501] мовці пояснюють так: *мужс'ка 'обув* (Лк).

Деякі назви перебувають на периферії мовного запасу діалектоносіїв, бо інформанти чули про них, але їхнє значення відтворити вже не можуть: *с'вита / ч'ут' 'ч'ула / а йа'ка во'на / йа то'б'і ни ска'жу* (МК); *посто'ли 'ч'ула / а ни з'найу шчо та'ке* (Мл).

Зміни в традиціях і побуті зумовили зникнення низки найменувань та заміну їх іншими: *п'л'ушка* – *куртка* ‘короткий верхній теплий одяг, що наглухо застібається’ (Лк), *'ч'улки* – *ко'лоди* ‘дитячі або жіночі панчохи, вив'язані разом із штанцями’ (Ан), *ко'жух* – *дуб'л'онка* ‘кожух з дублених шкір’ (Дм).

Висновки і перспективи. Висновкуємо, що в досліджених говірках збережено основний репертуар найменувань, більшість із яких перебуває в активному вжитку, а частина – в пасивному. У свідомості мовців спостережено зменшення обсягу знань про окремі реалії, їхню трансформацію чи повну втрату. Це пов'язано з тим, що деякі реалії переходять на периферію суспільного життя чи й повністю зникають. Закономірно набуває пасивного статусу й та лексика, яку використовували для їх позначення. Окремі з таких слів із дещо модифікованою семантикою представлені в мовленні людей старшого віку, однак процес переміщення застарілої лексики з активного словника до пасивного ще далекий до завершення. У перспективі необхідно ширше представити репертуар, визначити принципи номінації та просторове варіювання тематичної групи лексики на позначення одягу, взуття та прикрас із говірок Середньої Наддніпрянщини.

Умовні позначення говірок

Бг – Богуславець, Гл – Гельмязів, Дн – Деньги, Дм – Домонтове, Лк – Лукашівка, Мл – Маліївка, Пд – Підставки, Пщ – Піщана Золотоніський р-н., МК – Малі Канівці Чорнобаївський р-н, Іскрене Шполянський р-н **Черкаська обл.**, Ан – хутір Антонівка с. Триліси Олександрівський р-н **Кіровоградська область.**

Список використаної літератури

1. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говорів середнього басейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) : дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Ужгород. 1985. 228 с.
2. Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся. Київ. 1996. 182 с.
3. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Національна академія наук України. Київ. 2003. 532 с.
4. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 1999. 227 с.
5. Дерке М. Ж. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.09. Ужгород. 2002. 184 с.
6. Березовська Г. Г. Структурна організація та географія назв одягу і прикрас у східноподільських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ. 2011. 20 с.
7. Щербина Т. В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Національна академія наук України. Київ. 2003. 534 с.
8. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк. 2001. 400 с.
9. Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських суміжних говірок. Житомир. 2002. 184 с.
10. Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірок. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.
11. Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини : Лексичні матеріали. Дніпропетровськ. 1968. 158 с.
12. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків. Вип. I. 1960. 107 с.
13. Жилко Ф. Т. Середньонаддніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення). *Середньонаддніпрянські говори: Збірник статей* / Ред. кол. : В. М. Брахнов (секретар), І. О. Варченко, Ф. Т. Жилко (відп. ред.), П. С. Лисенко, О. С. Мельничук. Київ, 1960. С. 5–22.
14. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови. *Структура говорів української мови*. Київ : Наукова думка, 1982. С. 3–68.
15. Мартинова Г. І. З історії та географії архаїчних назв предметів побуту правобережної Черкащини. *Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць* / Редкол. Ю. С. Мосенкіс (гол. ред.) та ін. Київ, 1999. Вип. 47. С. 3–9.
16. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ. 2003. 19 с.
17. Щербина Т. В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ. 2003. 23 с.

Умовні позначення використаних джерел

АУМ: Атлас української мови. В 3-х т. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ : Наукова думка, 1984.

СУМ: Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР ; Інститут мовознавств ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

ГЗП: Говірки Західної Полтавщини : збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. Черкаси, 2012. 329 с.

References

1. Babiy, F. I. (1985). Bytovaya leksika govovor srednego bassejna Goryni (nazvaniya odezhdy, obuvi i golovnykh uborov) [The household vocabulary of the dialects of the middle pool of Goryni (names of clothes, footwear and headgear)]. PhD dissertation (Ukrainian language). Uzhhorod (in Russ.).
2. Ponomar, L. (1996). Nazvy odiahu Zakhidnoho Polissia [Names of clothes of Western Polissya]. Kyiv. 182 (in Ukr.).
3. Hrymashevych, H. I. (2003). Nominatsiia odiahu ta vzuttia v serednopoliskomu dialekti [Nomination of clothing and footwear in the Medium Polish dialect]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
4. Pashkova, N. I. (1999). Nazvy odiahu v ukrainskykh hovorakh Karpat (strukturno-semantychna, henetychna ta arealna kharakterystyka) [Names of clothes in the Ukrainian dialects of the Carpathians (structural-semantic, genetic and theoretic characteristic)]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
5. Dierke, M. Zh. (2002). Nazvy odiahu v uhorskykh hovorakh Zakarpattia [Names of clothes in Hungarian dialects of Transcarpathia]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
6. Berezovska, H. H. (2011). Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv odiahu i prykras u skhidnopolidskykh hovirkakh [Structural organization and geography of the names of clothes and ornaments in the Eastern Podil dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
7. Shcherbyna, T. V. (2003). Serednonaddnypriansko-stepove dialektne porubizhzhia u svitli izohlos [Mid-Upper Dnieper-steppe dialectal digestion in the light of isogloss]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
8. Klymenko, N. B. (2001). Nazvy odiahu v skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny [Names of clothes in east-steppe dialects of Donetsk region]: PhD dissertation (Ukrainian language). Donetsk (in Ukr.).
9. Hrymashevych, H. I. (2002). Slovnyk nazv odiahu ta vzuttia serednopolidskykh sumizhnykh hovirok. [Dictionary of the names of clothing and footwear of the Middle Polish adjoining dialects]. Zhytomyr, 184 (in Ukr.).
10. Berezovska, H. H. (2010). Slovnyk nazv odiahu ta vzuttia u skhidnopolidskykh hovirkakh [Dictionary of names of clothing and footwear of the Eastern Podillya dialects]. Umanske komunalne vydavnycho-polihrafichne pidpriemstvo. 348 (in Ukr.).
11. Vashchenko, V. S. (1968). Lnhvistychna heohrafiia Naddnyprianshchyny: Leksychni materialy [Linguistic geography of the Dnieper: lexical materials]. Dnipropetrovsk]. 158 (in Ukr.).
12. Vashchenko, V. S. (1960). Slovnyk poltavskykh hovoriv [Dictionary of the Poltava dialects]. Kharkiv. 107 (in Ukr.).
13. Zhylo, F. T. (1960). Serednonaddnyprianski hovory (deiaki yikh osoblyvosti i terytoriiia poshyrennia). [Middle Ages of the Dnieper Speaks (some of their features and the territory of distribution)]. *Serednonaddnyprianski hovory: Zbirnyk statei*. Kyiv, 5–22 (in Ukr.).
14. Matviias, I. H. (1982). Hrupuvannia hovoriv ukrainskoi movy [Grouping of Ukrainian Speaks]. *Struktura hovoriv ukrainskoi movy*. Kyiv. 3–68 (in Ukr.).
15. Martynova, H. I. (1999). Z istorii ta heohrafiia arkhainykh nazv predmetiv pobutu pravoberezhnoi Cherkashchyny. [From the history and geography of the archaic names of the objects of life of the right-bank Cherkasy region.]. *Mova ta istoriia: Periodychnyi zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv. Vyp. 47. 3–9 (in Ukr.).
16. Tyshchenko, T. M. (2003). Podilsko-serednonaddnyprianske sumizhzhia u svitli izohlos [Podilsky-Middle-Dniprian conjunction in the light of isogloss]. Extended abstract of PhD dissertation. Kyiv (in Ukr.).
17. Shcherbyna, T. V. (2003). Serednonaddnypriansko-stepove dialektne porubizhzhia u svitli izohlos [Mid-Upper Dnieper-steppe dialectal digestion in the light of isogloss]. Extended abstract of PhD dissertation. Kyiv (in Ukr.).

T. V. BOBER. VOCABULARY OF CLOTHES, FOOTWEAR AND ACCESSORIES AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC STUDY

Summary. Introduction. *The study of the lexical-semantic system of dialects is relevant in Ukrainian linguistics. The thematic group of vocabulary to describe clothes, footwear and accessories, which reflects historically determined cultural, social and temporal changes in the language, is of particular interest.*

Purpose. *The representation of lexical unit repertoire of some household vocabulary gives an opportunity to trace the repertoire dynamics of the thematic vocabulary group to describe clothes, footwear and accessories in modern Mid-Upper Dnieper dialects.*

Methods. *To achieve the goal set, the following methods of scientific investigation are applied: expedition (to fix dialectal material), description (to register and systematize material), comparative analysis (to compare the names of clothes, footwear and accessories at different time slices).*

Results. *The repertoire of lexical units is partially kept in the speech of older dialect speakers. Due to the cultural social changes and deactivating part of the realities, some lexemes are in the passive vocabulary of speakers. There is only partial information about some names of clothes, footwear and accessories or their semantics is modified. Some part of domain names has already been archaism.*

Originality. *A new factual material showing changes in the linguistic consciousness of dialect speakers and enabling the investigation of nominative processes and shifts in the semantic structure of lexemes to describe clothes, footwear and accessories is recorded for the first time in the modern Mid-*

Upper Dnieper dialects by expeditions. The obtained data complete the information on the vocabulary of the Mid-Upper Dnieper dialect.

Conclusion. *The conducted research confirms the preservation of the main repertoire of the thematic vocabulary group to describe clothes, footwear and accessories, a significant part of which is in the active use of dialect speakers. At the same time, the names of ancient traditional clothes and footwear have become archaisms due to the deactivation of realities. The task of future studies is to add to the repertoire of dialectal units, to structure the material and to study the principles of the nomination in detail.*

Key words: *dialect material; vocabulary of clothes, footwear and accessories; Mid-Upper Dnieper dialects; active and passive vocabulary; lexical differentiation.*

Надійшла до редакції 15.03.19

Прийнято до друку 04.04.19

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'373.7: 81'37
DOI: 10.31651.2226-4388-2019-27-117-123

ЛІНГВОСЕМІОЗИС УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ: СЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР

В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: mkalko@ukr.net

ORCID 0000-0002-9394-1664

У статті схарактеризовано українські паремії з огляду на семантичний вимір семіозису, що передбачає когнітивну реконструкцію поверхневої та глибинної семантики прислів'їв. Семантика прислів'їв умотивована їхньою формальною структурою, на ґрунті якої виникає своєрідний змістовий простір висловлення. Значення паремії пов'язане із семантикою складників, що утворюють поверхневий зміст, а з іншого – з когнітивно-концептуальними перетвореннями структурних компонентів, на підставі чого в багатьох випадках постає абсолютно інший глибинний зміст. Паремія – це складний мовний знак із дифузною семантикою, глибинні структури якої співвідносні з різними видами знання – енциклопедичним, фоновим, соціальним, історичним, культурним тощо, адже в їхньому значенні відображено зафіксовані в етнічній свідомості звичаї, обряди, традиції, повір'я, побут, релігійні уявлення. Паремійне значення є надбанням мовної свідомості, багатовимірним комплексом, різні смисли якого проходять крізь фільтр ментальності мовців і зазнають інтерпретації в просторі соціального й культурного знання.

Ключові слова: паремія, семантика, лінгвосеміозис, мовний знак, поверхневий зміст, глибинний зміст.

Актуальність. Одним із чільних стимулів еволюції знакових засобів мови була життєво важлива потреба у створенні інформаційно містких знаків, здатних зберігати, отримувати, обробляти й передавати якнайбільший обсяг концептуалізованого змісту. Саме до таких специфічних знаків природної мови належать паремії, які відрізняються від інших вербальних знаків передусім тим, що мають багатий культурний зміст, є вираженням самоусвідомлення етносу, каркасом його ментальності, репрезентуючи її в дискурсах різних типів. Паремії потрібно вивчати з урахуванням трьох аспектів семіозису: семантики, синтактики, прагматики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пареміологи неодноразово наголошували на невизначеності семантики паремійних одиниць поза контекстом, використовуючи різноманітні метафори й порівняння, щоб засвідчити знаковий характер прислів'їв і їхню

здатність набувати визначеного змісту в безпосередніх актах комунікації й водночас фіксувати типові життєві явища: прислів'я – це алгебраїчні формули [1, с. 98], прислів'я – «багатий і важний скарб, <...> коштовні перлини» [2, с. 317], паремії – це скриньки [3, с. XLIII], паремії – це трафарети [4, с. 133], паремії – це віконце, крізь яке проступають образи невловимого [5, с. 59].

Результати дослідження та їх обговорення. Визнання висловлення мовним знаком дає змогу, на нашу думку, застосувати семіотичний підхід до його вивчення, загальним принципом якого є аналіз висловлення з урахуванням трьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених компонентів семіозису, виокремлених Ч. Моррисом: семантики, синтактики й прагматики. Семантика – відношення знаків до об'єктів, які вони позначають чи можуть позначати, синтактика – це синтаксичні відношення знаків незалежно від їхнього стосунку до об'єктів чи інтерпретатора, прагматика – відношення між знаками та їхніми інтерпретаторами [6, с. 43–62]. У процесі семіозису названі складники є нероздільними: гармонійна взаємодія цих трьох компонентів забезпечує адекватність передавання й розуміння змісту висловлення, успішність акту комунікації загалом.

Першим виміром лінгвсеміозису паремій є семантика, що передовсім умотивована їхньою формальною структурою, на ґрунті якої виникає своєрідний змістовий простір висловлення. З одного боку, значення паремії пов'язане із семантикою складників, що утворюють поверхневий зміст, а з іншого – з когнітивно-концептуальними перетвореннями структурних компонентів, на підставі чого в багатьох випадках постає абсолютно інший глибинний зміст. Специфічною рисою паремійних знаків є їхня зорієнтованість на колективного інтерпретатора, залученого до семіотичного універсуму культури. Ю. М. Лотман наголошує, що одиницею семіозису потрібно вважати не окремо мову, а весь властивий певній культурі семіотичний простір, що слугує своєрідним генератором інформації. Його центр – природна мова, на ґрунті якої сформовано «презумпцію семіотичності»: у свідомості і в семіотичній інтуїції колективу закладена можливість значущих структур [7, с. 170]. Беззаперечно, для семіотичного простору характерні розмаїття і динамізм.

План змісту паремій як мовних знаків специфічно пов'язаний із планом форми, утіленням якої є прості чи складні речення. Як зауважує І. Р. Вихованець, із семантико-синтаксичного погляду елементарне просте речення – це мовний знак однієї ситуації, а елементарне складне – знак взаємопов'язаних кількох ситуацій [8, с. 64]. Паремії структурно організовані у формі речення й належать до синтаксичних одиниць, тому що вони є одним із засобів формулювання, вираження й передавання думок, емоцій, відчуттів, почуттів, виконуючи комунікативну функцію. Використовувані в процесах спілкування, вони мають структурну, смислову, граматичну й інтонаційну завершеність.

У контексті дослідження знаковості прислів'їв актуальною і значущою є проблема семантики. Як зауважує С. М. Пилипчук, докладний аналіз паремійного репертуару дає змогу констатувати гармонійність змістоформи більшості зразків, у яких органічно поєднано інформаційний і виражальний елементи [9, с. 140], а також досконало збалансовано особливості семантики з матеріальною формою. У сучасній лінгвістиці наявні різні підходи до тлумачення значення паремійних висловлень. М. Ф. Алефіренко, Л. Ю. Буянова, Н. М. Семененко процес утворення паремій визначають як вторинний семіозис, проектуючи прислів'я на вільні синтаксичні кореляти. Зокрема, М. Ф. Алефіренко в структурі значення фразеологічних одиниць, до яких він зараховує й паремії, виокремлює два денотати: денотат-1 – предметна ситуація, буквальне значення; денотат-2 – переосмислена предметна ситуація, нове, образне значення [10, с. 22–25]. На думку дослідника, їхнє накладання й породжує семантичну невизначеність фразеологічних одиниць. Проте виокремлення двох денотатів уже суперечить структурі знака, оскільки не відображає всіх закономірностей семіозису, адже прислів'я дуже різні за способом зв'язку семантики компонентів з інтегральним значенням.

Поліпарадигмальний простір сучасного мовознавства забезпечує пояснення паремійного семіозису в проекції на неоднорідну природу етносвідомості й створену нею емічну реальність. О. О. Потебня пояснював значення стійких висловлень на підставі семантики й структури вільного синтаксичного корелята як підґрунтя втілення нового значення саме в такій, а не іншій формі [1, с. 101–136]. В. М. Телія цілком слушно зауважує, що співвідношення стійких й ідіоматичних конструкцій із їхніми вільними (чи гіпотетично можливими) аналогами було методологічним виміром як у класичному, так і в посткласичному періодах розвитку фразеологічної науки, хоча вже на першому етапі з'явилися ідеї, пов'язані з поясненням значення сталих висловлень незалежно від лексичного контексту [11, с. 12–13]. Пошуки вільного синтаксичного корелята досить часто призводять до нехтування в процесах паремійного семіозису різноманітними операціями свідомості, що не завжди вибудовані синтаксично в номінативній структурі цих досить специфічних мовних знаків. У сучасних пареміологічних дослідженнях усе більше уваги зацентровано на асоціативно-образному поєднанні мовних знаків у структурі прислів'їв (А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, Ж. В. Колоїз, П. В. Мацьків, О. О. Селіванова та ін.).

Зокрема, А. М. Баранов і Д. О. Добровольський вважають, що значення цілого неможливо вивести зі значення його складників за стандартними правилами семантичної сполучуваності, адже в багатьох випадках семантика сформована на ґрунті асоціацій, які взагалі можуть бути не пов'язані ні з прямим значенням, ні з метафоричними моделями [12, с. 52, 63]. Специфіка знакової природи паремій зумовлена комбінаторною мотивованістю: «сполучення слів забезпечує не суму їхніх смислів у позначуваному, а створення нового смислу» [13, с. 172].

Оскільки прислів'я – це знаки-висловлення, їхня семантика безпосередньо пов'язана зі значенням компонентів. Більшість учених вважає, що загальна семантика речення – це комплекс взаємопов'язаних смислів, виражених не лише компонентами його структури, а й синтаксичними відношеннями та зв'язками між цими складниками [14, с. 125]. Проте беззаперечним є те, що форма речення не становить простої суми граматичних форм слів, які, вступаючи в синтаксичні відношення, утворюють якісно нову лінгвістичну одиницю, властивості якої не рівнозначні сумі властивостей слів, що належать до структури висловлення.

Тому в семантиці паремійних висловлень можна виокремити два рівні: з одного боку, поверхнєве значення, вивідне на ґрунті аналізу мовних фактів і закономірностей із семантики окремих складників, а з іншого – глибинне, тобто той зміст, який постає на основі мовних значень, асоціацій, уявлень, оцінок тощо. Зокрема, семантика прислів'їв *Багатий не любить дати; Краще без вечері лягати, та без боргів вставати; Аби добрий товар, а купець знайдеться; Щоб лиха не знати, треба своїм плугом на своїй ниві орати; Умій сказати, умій і змовчати; На поле – гній, а з поля – хліб; Добре говорить, а зле творить; Знаєш – кажи; не знаєш – мовчи; Знай більше, а говори менше; Матері свої погані діти – гарні; Хочеш собі добра – не роби нікому зла* може бути реконструйована з особливостей формальної структури висловлення й змісту його компонентів. Такі паремії мовець легко декодує, оскільки розуміння їхньої семантики не потребує залучення асоціацій. Натомість у паремійному фонді досить продуктивно представлено прислів'я, у яких пряме значення синтаксичного генотипу є підставою для перетворення поверхнєвої семантики на новий глибинний зміст, напр.: *Під лежачий камінь вода не тече* – «той, хто нічого не робить, нічого й не здобуде»; *На однім місті і камінь мохом обростає* – «на однім місці людина може досягти чогось бажаного»; *Крапля води і камінь довба* – «людина, діючи наполегливо, багато чого досягає»; *Без стовпів і пліт не стоїть* – «все потребує якоїсь підтримки»; *Нема диму без вогню* – «нічого не буває без причини».

В. М. Телія нечіткість денотативного значення фразеологічних одиниць пов'язує з позамовними чинниками чи екстралінгвальною інформацією. Дифузність денотативного змісту опосередкована образним підґрунтям метафори, залучення якого до структур знань

про позначене спричинює збільшення «подробиць» у самому значенні [11, с. 150–151]. Дослідниця цілком слушно зауважує, що «образна мотивація, навіть якщо вона стерта, усе ж таки встигає в процесі номінації наділити денотат такими деталями, які, по суті, розмивають чітке категорійне підґрунтя типового уявлення» [11, с. 163].

Як зауважує А. Мейє, «неможливо зрозуміти мову, не маючи уявлення про умови, у яких живе народ, який нею розмовляє» [15, с. 8]. Саме в паремійних знаках як малих жанрах фольклору зосереджено всі можливі когнітивні процеси, притаманні етносу. Паремія – це складний мовний знак із дифузною семантикою, глибинні структури якої співвідносні з різними видами знання – енциклопедичним, фоновим, соціальним, історичним, культурним тощо, адже в їхньому значенні відображено зафіксовані в етнічній свідомості звичаї, обряди, традиції, повір'я, побут, релігійні уявлення: *Що від Бога суджене, те від людей не розлучене; Береженого Бог береже, а козака шабля; Як прийшла косовиця, то й жінка хвородиться, а як прийшли жнива – жінка як нежива, а як прийшла Покрова, то й жінка здорова; Минула Покрова – заревіла дівка, як корова*. Із позицій когнітивної лінгвістики паремійне значення є надбанням мовної свідомості, багатовимірним комплексом, різні смисли якого проходять крізь фільтр ментальності мовців і зазнають інтерпретації в просторі соціального й культурного знання. Паремія як знакова форма ментальних репрезентацій – результат сприйняття людиною себе й довкілля, тому когнітивна сутність її семантики не обмежена синтезом і комбінаторикою змісту складників. Значення прислів'я передовсім пов'язане з певною концептуальною структурою – одиницею, що «об'єднує вербальну й невербальну інформацію, набуту шляхом сприйняття й усвідомлення ситуації, дії, явища, ознаки, предмета тощо п'ятьма психічними функціями: відчуттями, почуттями, мисленням, інтуїцією, трансцендентністю» [16, с. 19]. В. М. Телія наголошує: «Очевидно, що звукова оболонка виконує знакову функцію лише за умови її асоційованості з позначуваним фрагментом немовного типу; ця асоціація і є тим, що в мовознавстві – у різних його напрямках – називають значенням» [11, с. 84]. Слідом за О. О. Селівановою, значення тлумачимо як «психоментальний фрагмент колективної етносвідомості; конвенційно закріплену за певною мовною формою інформацію, набуту на підставі колективного й індивідуального пізнавального та мовного досвіду носіїв мови, що в мовленні репрезентує відповідний фрагмент, актуальний для конситуаційного оточення» [17, с. 185].

Прислів'я в семантичному аспекті є унікальними мовними утвореннями, значення яких здебільшого можна вивести внаслідок інтеграції двох і більше смислових структур. Їхню глибинну семантику можна встановити внаслідок метафоричного моделювання. Зокрема, прислів'я *Добре ковадло не боїться молотка* є простим двоскладним реченням, у структурі якого репрезентовано: 1) метафоричний стативний предикат *боятися* «відчувати страх перед ким-, чим-небудь» [18, 1, с. 225]; 2) суб'єкт *ковадло* «залізна або сталева підставка певної форми, на якій обробляють метал, кують металеві вироби» [18, 6, с. 201], який, поєднуючись із персоніфікованим присудком, позначає людину; 3) квалітатив *добрий* «значний щодо розміру, обсягу, кількості» [18, 2, с. 321]; 4) об'єкт *молоток* «ручне знаряддя ударної дії – металевий або дерев'яний брусок, насаджений під прямим кутом на держак» [18, 6, с. 791], що метафорично позначає життєві негаразди, випробовування. Підґрунтям цієї паремії є реальна ситуація «добре ковадло стійке до ударів молотка». Для виведення глибинного змісту паремії застосовано нелінійну пропозиційну структуру, більшість конститuentів якої належить до пропозиційного компонента структури знань про позначене, а один – до асоціативно-термінального. Інтеграція цих складників і формує глибинний зміст «загартована в життєвій борні людина здатна витримати удари долі».

У паремійних висловлень унаслідок образного осмислення типових життєвих ситуацій створюється єдиний ментальний простір, що виражає культурно зумовлений зміст розуміння довкілля. Відображаючи символізацію соціальної діяльності етносу, ці одиниці у своїй семантиці експлікують ціннісні координати, засадничі для української культури онтологічні категорії, фрагменти концептосфери. Вони є продуктом культурно-

гносеологічної здатності етносу фіксувати як стереотипне власне антропометричне ставлення до об'єктивного світу, що з часом перетворюється на прототипне в етносвідомості. Психологічне підґрунтя паремійної стереотипізації становить «прагнення людини вилучити з наявної ситуації усе, що в ній є корисного, і відкласти про запас у вигляді рухливої звички вироблену в такому випадку реакцію, щоб використати її в ситуаціях такого самого типу» [17, с. 768].

Уважаємо, що особливість вербалізації семантики паремійних одиниць становить пряме значення, але їхня образність і виразність уможлиблюють двоїстість мовної структури, яка, власне, і забезпечує декодування й передавання змісту, оскільки не розкодоване не підлягає ретрансляції. План змісту паремії символічний, подвійно прихований за формою, адже «мова є предметним обстоюванням буття, і обстоюванням – смисловим, точніше – виразним, і ще точніше – символічним» [19, с. 98]. Символічність плану змісту прислів'їв пов'язана з тим, що вони як знаки занурені в мовлення, тому в багатьох випадках їхня семантика може бути встановлена не на ґрунті лексем чи навіть їхніх ментальних корелятивів (концептів, понять, образів), а на підставі злютованості «реальної» форми й контекстуального оточення. Г. О. Золотова, Н. К. Оніпенко, М. Ю. Сидорова наголошують, що прислів'я, узагальнюючи досвід, слугують знаком, символом, застосованим до конкретних життєвих ситуацій і до різних осіб [20, с. 119]. Паремії вважаємо символічними знаками й тому, що вони є довільними заміниками змісту, закріпленого за певною формою. Символічність прислів'їв умотивована ще й тим, що в їхній семантиці експліковано засадничі для української етнокультури онтологічні категорії, факти національної концептосфери, ціннісну інформацію.

Висновки та перспективи дослідження. Семантика паремій є символічною, подвійно прихованою за формою. Процедура розкодування змісту прислів'я – це складний когнітивний механізм, підґрунтям якого є неоднорідна, дифузна семіотична форма й структура знань про компоненти, які використано у висловленні. Процес тлумачення семантики паремії передбачає декодування буквальної інформації, вираженої знаками відповідної пропозиції, фігуральної інформації, репрезентованої метафоричними знаками донорських доменів, що інтегровані в структуру знань індивіда про певну подію, ситуацію, явище, факт, предмет тощо. Глибинний зміст прислів'їв умотивований експлікованістю в їхній семантиці засадничих для української етнокультури онтологічних категорій, фактів національної концептосфери, ціннісної інформації. Перспективу подальших досліджень убачаємо в описі синтактики й прагматики прислів'їв.

Список використаної літератури

1. Потебня А. А. Теоретическая поэтика. Москва : Высшая школа, 1990. 344 с.
2. Франко І. Я. Твори у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 38. 620 с.
3. Boggione V., Massorbio L. *Lògos, dialogo, letteratura. Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi.* Torino, 2007. P. XXIII–XLVIII.
4. Барли Н. Структурный подход к пословице и максиме. *Паремнологические исследования* / под ред. Г. Л. Пермякова. Москва : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. С. 126–148.
5. Корнилов О. А. Доминанты национальной ментальности в зеркале фразеологии. *Вестник Московского государственного университета.* Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2007. № 2. С. 53–66.
6. Моррис Ч. Основания теории знаков. *Семиотика* / под ред. Ю. С. Степанова. Москва : Радуга, 1983. С. 37–89.
7. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : «Языки русской культуры», 1999. 464 с.
8. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
9. Пилипчук С. М. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 220 с.
10. Алефиренко Н. Ф. Фразеологическое значение: природа, сущность, структура. *Грани слова.* Сб. научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. Москва : ЭЛПИС, 2005. С. 21–27.
11. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Языки русской культуры, 1996. 288 с.

12. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Идиоматичность и идиомы. *Вопросы языкознания*. 1996. № 5. С. 51–64.
13. Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке. Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. 488 с.
14. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст: Вибрані праці. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 664 с.
15. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Москва : Издательство иностранной литературы, 1954. 104 с.
16. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ; Черкаси : Брама, 2004. 275 с.
17. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К., 2010. 844 с.
18. Словник української мови : в 11-ти томах / редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
19. Лосев А. Ф. Философия имени. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 270 с.
20. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / под общ. ред. Г. А. Золотовой. Москва : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998. 528 с.

References

1. Potebnja, A. A. (1990). *Teoreticheskaya poetika [Theoretical Poetics]*. Moskva : Higher school, 344 (in Russ.)
2. Franco, I. Ya. (1983). *Tvory u 50-ty tomakh [Works in 50 volumes]*. Kyiv : Naukova dumka, T. 38. 620 (in Ukr.).
3. Boggione, V., Massorbio, L. (2007). *Lògos, dialogo, letteratura. Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi*. Torino, XXIII–XLVIII.
4. Barli, N. (1984). *Strukturnyy podkhod k poslovitse i maksime [Structural approach to the proverb and maxim]*. *Paremiological studies* / ed. G. L. Permyakov. Moskva : Ch. ed. Eastern L-ry, 126–148 (in Russ.).
5. Kornilov, O. A. (2007). *Dominanty natsional'noy mental'nosti v zerkale frazeologii [Dominants of the national mentality in the mirror of phraseology]*. *Bulletin of Moscow State University. Linguistics and Intercultural Communication*. 2, 53–66 (in Russ.).
6. Morris, Ch. (1983). *Osnovaniya teorii znakov [The foundations of the theory of signs]*. *Semiotics* / ed. Yu. S. Stepanova. Moskva : Rainbow, 37–89 (in Russ.).
7. Lotman, Yu. M. (1999). *Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istoriya [Inside the thinking worlds. Man – text – semiosphere – history]*. Moskva : «Languages of Russian culture», 464 (in Russ.).
8. Vykhovalnets, I. R. (1993). *Hramatyka ukrayins'koyi movy. Syntaksys [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]*. Kyiv : Lybid, 368 (in Ukr.).
9. Pylypchuk, S. M. (2008). «Halyts'ko-rus'ki narodni prypovidky»: paremiolohichno-paremiografichna kontseptsiya Ivana Franka [«Galician-Russian folk proverbs»: Ivan Franko's paremiologic-paremiographic concept]. Lviv : Publishing Center of Ivan Franko National University of Lviv, 220 (in Ukr.).
10. Alefirenko, N. F. (2005). *Frazeologicheskoye znachenije: priroda, sushchnost', struktura [Phraseological meaning: nature, essence, structure]*. *Facets words*. Moskva : ELPIS, 21–27 (in Russ.).
11. Telia, V. N. (1996). *Russkaya frazeologiya: semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokulturologicheskij aspekty [Russian phraseology: semantic, pragmatic and cultural linguistic aspects]*. Moskva : Languages of Russian culture, 288 (in Russ.).
12. Baranov, A. N., Dobrovolsky, D. O. (1996). *Idiomatichnost' i idiomy [Idiom and idioms]*. *Questions of linguistics*. 5, 51–64 (in Russ.).
13. Selivanova, O. O. (2012). *Svit svidomosti v movi. Myr soznannya v yazyke [The world of consciousness in the language. The world of consciousness in the language]*. Cherkasy : Y. Chabanenko, 488 (in Ukr.).
14. Guivanyuk, N. V. (2009). *Slovo – Rechennya – Tekst: Vybrani pratsi [Word – Suggestions – Text: Selected Works]*. Chernivtsi : Chernivtsi National un-t, 664 (in Ukr.).
15. Meye, A. (1954). *Sravnitel'nyy metod v istoricheskom yazykoznanii [Comparative method in historical linguistics]*. Moskva : Foreign Literature Publishing House, 104 (in Russ.).
16. Selivanova, O. O. (2004). *Narysy z ukrayins'koyi frazeolohiyi (psykhokohnityvnyy ta etnokul'turnyy aspekty) [Essays on Ukrainian phraseology (psycho-cognitive and ethno-cultural aspects)]*. Kyiv ; Cherkasy : Brahma, 275 (in Ukr.).
17. Selivanova, O. O. (2010). *Linhvistychna entsyklopediya [Linguistic Encyclopedia]*. Poltava : Environment-K., 844 (in Ukr.).
18. Bilodid, I. K. (Ed.) ta in. (1970–1980). *Slovyk ukraïnskoï movy [Dictionary of the Ukrainian Language] v 11 t. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.)*.
19. Losev, A. F. (1990). *Filosofiya imeni [Philosophy of the name]*. Moskva : Moscow State University Publishing House, 270 (in Russ.).

20. Zolotova, G. A., Onipenko, N. K., Sidorova, M. Yu. (1998). Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka [Communicative grammar of the Russian language] / under total. ed. G. A. Zolotova. Moskva : Moscow State University. M. V. Lomonosov, 528 (in Russ.).

V. V. KALKO. LINGUISTIC SEMIOSIS OF UKRAINIAN PAREMIA: SEMANTIC ASPECTS

Summary. Introduction. *Proverbs are specific signs of a natural language, because they belong to informative statements that can store, receive, process and transmit as much as possible the volume of conceptualized content. They have a rich cultural content, express the self-awareness of the ethnic group, form the framework of its mentality, representing it in discourses of various types. The proverb should be studied taking into account three aspects of semiosis: semantics, syntactics, pragmatics.*

The purpose of the article is a description of the Ukrainian paremias in view of the semantic dimension of the semiosis, which involves the cognitive reconstruction of the superficial and deep semantics of proverbs.

Results. *The paper regards paremia as a language sign marked with a special connection of the form and the content that generally is looked upon as a means to preserve, achieve, process and give the information. Proverb semantics is motivated through its formal structure that is originating a meaningful content of the utterance. On the one hand, the proverb meaning is affected by the constituents semantics that generate a surface content, and on the other, in most cases the structural components may be altered both cognitively and conceptually that generally evokes quite a different depth sense.*

Originality. *In proverbs small genres of folklore focus all possible cognitive processes, inherent in the ethnic group. Paremia is a complex linguistic sign with diffuse semantics, whose deep structures are related to different types of knowledge. For their semantics recorded in the ethnic consciousness customs, rituals, traditions, beliefs, life, religious beliefs. From the standpoint of cognitive linguistics, the paramount importance is the property of the linguistic consciousness, a multidimensional complex, the various meanings of which pass through the filter of the mentality of the speakers and undergo interpretations in the space of social and cultural knowledge.*

Conclusions. *Proverb as a sign of mental representations is the result of the perception of man himself and the environment, therefore the cognitive essence of its semantics is not limited to the synthesis and combinatorics of the contents of the components.*

Key words: *paremia, semantics, linguistic semiosis, in-depth sense, superficial sense.*

Надійшла до редакції 18.01.19

Прийнято до друку 12.02.19

**ВІДДІЄСЛІВНІ NOMENA AGENTIS ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ:
КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Г. А. Ярмоленко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: gallihaya@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9992-8594

У статті порушено одну з актуальних у лінгвістичній науці проблем – вивчення мотивації номінативних одиниць, зокрема потіпа agentis давньоруської мови. Дослідження мотиваційних відношень девербативів-іменників виконане в проєкції на когнітивне підґрунтя їхнього творення.

Аналіз фактичного матеріалу в когнітивно-ономасіологічному аспекті дає підстави стверджувати, що віддієслівні потіпа agentis давньоруської мови звичайно утворені внаслідок пропозиціо-диктумної, а саме предикатно-аргументної мотивації, що ґрунтовано на виборі мотиватора – дієслова певного семантичного класу з диктумної частини ментально-психонетичного комплексу. Під час номінації концепту ЛЮДИНА в слотовій позиції агента актуалізованими передусім виявилися зв'язки зі слотами предиката, позначеного дієсловом трудової діяльності.

Ономасіологічна структура низки найменувань людини містить конотативні характеристики, зазвичай негативні, а також імпліковані компоненти. Конотація дериватів найчастіше зумовлена конотацією дієслів-мотиваторів зі значенням поведінки. Імплікованим компонентом мотиваційної бази найменувань зі значенням агента є об'єкт. Однак не тільки імплікація, але й надмірність ілюструє семантичні можливості давньоруської мови, механізми інтерпретації нею дійсності в процесі називання.

***Ключові слова:** агентив, мотивація, ономасіологічна структура, ономасіологічна ознака, ономасіологічний базис, ментально-психонетичний комплекс, когнітивно-ономасіологічний аналіз.*

Актуальність дослідження мотиваційних відношень номінативних одиниць зумовлена загальною спрямованістю сучасної мовознавчої науки на встановлення зв'язку системної та функційної природи мовних одиниць зі структурами й операціями мислення.

Поняття «мотивація» в лінгвістичній науці не нове. Традиційно ним оперують у словотворі й визначають як «формальне й семантичне взаємовідношення між синхронічно похідним словом та його твірним» [5, с. 352]. На думку О. І. Блінової, таке розуміння мотивації залишає поза увагою проблеми, пов'язані з роллю мовця та сферою свідомості, де якраз і відбувається осмислення зв'язків і співвідношень лексичних одиниць мови на основі різних асоціацій – за схожістю, суміжністю тощо [2, с. 14].

Розв'язанню цих проблем присвячена монографія О. О. Селіванової «Когнитивная ономасіология», що вийшла друком у 2000 році. У ній дослідниця обґрунтувала нову концепцію мотивації як наскрізної лінгвокогнітивної операції, результатом якої є формування ономасіологічної структури знака в проєкції на структуру знань про позначене, запропонувала нові параметри типології мотиваційних відношень, розробила методику когнітивно-ономасіологічного аналізу, а також модель ментально-психонетичного комплексу [8]. Ядро ментально-психонетичного комплексу становлять пропозиційні структури, що є фрагментом відносно об'єктивних істинних знань про позначуване. Комплекс містить також термінальну частину – фрагмент неістинних знань про об'єкт найменування, модус як оцінно-емотивний компонент і концептуальний план.

Цікаво застосувати цю методику для дослідження агентивних віддієслівних іменників давньоруської мови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Матеріал, викладений у вищеназваній монографії та інших працях професорки О. О. Селіванової, став надійним підґрунтям для вивчення різних номінативних класів української, російської, англійської, французької,

польської мов, а також для аналізу номінативної та когнітивної природи фразеологізмів і паремій.

Зокрема, у збірнику наукових праць «Мовознавчий вісник» уміщено статті представників Черкаської когнітивно-ономасіологічної школи В. В. Калько, О. В. Коновалової, Г. В. Кочерги, Н. С. Рибалки та ін. У праці О. В. Коновалової йдеться про мотиваційні відношення ономасіологічної структури англійських ентонімів, їхньої семантики з фрагментом знань про позначене [6]. Стаття Н. С. Рибалки присвячена вивченню механізму асоціативно-метафоричної мотивації англійських номенклатурних найменувань ссавців [7].

В. В. Калько для інтерпретації й реконструкції значення паремійних знаків з опертям на структуру знань про позначене та різні психоментальні механізми етносвідомості розробила методу когнітивного моделювання семантики паремій, що ґрунтована на концепції когнітивно-ономасіологічного аналізу фразеологізмів О. О. Селіванової [4].

Мета дослідження – з'ясувати особливості мотивації віддієслівних *nomina agentis* давньоруської мови в проєкції на когнітивне підґрунтя їх творення. Реалізація поставленої мети потребує розв'язання таких завдань: обґрунтувати методу когнітивно-ономасіологічного аналізу девербативів-іменників з агентивним значенням; висвітлити особливості предикатно-аргументної мотивації цих похідних.

Матеріалом дослідження є віддієслівні іменники з агентивним значенням, дібрані з праці І. І. Срезневського «Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам» [11]. Основний **метод** – когнітивно-ономасіологічний аналіз, для якого характерна інтегративна двовекторність дослідження: від слова до думки та від думки до слова. Його реалізують у два етапи. Першим є інтерпретація ономасіологічної структури похідних найменувань, що передбачає встановлення статусу ономасіологічної ознаки в структурі знань про позначене, ономасіологічного базису, його ролі у формуванні категорійної семантики деривата, зв'язку ознаки й базису з імплікованими компонентами мотиваційної бази в пропозиції чи асоціативному ряду, конотативних, акцентологічних характеристик, можливостей вторинного позначення.

Наприклад, ономасіологічна структура лексеми *блзнитель «обманщикъ»* – іменник чоловічого роду зі значенням особи (суфікс *-тель-*), яку характеризує дія *блзнити «обманывать»* (СДЯ, I, с. 113). Слово нейтральне, негативно-оцінне. Конотація похідного зумовлена конотацією твірного – предиката на позначення поведінки.

Другий етап передбачає моделювання структури знань про позначене, а саме ментально-психонетичного комплексу, що «інтегрує пропозиційну (істинну) інформацію з асоціативно-метафоричною, яка формується шляхом переінтеграції знань у термінах інших предметних сфер на підставі мисленнєвої аналогії, синестезії, образного сприйняття об'єкта» [10, с. 322].

Результати дослідження та їх обговорення. Проєктуючи різні знаки на ментально-психонетичний комплекс, О. О. Селіванова розробила нову когнітивно-ономасіологічну класифікацію мотивації. Залежно від статусу фрагмента структури знань про позначуване дослідниця виокремила такі її типи: пропозиційну, асоціативну, модусну, змішану, концептуально-інтеграційну [10, с. 402].

Віддієслівні *nomina agentis* давньоруської мови звичайно утворені в результаті пропозиційно-диктумної, зокрема предикатно-аргументної, мотивації, що ґрунтована на виборі мотиватора із зони істинної інформації про об'єкт, отриманої безпосередньо в процесі пізнавально-практичної діяльності номінаторів і представленої знаками в прямих значеннях [10, с. 166].

Категорію агентивності в науці про мову трактують досить широко. На наш погляд, основним критерієм виокремлення агентива є семантичні маркери активного діяча-істоти. Одним із найбільш поширених агенсів, безсумнівно, є людина.

Закономірно, що аналіз предикатно-аргументної мотивації віддієслівних *nomina agentis* передбачає врахування й семантичної типології предикатів. На нашу думку,

доцільно використати функціонально-ономасіологічну класифікацію, запропоновану Ф. С. Бацевичем, як найбільш «когнітивну». У сфері агентивних відношень, репрезентованих дієсловами, дослідник розрізняє предикати фізичної діяльності, зокрема трудової, специфічної фізичної дії, характерних занять, фізіологічних дій і процесів; інтелектуальної діяльності (мисленнєвої, мовленнєвої); психічної; предикати, що означають соціальну діяльність: а) соціальні дії та процеси; б) соціальні міжособистісні, міждержавні й т. ін. відношення; в) поведінку [1, с. 118]. Варто зауважити, що межа між виокремленими типами не завжди чітка.

Найменування концепту ЛЮДИНА в слотовій позиції агента висвітлюють такі конекції з диктумною позицією мотиватора, як-от:

1. *Nomina agentis* – предикат, що означає трудову діяльність: *дѣльщикъ* «мастеръ, работникъ» (СДЯ, I, с. 791), *жатель* «жнець» (СДЯ, I, с. 846), *зиждатель* «строитель, создатель» (СДЯ, I, с. 978), *копачь* «копающий землю» (СДЯ, I, с. 1279), *ливѣць* «мастеръ, который льет монеты» (СДЯ, II, с. 20). Імплікованим компонентом мотиваційної бази двох останніх лексем є об'єкт. Цікаво, що не лише імплікація, а й надмірність здавна ілюструє в акті номінації семантичні можливості мови, механізми інтерпретації нею навколишньої дійсності. Наприклад, поняття «мастеръ, работникъ» позначене лексемами *дѣльщикъ* і *дѣлатель*. На нашу думку, тенденція до надмірності забезпечувала й забезпечує мовцям під час спілкування свободу вибору того чи того ономасіологічного базису для тієї самої ономасіологічної ознаки: *поклепникъ, поклепѣць, поклепѣщикъ* «клеветникъ» (СДЯ, II, с. 1107); *погонѣщикъ, погонѣць* «гонѣць» (СДЯ, II, с. 1016); *покланѣникъ, покланѣтель* «поклонникъ» (СДЯ, II, с. 1105); *ошьльць, ошьльникъ* «отшельникъ» (СДЯ, II, с. 852) та ін.

2. *Nomina agentis* – предикат зі значенням специфічних фізичних дій і процесів, характерних занять: *гоудѣць* «музикант» (СДЯ, I, с. 607); *пловѣць* «пловецъ» (СДЯ, II, с. 966); *отравѣникъ* «отравитель» (СДЯ, II, с. 760).

3. *Nomina agentis* – предикат зі значенням фізіологічних дій і процесів: *обитатель* «житель» (СДЯ, II, с. 511); *отѣходѣникъ* «отшельникъ» (СДЯ, II, с. 822); *видѣтель* «зритель» (СДЯ, I, с. 256).

4. *Nomina agentis* – предикат, що позначає мисленнєву діяльність: *невѣжа* «незнающий» (СДЯ, II, с. 366).

5. *Nomina agentis* – предикат, що позначає мовленнєву діяльність: *повѣдникъ* «вѣстникъ» (СДЯ, II, с. 1008); *мълчальникъ* «наложивший на себя обѣтъ молчанія» (СДЯ, II, с. 204); *росповѣдникъ* «возвѣститель, проповѣдникъ» (СДЯ, III, с. 169).

6. *Nomina agentis* – предикат, що позначає психічну діяльність: *любитель* «amator» (СДЯ, II, с. 82); *ненавистѣникъ* «ненавидящий, врагъ» (СДЯ, II, с. 399); *рачитель* «любящий, любовникъ» (СДЯ, III, с. 110); *распрацѣникъ* «разсѣянный» (СДЯ, III, с. 81).

7. *Nomina agentis* – предикат зі значенням соціальних дій і процесів: *наслѣдѣникъ* «тот, кто долженъ наслѣдовать» (СДЯ, II, с. 334).

8. *Nomina agentis* – предикат, що позначає соціальні (міжособистісні, міждержавні) стосунки та відносини: *крѣмилѣць* «воспитатель» (СДЯ, I, с. 1405), *наставникъ* «руководитель, учитель» (СДЯ, II, с. 336), *объзиратель* «надзиратель, начальник» (СДЯ, II, с. 564); *погѣбникъ* «губитель» (СДЯ, II, с. 858); *поборникъ* «защитникъ» (СДЯ, II, с. 988).

9. *Nomina agentis* – предикат зі значенням поведінки: *блзнитель* «обманщикъ» (СДЯ, II, с. 111), *льстѣць* «обманщикъ» (СДЯ, II, с. 70); *навадникъ* «клеветникъ» (СДЯ, II, с. 268); *нарѣжжикъ* «насмѣшникъ» (СДЯ, II, с. 324); *пакостьникъ* «злодѣй, мучитель» (СДЯ, II, с. 866). Ономасіологічна структура лексеми *лаатель* «коварный человекъ, навѣтникъ» (СДЯ, II, с. 14) містить ономасіологічну ознаку – дієслово-предикат *лаати*, ономасіологічний базис – суфікс *-никъ-*, що категоризує дериват як іменник чоловічого роду, імплікований квалітатив і конотативну характеристику.

Мотиваційна база віддієслівних *nomina agentis* давньоруської мови може містити імплікований компонент. Часто, про що вже йшлося раніше, ним є об'єкт: *питатель* «даючий *пищу*, дающий *жизнь*» (СДЯ, II, с. 943); *погонич* «даючий *работу*, над-смотрщикъ за *работой*» (СДЯ, II, с. 1017); *пастѣхъ* «пастухъ, сторож *стада*» (СДЯ, II, с. 886); *побѣдитель* «одержавший *верхъ*, преодолевший» (СДЯ, II, с. 992); *борьць* «сборщикъ *податей*» (СДЯ, I, с. 158).

Вибір ономасіологічних базисів під час формування девербативів-іменників зумовлений частиномовною належністю похідних, їхнім семантичним розрядом, граматичною категорією роду й регульований, як зауважує К. Г. Городенська, «семантичним контекстом дієслів» [3, с. 21]: субстантиви зі значенням «особа як виконавець дії, названої дієсловом» сформовані внаслідок поєднання основи мотиватора-предиката на позначення трудової, мисленнєвої, психічної діяльності, специфічних фізичних дій і процесів, соціальної поведінки тощо з ономасіологічними базисами, суфіксами *-ьць-* (*дмьць*, *ведьць*, *льстьць*); *-тель-* (*жатель*, *зждатель*, *моучмтель*); *-никъ / ницъ-* (*будникъ*, *мольвьница*, *наржжникъ*); *-ачь-* (*копачь*, *орачь*, *пльвачь*); *-щикъ-* (*извощикъ*, *прикащикъ*, *сборщикъ*) та ін.

Висновки і перспективи дослідження. Отже, вивчення віддієслівних *nomina agentis* давньоруської мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті засвідчує, що ці похідні сформовані внаслідок предикатно-аргументної мотивації. Їхніми твірними є дієслова різних семантичних класів. Найбільш чисельною є група агентивних найменувань, мотивованих вербативами зі значенням трудової діяльності. Ономасіологічна структура низки найменувань людини містить імплікований компонент, конотативну характеристику. Застосування когнітивно-ономасіологічного аналізу відкриває перспективи подальшого дослідження мотивації інших номінативних і граматичних класів слів. Цікаво також порівняти мотиваційні особливості *nomina agentis* давньоруської та сучасної української літературної мови.

Список використаних джерел

1. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. Львов : Свит. 1997. 392 с.
2. Блинова О. И. Явление мотивации слов. Томск : Изд-во Томского ун-та. 1984. 201 с.
3. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем. *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 20–30.
4. Калько В. Українські паремії: семантика, синтактика, прагматика : монографія. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А. 2019. 562 с.
5. Клименко Н. Ф. Мотивація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 352–353.
6. Коновалова О. В. Мотивація англійських ентонімів синтаксичної структури *Adj+N/O*. *Мовознавчий вісник*. Вип. 20. Черкаси, 2015. С. 55–60.
7. Рибалка Н. С. Антропоморфна метафоризація англійських номенів ссавців. *Мовознавчий вісник*. Вип. 12–13. Черкаси, 2011. С. 217–222.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология : Монография. Киев : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. 248 с.
9. Селиванова О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке. Монографічне видання. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. 2012. 488 с.
10. Селиванова О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
11. Срезневський И. И. «Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ». Т. 1. СПб. : Отд.-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН. 1893. 1420 стб.
12. Срезневський И. И. «Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ». Т. 2. СПб. : Отд.-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН. 1902. 1802 стб.
13. Срезневський И. И. «Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ». Т. 3. СПб. : Отд.-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН. 1903. 1684 стб.

References

1. Batsevych, F. S., Kosmeda, T. A. (1997). Ocherky po funktsyonalnoi leksykologiyi [Essays on functional lexicology]. Lvov : Svyt, 392 (in Ukr.).
2. Blynova, O. Y. (1984). Yavlenye motyvatsyy slov [Word motivation phenomenon]. Tomsk : Yzd-vo Tomskoho un-ta, 201 (in Ukr.).
3. Horodenska, K. H. (1987). Semantychni funktsii deryvatsiinykh morfem [Semantic functions of derivational morphemes]. *Movoznavstvo*, № 1, 20–30 (in Ukr.).

4. Kalko, V. (2019). *Ukrainski paremii: semantyka, syntaktyka, prahmatyka: monohrafiia*. [Ukrainian paremia : semantics, syntactics, pragmatics: monograph.]. Cherkasy : Vydavets Chabanenko, 562 (in Ukr.).
5. Klymenko, N. F. (2000). *Motyvatsiia* [Motivation]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia, 352–353 (in Ukr.).
6. Konovalova, O. V. *Motyvatsiia anhliiskyykh entomonimiv syntaktychnoi struktury Adj+N/O*. [Motivation of english entonyms of Adj+N/O syntactic pattern]. *Movoznavchyi visnyk*. Vyp. 20. Cherkasy, 2015. 55–60 (in Ukr.).
7. Rybalka, N. S. *Antropomorfna metaforyzatsiia anhliiskyykh nomeniv ssavtsiv* [Anthropomorphic metaphor in the motivation of english common (nomenclatorial) names of mammals]. *Movoznavchyi visnyk*. Vyp. 12–13. Cherkasy, 2011. 217–222 (in Ukr.).
8. Selyvanova, E. A. (2000). *Kohnytyvnaia onomasyolohyia : Monohrafiya* [Cognitive onomasiology. Monograph]. Kyiv : Yzd-vo ukraynskoho fytosotsyolohyicheskoho tsentra, 248 (in Ukr.).
9. Selivanova, O. (2012). *Svit svidomosti v movi. Myr soznanyia v yazyke*. Monohrafichne vydannia [The world of consciousness in language. Monograph]. Cherkasy : Vydavets Chabanenko Yu., 488 (in Ukr.).
10. Selivanova, O. (2006). *Suchasna linhvistyka : Terminolohichna entsyklopediia*. [Modern linguistics : a terminological encyclopedia]. Poltava : Dovkillia-K, 716 (in Ukr.).
11. Sreznevskiy, Y. Y. (1893). «*Materialy dlia Slovaria drevnerusskoho yazyka po rymennym pamiatnykam*» [Materials for the dictionary of the old russian language on written monuments]. T. 1. SPb. : Otd.-nye rus. yaz y slovesn. Ymp. AN., 1420 (in Russ.).
12. Sreznevskiy, Y. Y. (1902). «*Materialy dlia Slovaria drevnerusskoho yazyka po rymennym pamiatnykam*» [Materials for the dictionary of the old russian language on written monuments]. T. 2. SPb. : Otd.-nye rus. yaz. y slovesn. Ymp. AN., 1802 (in Russ.).
13. Sreznevskiy, Y. Y. (1903). «*Materialy dlia Slovaria drevnerusskoho yazyka po rymennym pamiatnykam*» [Materials for the dictionary of the old russian language on written monuments]. T. 3. SPb. : Otd.-nye rus. yaz y slovesn. Ymp. AN., 1684 (in Russ.).

G. A. YARMOLENKO. THE VERBAL NOMINA AGENTIS OF THE OLD RUS LANGUAGE: COGNITIVE-ONOMASSIOLOGICAL ASPECT

Summary. Introduction. *One of the urgent linguistic problems is the study of the motivation of derivative units, in particular, the verbal agent nouns of the Old Rus language. In the linguistics, motivation has traditionally been analyzed at the boundary of word formation and linguistic semantics, and has been seen as a link between two linguistic characters – the generative and the derivative. The typology of motivation was based on different principles. The development of national cognitive onomasiology has made it possible to interpret this concept in a new way and to distinguish the following types of motivation: propositional, modal, mixed, conceptual and integrative.*

Purpose. *The purpose of the article is to investigate the verbal agentic nouns of the Old Rus language in the cognitive-onomasiological aspect: to interpret their onomasiological structure, to determine the type of motivation of these derivatives.*

Results. *Verbal nomina agentis are usually formed as a result of predicative argumentative motivation, based on the choice of the motivator from the zone of true information about an object obtained in the course of cognitive and practical activity of nominees and represented by signs of direct importance. The semantic typology of predicates is taken into account in the analysis of verbal agent nouns. This made it possible to identify groups of names that are motivated by verbs denoting work, thinking, speech and other activities. The onomasiological structure of the nomina agentis studied necessarily contains an onomasiological trait, the onomasiological basis – a word-forming formant, optional implicit, connotative components. The semantic properties of the Old Rus language are also illustrated by redundancy.*

Originality. *It is the first time in domestic linguistics, that cognitive-onomasiological analysis was applied to study the motivation of derivative nouns of the Old Rus language.*

Conclusion. *The study of the verbal nomina agentis of the Old Rus language in the cognitive-onomasiological aspect shows that these derivatives are formed as a result of predicate-argumentative motivation. Their derivatives are verbs of different semantic classes. The most numerous are the group of agency names, motivated by recruiters with the value of work activity. The onomasiological structure of a number of human names contains an implicit component, a connotative characteristic.*

Key words: *agent, motivation, onomasiological structure, onomasiological sign, onomasiological basis, mental-psychonetic complex, onomasiological-cognitive analysis.*

Надійшла до редакції 29.04.19

Прийнято до друку 27.05.19

АНГЛОМОВНІ ГІПОНІМИ В МОВЛЕННІ

*Н. М. Алексєєва, аспірант кафедри граматики англійської мови
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова
(Одеса, Україна)*

e-mail: natalie.m.alekseeva@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9304-7251

Стаття присвячена дослідженню особливостей уживання гіпонімів в усному та писемному мовленні. У попередніх розвідках було виявлено загальні тенденції номінації коней та означено специфіку зазначеного підкласу власних назв. У цій розвідці увагу зосереджено на гіпонімах, зафіксованих у газетному та спортивному дискурсах, та простежено взаємозв'язок процесу творення таких мовних одиниць із їхнім подальшим уживанням у професійній та виробничій сферах. Проаналізовано вживання нікнеймів, що широко представлені в мовленнєвій практиці газетного дискурсу, слугуючи основним заміном офіційної назви легендарних коней. Також з'ясовано специфіку гіпонімів, представлених у спортивному дискурсі, що виявлена в атрактивній функції, яку виконують ці власні назви. Вони мають привертати увагу глядачів спортивних змагань, коли їх вимовляють через гучномовці по всій країні, впливати на публіку, пробуджувати зацікавлення, розважати. Цим зумовлене активне використання гри слів, звуконаслідування, оказіоналізмів. Під час аналізу гіпонімів з'ясовано, що деякі з них утворені шляхом уособлення в номінаційній одиниці актуальних політичних і соціальних явищ у суспільстві, а функціонування назв коней в усному побутовому мовленні є складником газетного та спортивного дискурсів.

Ключові слова: *гіпонім, офіційний гіпонім, газетний дискурс, спортивний дискурс, нікнейм.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні специфіка використання онімів у мовленні є одним із найбільш цікавих і водночас складних завдань сучасних ономастичних досліджень. Класифікації онімів у зв'язку з дихотомією мова – мовлення засвідчені в більшості теоретичних праць, присвячених ономастиці. Науковці (В. Д. Бондалетов [2], О. В. Суперанська [5], М. І. Сюсько [6]) активно вивчають функціонування онімів у мовленні. Натомість відсутні розвідки, де досліджено експресію гіпонімів в усному та писемному мовленні, що увиразнює **актуальність** обраної проблематики.

Мета статті – аналіз особливостей функціонування онімів у різних видах мовленнєвої діяльності, а саме – усному (спортивний дискурс) та писемному (газетний дискурс) мовленні. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: визначити, яким гіпонімам властиве активне вживання в газетному та спортивному дискурсах; з'ясувати специфіку функціонування гіпонімів у мовленні.

Об'єктом дослідження стали гіпоніми, зафіксовані в газетному та спортивному дискурсах, **предметом** – особливості вживання гіпонімів в усному та писемному мовленні. **Джерелом** фактичного матеріалу послуговували інформаційні та аналітичні статті онлайн-видань, відео кінних перегонів із сайту «YouTube». У роботі використано описовий та функційний методи.

Результати дослідження та їх обговорення. З огляду на те, що дискурс вважають одним із найбільш складних понять сучасних досліджень, та враховуючи те, що він є багатозначним терміном, уживаним у низці гуманітарних наук, зазначимо, що в статті його розуміємо як «мовлення, занурене в життя», послуговуючись одним із трьох основних трактувань поняття, поданих у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» Н. Арутюнової [4, с. 136–137].

Досліджуючи творення зоонімів північно-західної України, Г. Аркушин зазначав, що «клички тварин функціонують переважно в усному побутовому мовленні, тобто для студій над ними насамперед потрібні фіксації з народного мовлення» [1]. Однак аналіз англомовних гіпонімів дає підстави не погодитися з цією думкою, що спричинено особливістю цих власних назв. Згадаємо такий парадокс: хоч офіційні гіпоніми й

закріплені на письмі, вони рівноправно функціонують як у мові, так і в мовленні – їх активно використовують у газетних статтях, під час змагань уживають коментатори. Гіпоніми за своїми характеристиками не схожі на жодний інший онімний розряд, адже офіційні назви коней сформовані не за тими принципами, що інші оніми: їхньою суттєвою відмінністю є домінуюча позиція спортивної сфери, яка регулює та регламентує номінативний процес. З огляду на це, твердження мовознавця щодо провідної ролі усного побутового мовлення як основного осередку функціонування зоонімів не стосується англійських назв коней.

Як в усній, так і в писемній мовленнєвій практиці лише *перманентні* назви, тобто назви знаменитих коней-переможців усесвітньовідомих змагань, відтворюють із достатньо високою частотністю. Реєстратор імен Жокейського клубу пояснює: «клуб надає деяким назвам «перманентний» статус, тобто вони ніколи не можуть бути зареєстровані вдруге. Цього статусу надають іменам найбільш знаменитих та виграшних скакових коней, таких як *California Chrome* чи *Man o'War*» [11]. На сьогодні лише в США близько 3000 найменувань коней захищені на міжнародному рівні, що означає, що їх ніколи не можна буде використовувати повторно.

У газетному дискурсі власні назви стають основними носіями референції, адже висвітлення певної події чи теми обов'язково супроводжують означенням того, *хто* є «героєм» описуваного. Водночас власну назву вважають «порожнім знаком» (визначення О. Потебні), тобто таким, що виконує лише функцію ідентифікації і нічого не означає для пересічного читача. Лише тоді, коли цей знак з'являється в тексті, він наповнений змістом і читач сприймає інформацію, що стоїть за ним (може його зрозуміти).

У зв'язку з цим В. Ільченко зазначає, що «експресивний потенціал власних назв залежить від соціального компонента значення імені. Що відоміша власна назва, то актуальніша вона для соціуму, тим активніше використовується зі стилістичною метою і більш її “деривативні” можливості» [3, с. 7].

Уже неодноразово говорили про те, що офіційні гіпоніми мають різних «замісників» – нікнейми, прізвиська. Вони стають невід'ємним іміджевим складником назви, часто слугують знаком додаткового розрізнення коня, що уведений спільнотою. Оскільки вони не виконують вокативної функції, їх не використовують для звертання до тварин. Цікавим образним порівнянням є нікнейм коня *War Admiral – The Mighty Atom*, який придумали його прихильники і в якому відтворені зовнішні якості тварини – менший зріст (порівняно з батьком), але величезна стійкість та витривалість. Легендарний переможець Потрійної Корони *Man O'War* був не менш відомим за нікнеймом *Big Red*, у якому відображена характеристика розміру та окраски коня – шерсть тварини мала відтінки жовтого та золотого. Енергійний, жвавий, у ЗМІ *Big Red* часто зображений у нерухомій позі з поглядом у далечінь. Відомою є стаття з онлайн-видання NBC Sports, у якій нікнейм ужито вже в заголовку: «Legend Of Big Red». І далі: «Man o'War never won the Triple Crown, but staked his claim to the title of greatest horse in history» [12].

Цікаво те, що в списку «Топ-100 американських скакових коней XX століття» *Secretariat* за його скаковою кар'єрою поступається лише коневі *Man O'War*. Оскільки він теж був великим каштановим жеребцем, то й отримав той самий нікнейм *Big Red*. Коня з кличкою *Seattle Slew* не вважали особливо привабливим, коли він був лошам, і це спричинило вирішення його схожості з мулом. Він був настільки незграбним, що отримав нікнейм *Baby Huey*, на честь популярного тоді мультиплікаційного персонажа – гігантського та наївного каченяти. Всесвітньовідомий кінь *War Emblem* став більш пізнаваним за нікнеймом *Hannibal Lecter*, яким його нагородили за звичку до кусання.

Іншими прикладами є такі офіційні назви та нікнейми: *Whirlaway* → *Mr. Longtail*, *Assault* → *The Clubfooted Comet*, *Citation* → *Big Cy*, *Affirmed* → *The Streetfighter* or *The Barroom Bully* та ін.

Зауважимо, що ресурси для творення нових кличок коней є невичерпними – це й відомі історичні постаті або телевізійні персонажі, й індивідуальні зовнішні або внутрішні

характеристики коня. Часто нікнейм стає більш розгорнутою, описовою назвою, порівняно з офіційною, хоча відомі й випадки нікнеймів-скорочених варіантів офіційної назви: *Count Fleet* → *The Fleet*, *Seattle Slew* → *The Slew*, *Fusaichi Pegasus* → *Pegasus*.

Отже, нікнейми постають як заміники офіційної назви, часто вони більш відомі загалом як ім'я коня, а не його офіційна назва. Саме тому вони широко представлені в мовленнєвій практиці газетного дискурсу.

Розглянемо докладніше специфіку творення гіпонімів, представлених у спортивному дискурсі. Про вплив вибору назви на всю спортивну кар'єру коня говорять власники у своїх інтерв'ю. Наприклад, президент ферми WinStar Елліотт Уолден розповів журналу «*Louisville Courier Journal*»: «Ми вважаємо, що [ім'я] важливе. Ми дивимося на це так: якщо цей кінь виграє Кентуккі Дербі, чи буде це ім'я крутим?» [14]. Джастін Зяйт, генеральний директор компанії Racing and Bloodstock, в інтерв'ю «*The Washington Post*» зазначає: «Ми намагаємося дати коням імена, які є ходовими та цікавими. Ми промовляємо його і думаємо: "Чи це те ім'я, яке ви хотіли б почути, коли ваш кінь досягне фінішної лінії?"» [7]. Менеджер кінних перегонів Winchell Thoroughbreds Фіске стверджує, що «завжди є шанс, що ім'я справлятиме враження ще довго після того, як кінь закінчить спортивну кар'єру» [10].

Розгляд гіпонімів насамперед як фактів мовлення підтверджують й окремі застереження, прописані в офіційних правилах іменування. Зокрема, недопустимо використовувати числа в номінації, адже це «ускладнить життя коментатора». Крім цього, власні назви, запозичені з інших мов, повинні бути перекладені. Наприклад, через однаковість вимови заборонено використання гіпоніма *Black Night*, якщо в активному вжитку вже є ім'я *Black Knight*.

Отже, зазвичай офіційні гіпоніми створюють одразу з думкою про те, що їх буде озвучувати коментатор, яке враження вони справлятимуть та як вплинуть на публіку. Загальновідомо, що деякі глядачі й учасники скакових перегонів роблять ставку на коней, зважаючи на їхні імена.

Розраховуючи на те, що ім'я коня буде неодноразово озвучене коментатором кінних змагань, власники нерідко добирають оніми так, щоб під час включення їх у текст виникав гумористичний ефект, що сприятиме кращому запам'ятовуванню. Часто коням дають складні для вимови імена, що теж приверне увагу публіки. Нові незвичні гіпоніми виконують атрактивну функцію – сприяють приверненню уваги, пробудженню інтересу або просто слугують засобом розваги широкої аудиторії. Прикладами можуть бути такі гіпоніми, як *Suddenbreakingnews*, *Another Horse*, *Arrrrrrrrrrrrrrrrr*, *Badly*.

Кінь з ім'ям *Arrrrrrrrrrrrrrrrr* не став би всесвітньо відомим, якби не виграв перегони з коментуванням Тома Дуркіна, який додав до вимови піратський акцент, завдяки чому назва коня увійшла в історію як одна з найсмішніших для всіх часів: «*And on the far outside here comes... .ARRRRR. At the top of the stretch coming into the final furlong now. In between horses, Crafty CJ with a narrow lead. ARRRRR continues to fight on, on the outside. It's Goodtobeking and Blazing Bhuda, and further back it's Little Wise Guy. They're coming down to the finish, and it's... ARRRRR...ARRRRRRRR.....ARRRRRRRRRRRRRRRR!*» (Saratoga Racecourse on July 28, 2008) [8].

Ще одним усесвітньо відомим гіпонімом є назва *Yakahickamickadola*, утворена шляхом хаотичного нагромодження складів, яку коментатор не зміг вдало вимовити жодного разу: «*And Hicka-mocka-rocka-docka-lola... And then it's Dicka-hocka-mocka-rocka-dola... And the trailer is Dola-rola-rola-rocka-docka-mola-hola*» (Hialeah Park Race Track) [13].

Яскравим прикладом уживання незвичних та креативних гіпонімів став випадковий двобій за першість на останніх 200 ярдах до фінішу двох коней з іменами *Mywifnosevrything* та *Thewifedoesntknow*. Це стало настільки незабутньою подією в кінному світі, що відео скачок показували на центральному каналі в популярній програмі «*Today Show*». Ось як це звучало з вуст коментатора: «*My Wife Knows Everything! Center of*

the track! The Wife Doesn't Know! Into the final furlong! My Wife Knows Everything! The Wife Doesn't Know! They're one-two – of course they are! My Wife Knows Everything in front. To the outside, The Wife Doesn't Know! My Wife Knows Everything! The Wife Doesn't Know! My Wife Knows Everything! More than the Wife Doesn't Know! Woah! Yeah!» [8]. Відео перегонів набрало мільйони переглядів по всьому світу, а фраза *My Wife Knows Everything The Wife Doesn't Know* увійшла в англійську мову як скоромовка.

Не менш креативними та самобутніми є гіпоніми *Fiftyshadesofhay, Cigar, Ha Ha Ha* чи *Doremifasollatido* – назва, яку коментатор наспівував замість швидкої вимови.

Бувають і більш резонансні випадки, які назавжди стають частиною історії кінного спорту, для них характерний безкомпромісний «відступ від правил». Наведені нижче приклади створюють не лише гумористичний ефект у мовленнєвому потоці через незвичайну гру слів, а і їх можна розцінювати як вульгарні: «*Julien Leparoux gets Harass going on the outside*» чи «*Here comes Harass!*» (Harass = Her Ass – у вимові); «*And here comes Hoof Hearted*» (Hoof Hearted = Who Farted) [8].

Значну частину гіпонімів утворено шляхом «вихоплення» актуальних політичних та соціальних явищ і подій та уособлення їх у номінаційній одиниці. Наприклад, у 2013 році під час першої реєстраційної перевірки гіпонім *Gay Marriage* був заборонений, натомість пізніше, коли питання легалізації одностатевих шлюбів набуло активного обговорення, а Британська асоціація кінного спорту зіткнулася з негативною реакцією суспільства, назву відразу дозволили зареєструвати.

Іншим яскравим прикладом є гіпонім *Covfefe* – слово, що стало мемом через помилку Д. Трампа в опублікованому ним твіті «*Despite the constant negative press covfefe*», де президент хотів щось сказати про негативне висвітлення в пресі («press coverage»). Коментатор згадав про історію виникнення цього імені внаслідок вдалого обігрування перемоги коня на скачках: «*And Covfefe has trumped the competition*» [8]. Отже, гіпоніми часто є віддзеркаленням суспільних і політичних подій у країні, носіями інформації про сучасний стан суспільства.

Наведені вище приклади доводять, що в газетному та спортивному дискурсах не прийнятні штучні умови функціонування гіпонімів як офіційних назв, закріплених лише на письмі в реєстрових списках. Вони утворюють, передбачаючи подальше включення їх у газетний текст або в мовлення спортивного коментатора. Цим і зумовлене активне використання гри слів, звуконаслідування та інших стилістичних прийомів.

Щодо англомовних гіпонімів, то вони вживані не тільки в усному побутовому мовленні, подібно до інших зоонімів, а офіційна сфера їхнього використання має свої специфічні особливості, зумовлені сукупністю екстралінгвальних чинників та широким представленням офіційних назв і їхніх варіантів у газетному та спортивному дискурсах як видах писемного й усного мовлення. Передбачають, що обрана назва буде відображати не лише зовнішній вигляд та «особистості» коня, але й добре звучатиме, коли її вимовлятимуть через гучномовці по всій країні. Ця особливість виявлена під час творення гіпонімів, «налаштованих» і формою, і змістом на активне функціонування в усному мовленні.

Перспективним напрямом подальшого дослідження вважаємо аналіз особливостей функціонування в мовленні неофіційних гіпонімів.

Список використаних джерел

1. Аркушин Г. Словотвір зоонімів північно-західної України. Режим доступу : https://typolohia.at.ua/index/arkushin_grigorij_slovotvir_zoonimiv_pivnichno_zakhidnoji_ukrajini/0-202.
2. Бондалетов В. Русская ономастика : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1983. 224 с.
3. Ильченко В. Експресія власних назв як засіб публіцистики : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.01.08. Київ, 2003. 20 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Советская энциклопедия, 1990. С. 136–137.
5. Суперанская А. Общая теория имени собственного. Мјсrdf : Наука, 1973. 365 с.

6. Сюсько М. З народного джерела: карпатоукраїнський зоонімікон у контексті інших слов'янських (і неслов'янських) мов. Ужгород : Гражда, 2011. 270 с.
7. Bogage J. Justify? Solomini? How the Kentucky Derby horses get their names. Режим доступу : https://www.washingtonpost.com/news/early-lead/wp/2018/05/02/justify-solomini-how-the-kentucky-derby-horses-get-their-names/?noredirect=on&utm_term=.858c7925cd96.
8. Champagne A. 25 Best Racehorse Names of All Time. Режим доступу : <https://www.stadiumtalk.com/s/best-racehorse-names-be7b8ad6b49a42df>.
9. Covfefe Trumps the Competition at Churchill Downs. Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=-rLIA-uhXXQ>.
10. Frakes J. How every horse in the 2018 Kentucky Derby got its name. Louisville Courier Journal. Режим доступу : <https://www.courier-journal.com/story/sports/horses/triple/derby/2018/05/02/kentucky-derby-2018-horse-names/571074002/>.
11. How Does a Racehorse Get Its Name? Режим доступу : <https://www.nbcwashington.com/news/sports/Triple-Crown-How-to-Name-Your-Racehorse-481276101.html>.
12. Posnanski J. Legend of Big Red. Режим доступу : <https://sportsworld.nbcsports.com/man-o-war-greatest-horse-in-history/>.
13. Tom Durkin [Електронний ресурс]. / Режим доступу: https://wikimili.com/en/Tom_Durkin.
14. What's your favorite Kentucky Derby horse name? [Електронний ресурс]. / Режим доступу: <https://www.americannamesociety.org/whats-your-favorite-kentucky-derby-horse-name/>.

Referenses

1. Arkushyn G. L. Slovtvir zoonimiv pivnichno-zaxidnoyi Ukrayiny. Available at : https://typolohia.at.ua/index/arkushin_grigorij_slovtvir_zoonimiv_pivnichno_zakhidnoji_ukrajini/0-202 (in Ukr.).
2. Bondaletov, V. (1983). Russkaja onomastika [Russian onomastics]. Moskva : Prosveshhenie, 224 (in Russ.).
3. Il'chenko, V. (2003). Ekspresiya vlasny`x nazv yak zasib publicy`sty`ky` [The expression of proper names as a means of journalism]. Kyiv, 20 (in Ukr.).
4. Jarceva, V. N. (1990). Lingvisticheskii entciklopedicheskii slovar [Linguistic encyclopedic dictionary]. Moskva : Soviet encyclopedia, 136–137 (in Russ.).
5. Superanskaja, A. (1973). Obshhaja teoriija imeni sobstvennogo [General theory of proper names]. Moskva : Nauka, 365 (in Russ.).
6. Syus'ko, M. (2011). Z narodnoho dzherela: karpatoukrainskyi zoonimikon u konteksti inshykh slov`ianskyykh (i neslov`ianskykh) mov [From the national source: carpatho-ukrainian zoonimicon in the context of other Slavic (and Non-slavic) languages]. Uzhhorod : Hrazhda, 270 (in Ukr.).
7. Bogage J. Justify? Solomini? How the Kentucky Derby horses get their names. Available at : https://www.washingtonpost.com/news/early-lead/wp/2018/05/02/justify-solomini-how-the-kentucky-derby-horses-get-their-names/?noredirect=on&utm_term=.858c7925cd96.
8. Champagne A. 25 best racehorse names of all time. Available at : <https://www.stadiumtalk.com/s/best-racehorse-names-be7b8ad6b49a42df>.
9. Covfefe trumps the competition at churchill downs. Available at : <https://www.youtube.com/watch?v=-rLIA-uhXXQ>.
10. Frakes J. How every horse in the 2018 Kentucky Derby got its name. Louisville Courier Journal. Available at : <https://www.courier-journal.com/story/sports/horses/triple/derby/2018/05/02/kentucky-derby-2018-horse-names/571074002/>.
11. How does a racehorse get its name? Available at : <https://www.nbcwashington.com/news/sports/Triple-Crown-How-to-Name-Your-Racehorse-481276101.html/>.
12. Posnanski J. Legend of Big Red. Available at : <https://sportsworld.nbcsports.com/man-o-war-greatest-horse-in-history/> (In Engl.).
13. Tom Durkin. Available at: https://wikimili.com/en/Tom_Durkin (In Engl.).
14. What's your favorite Kentucky Derby horse name? Available at : <https://www.americannamesociety.org/whats-your-favorite-kentucky-derby-horse-name/>.

N. M. ALEKSEEVA. ENGLISH HYPONYMS IN SPEECH

Summary. Introduction. Nowadays the specificity of onyms in speech is one of the most interesting and, at the same time, complex issues of modern onomastic research. The importance of the study is determined by the need for a comprehensive analysis of the functioning of official hipponyms in written and spoken language.

The **object** of the research are the official horse names in English. The **subject** of the investigation are the peculiarities of the functioning of hipponyms in the written and oral speech. The **purpose** of this article is to analyse the peculiarities of the hipponyms in oral (sports discourse) and written (newspaper discourse) speech. The **research material** was selected from the English media, including electronic

magazines and commercial websites, devoted to the events of the equestrian world, as well as from the horse racing sport commentaries, taken from «YouTube». Such **methods** of the investigation as descriptive and functional were used in the research.

Results. The choice of newspaper and sports discourses as the main centers for the functioning of official hipponyms in written and spoken language, respectively, derives from the fact that horse names are used more often by journalists in informational and analytical articles and by commentators directly during the horse race. As a result of the analysis of newspaper articles, we established the main feature of the official hipponyms in the newspaper discourse: in order to influence the reader the substitution of the official name with the nickname is made. Thus, nickname serves as a substitute for the official horse name and is often more commonly known to the public as the name of a horse, than its official name. That's why nicknames are widely represented in the speech practice of newspaper discourse. It is also expected that the horse name will not only conform to the horse's appearance and personality, but will also sound good when spoken out by the announcer at the competition. Because of this, the owners try to be creative in forming the name, taking into account further active functioning of the names in oral speech. Thus, the principle of deviating from language norms is often used in creation of a horse name.

Key words: hipponym, official hipponym, newspaper discourse, sports discourse, nickname.

Надійшла до редакції 18.04.19

Прийнято до друку 18.05.19

Науково-навчальне видання

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 27

Технічний редактор
Оригінал-макет

С. А. Кандич
С. Г. Кандич

Підписано до друку 12.12.2019. Формат 60x84 1/8.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 15,86.
Тираж 300 прим. Вид. № 374.

«Вертикаль»

Видавець і виготівник ФОП Кандич С. Г.

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, к. 9.
Тел. (0472) 50-07-63; 067-292-21-83
E-mail: vertical2003@ukr.net

Друк ФОП Кандич С. Г.

18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, к. 9.
Тел. (0472) 50-07-63; 067-292-21-83
E-mail: vertical2003@ukr.net

